

Міністерство освіти і науки України
Донецький національний університет імені Василя Стуса
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГРІДІНА Анастасія Борисівна

УДК 930: 325(438)(477.82(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬСТВА ДОБИ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. Б. Грідіна

Науковий керівник:
Темірова Надія Романівна,
доктор історичних наук, професор

Вінниця 2024

АНОТАЦІЯ

Грідіна А. Б. Мемуари як джерело до вивчення суспільства доби Української революції 1917-1921 рр. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00. 06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Вінниця–Черкаси, 2024.

В українській історії велика кількість значних подій, які заслуговують уваги дослідників. Українська революція 1917–1921 рр. має вагомим історичним значенням, бо саме в цей період відбулося відродження національної свідомості українців, які стали на шлях державотворення. Цей шлях був сповнений людськими втратами і стражданнями, але вони не зламали національного духу, який тільки з кожним роком національно-демократичної революції зростав. Завдяки прагненню українців самоідентифікуватися формувалася державний організм і підґрунтя державності України, через що фахівці продовжують досліджувати різні проблеми громадськості в період революції 1917–1921 рр., відкриваючи тим самим велику кількість нових тем для історичних досліджень. Останнім часом набув популярності людиноцентричний підхід до вивчення історії України, науковці прагнуть вивчати явища та події крізь призму поглядів на них окремих людей, які були сучасниками або творцями важливих змін. Завдяки цьому дослідницькому напрямку актуальним стало дослідження мемуаристики, яка містить в собі широкий пласт джерел особового походження, пов'язаних з революційними подіями 1917–1921 рр. Не зважаючи на те, що цей історичний період широко представлений в науковому обігу, інші види джерел недостатньо збереглися, чого не можна сказати про мемуарну спадщину учасників та сучасників революції. З кожним роком стають доступними спогади

і щоденники очевидців події як в архівах і бібліотеках, так і на просторах Інтернету, які ще не залучалися до історичних досліджень. Виходячи з цього, обрана тема для дослідження є актуальною та своєчасною.

Мемуарні твори мають великий інформативний потенціал для висвітлення різних аспектів та особливостей Української революції 1917–1921 рр. В цій роботі спогади і щоденники сучасників використовувались для висвітлення становища суспільства з різними соціальним походженням та політичними поглядами. В їхніх мемуарах відображається особисте сприйняття подій, завдяки якому створюється додаткове тло для більш детального розуміння оцінок тих чи інших явищ, подій чи особистостей. Суб'єктивність мемуарної літератури не впливає на вміщення в ній великої кількості фактичного матеріалу про стан суспільства Української революції 1917–1921 рр. Завдяки цьому можна робити порівняння, уточнювати деякі факти цієї історичної доби. В мемуарних творах є конкретно-історична та аналітична інформація, якої неможна знайти в будь-яких інших історичних джерелах. Завдяки дослідженню мемуарної літератури зазначеної доби, можна сформувати виразний образ українського суспільства в 1917–1921 рр.

Дослідження має два хронологічних виміри – джерелознавчий, який охоплює час формування комплексу мемуарів, починаючи від виходу перших спогадів у 1920-ті рр., завершуючи останніми їх публікаціями у 2000-х рр., та історичний, який обмежує події Української революції 1917–1921 рр. – від створення УЦР до Другого зимового походу Армії УНР та завершення національно-визвольних змагань. У джерелознавчому вимірі обіймають терени підготовки та видання спогадів, діяльності наукових установ по їх збору та збереженню, а саме: Україну, США, Канаду, країни Європи. В історичному розумінні вони охоплюють територію України, на якій розгорталися революційні процеси протягом 1917–1921 рр.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше комплексно й системно здійснено аналіз мемуарної спадщини як джерела до вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр. Вперше в

науковий обіг введено чималу кількість спогадів маловідомих свідків, творців і учасників революційних подій, які досліджені з метою вивчення економічного та політичного стану суспільства, повсякдення доби Української революції та культури. Важливо, що в дослідженні здійснений аналіз особистісного контексту формування комплексу мемуарної літератури про стан суспільства в добу Української революції. Визначені джерельні можливості мемуарів щодо соціально-економічних труднощів революційної доби, встановлений взаємозв'язок політичної орієнтації авторів мемуарної літератури та характеру висвітлення особливостей повсякденного життя, духовного та соціального розвитку українського суспільства. Проаналізовані інформативні можливості мемуарної літератури для формування максимально об'єктивної картини становища суспільства в період 1917–1921 рр. Також уточнена наукова класифікація спогадів, відмінності у характеристиці українського суспільства революційної доби визначними діячами і особливості висвітлення мемуаристами повсякденного життя, духовного і соціального розвитку суспільства в різних регіонах України в період 1917–1921 рр.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що результати дослідження надають можливість розширити розуміння суспільних процесів в Україні протягом революційних 1917–1921 рр. Отримані напрацювання можуть бути використані істориками для продовження дослідження історії Української національно-демократичної революції. Викладений у роботі матеріал може бути використаним у процесі підготовки узагальнюючих наукових і навчально-методичних праць із джерелознавства, новітньої історії України, воєнної історії, політології, соціології, спецкурсів з історії Української революції 1917–1921 рр., у практичній діяльності наукових і навчальних установ. Його доречно застосовувати у просвітницькій діяльності та у процесі національно-патріотичного виховання.

Особистий внесок автора окреслюється широкою постановкою наукової проблеми й самостійним її вирішенням, що дає змогу всебічно розкрити інформативний потенціал мемуарної літератури як джерела до вивчення

суспільства доби Української революції 1917–1921 рр. В ході написання дисертаційного дослідження особисто досліджено джерела особового походження в архівних установах, проаналізовано мемуарні публікації у періодичних виданнях, опрацьовано наукову літературу з фондів бібліотек, а також матеріали електронних фондів і бібліотек. Завдяки цьому вдалося виявити особливості висвітлення повсякденного життя українського суспільства, його духовного, соціального, політичного і економічного розвитку в мемуарній літературі діячів різних політичних спрямувань.

Дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатку. Загальний обсяг становить 254 сторінки, з яких на основний текст припадає 180. Список використаних джерел налічує 673 позиції.

Історичний аналіз досліджень показав, що протягом століть багато дослідників займалися проблемою мемуарів та дотичних аспектів у різних суспільно-політичних умовах, в результаті чого створено значний обсяг наукової літератури. Ці дослідження визначили загальні принципи джерелознавчого вивчення мемуарів та показали їхній потенціал для історії Української революції, а також окреслили аспекти дослідження спогадів у контексті суспільства революційної доби. Більшість досліджень були присвячені джерелознавчому аналізу мемуарів і кілька поколінь науковців опрацьовали теоретико-методичні засади роботи з такими джерелами. Сучасні українські історики зробили значний внесок у використання спогадів для вивчення минулого, яке було недоступне для дослідження за радянської доби. Сьогодні мемуари вважаються важливим інформаційним джерелом, проте їхня суб'єктивність залишається проблемою. Одним з актуальних завдань сучасної історичної науки є залучення мемуарів для вивчення суспільства Української революції 1917–1921 рр. Проте ця проблема залишається малодослідженою, що стимулює науковців звертатися до неї, зокрема у межах своїх дисертаційних робіт.

Аналіз джерел показав значну відмінність між мемуарами, які представляють різні політичні табори, професії та сфери життєдіяльності. Дослідники згодні, що мемуари мають переваги, такі як збереження інформації про історичні події, не відображені в інших джерелах, а також більш детальне відображення особистісних відносин, родинного життя, інтимних переживань та іншого. Однак, всі спогади мають суб'єктивний характер, що робить їх унікальними та важливими джерелами для вивчення історії суспільства під час революції в Україні 1917–1921 рр., але вимагає розробки методології їх опрацювання.

Методологічна основа дисертаційної роботи включає принципи, які визначають наукове дослідження, методи, що допомагають досліджувати окремі аспекти проблеми, підходи, які дозволяють розглядати мемуари як історичне джерело, а також як важливу складову культурної спадщини України, концепції, котрі формують світоглядні орієнтири. В сукупності ці теоретико-методологічні основи дослідження дозволили виявити та вивчити наукову літературу, залучити необхідні джерела, проаналізувати факти, явища та процеси, що відповідає меті роботи – комплексно опрацювати мемуари як джерело для вивчення історії суспільства під час Української революції 1917–1921 рр.

Мемуари сучасників періоду 1917–1921 рр. є значущим джерелом для вивчення політичних інститутів українського суспільства під час революції. Зважаючи на складність та багатогранність цього періоду, інформація, яку містять мемуари, може мати ключове значення для розуміння політичного життя того часу. У мемуарах описано різні політичні партії, групи та організації, їхні ідеї, цілі та стратегії. Автори мемуарів можуть бути як учасниками цих партій, груп та організацій, так і спостерігачами збоку, що дозволяє отримати різні погляди на ту ж подію з різних ракурсів. Крім того, у мемуарах містяться описи політичних інститутів суспільства, таких як урядові та місцеві органи влади, суди, політичні партії та організації громадянського суспільства. Також мемуари зосереджують інформацію про важливі революційні події, бойові дії, перемоги та поразки, а також про різні політичні та соціальні тенденції, які відбувалися в

той час. Це дає змогу зрозуміти, які фактори впливали на формування політичних інститутів суспільства та як вони розвивалися з часом.

Мемуари містять докладний опис життя людей певного періоду, їхнього соціального статусу та матеріальних умов, що дозволяє зрозуміти соціально-економічні проблеми, з якими стикнулися люди того часу. Крім того, спогади містять інформацію про стан культури та духовності суспільства, зокрема про вірування, звичаї, традиції та моральні цінності того періоду. У мемуарах багатьох українських письменників, художників та інших культурних діячів описується той час як період ідеїної відчуженості та тиску на творчість. Вони відзначають, що українська культура стала залежною від ідеології та політики нової влади, що знизило її художній рівень та втратило її автентичність. Культурні діячі також описують складні умови життя та роботи в період революції та їхні наслідки, які призвели до зменшення активності української культурної сцени та зниження кількості видань книг та інших художніх творів. Незважаючи на ці труднощі, українські культурні діячі продовжували творити та зберігати культурну спадщину, зокрема активно займалися збором та збереженням української культурної спадщини, яка під час революції зазнала значних втрат.

Ключові слова: мемуари, спогади, щоденники, джерела особового походження, ресурс біографічної інформації, Українська революція 1917–1921 рр., суспільство.

SUMMARY

Hridina A.B. Memoirs as a Source for the Study of Society during the Ukrainian Revolution of 1917-1921 – Qualification work, manuscript rights reserved.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.06 - historiography, source studies, and special historical disciplines. - Vasyl Stus Donetsk National University, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. Vinnytsia-Cherkasy, 2024.

There are a large number of significant events in Ukrainian history that deserve the attention of researchers. The Ukrainian revolution of 1917–1921 has significant historical significance, because it was during this period that the national consciousness of Ukrainians, who embarked on the path of statehood, was revived. This path was full of human losses and suffering, but they did not break the national spirit, which only grew with each year of the national-democratic revolution. Thanks to the desire of Ukrainians to self-identify, the state body and the basis of Ukraine's statehood were formed, due to which specialists continue to investigate various problems of the public during the revolution of 1917–1921, thereby opening a large number of new topics for historical research. Recently, a human-centered approach to the study of the history of Ukraine has gained popularity, scientists seek to study phenomena and events through the prism of the views of individual people who were contemporaries or creators of important changes. Thanks to this research direction, the study of memoirs, which contains a wide layer of sources of personal origin related to the revolutionary events of 1917–1921, has become relevant. Despite the fact that this historical period is widely represented in scientific circulation, other types of sources have not been sufficiently preserved, which cannot be said about the memoir heritage of the participants and contemporaries of the revolution. Every year, memories and diaries of eyewitnesses of the event become available both in archives and libraries, and on the Internet, which have not yet been involved in historical research. Based on this, the chosen topic for research is relevant and timely.

Memoirs have a great informative potential for highlighting various aspects and features of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. In this work, memories and diaries of contemporaries were used to highlight the situation of society with different social origins and political views. Their memoirs reflect their personal perception of events, which creates an additional background for a more detailed understanding of assessments of certain phenomena, events or personalities. The subjectivity of memoir literature does not affect the inclusion in it of a large amount of factual material about the state of society during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Thanks to this, it

is possible to make comparisons and clarify some facts of this historical era. Memoirs contain specific historical and analytical information that cannot be found in any other historical sources. Thanks to the study of the memoir literature of the specified era, it is possible to form an expressive image of Ukrainian society in 1917–1921.

The research has two chronological dimensions – source science, which covers the time of the formation of the set of memoirs, starting from the release of the first memoirs in the 1920s, ending with their last publications in the 2000s, and historical, which limits the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 – from the creation of the UCR to the Second Winter Campaign of the Army of the Ukrainian People's Republic and the end of the national liberation struggle. In the source science dimension, the areas of preparation and publication of memoirs, activities of scientific institutions for their collection and preservation are covered, namely: Ukraine, USA, Canada, European countries. In a historical sense, they cover the territory of Ukraine, where the revolutionary processes unfolded during 1917–1921.

The scientific novelty of the dissertation research is that, for the first time, a comprehensive and systematic analysis of the memoir heritage was carried out as a source for studying the society of the era of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. For the first time, a considerable number of memories of little-known witnesses, creators and participants of revolutionary events were introduced into scientific circulation, which were studied from with the aim of studying the economic and political state of society, the everyday life of the Ukrainian revolution and culture. It is important that the research analyzes the personal context of the formation of a complex of memoir literature about the state of society during the Ukrainian revolution. The source possibilities of memoirs regarding the socio-economic difficulties of the revolutionary era are determined, the relationship between the political orientation of the authors of memoir literature and the nature of highlighting the features of everyday life, spiritual and social development of Ukrainian society is established. The informative possibilities of memoir literature for the formation of the most objective picture of the state of society in the period 1917–1921 are analyzed. The scientific classification of memories, the differences in the characteristics of

Ukrainian society of the revolutionary era by prominent figures, and the peculiarities of the memoirists' coverage of everyday life, spiritual and social development of society in different periods are also specified. regions of Ukraine in the period 1917–1921.

The practical significance of the dissertation study is that the results of the study provide an opportunity to expand the understanding of social processes in Ukraine during the revolutionary years 1917–1921. The obtained findings can be used by historians to continue the study of the history of the Ukrainian national-democratic revolution. The material presented in the work can be used in the process of preparing generalizing scientific and educational-methodical works on source studies, modern history of Ukraine, military history, political science, sociology, special courses on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921, in the practical activities of scientific and educational institutions. It is appropriate to use it in educational activities and in the process of national-patriotic education.

The author's personal contribution is outlined by a broad formulation of a scientific problem and its independent solution, which allows comprehensively revealing the informative potential of memoir literature as a source for studying the society of the era of the Ukrainian Revolution 1917–1921. In the course of writing the dissertation research, sources of personal origin in archival institutions were personally investigated, analyzed memoir publications in periodicals, scientific literature from library funds, as well as materials from electronic funds and libraries were processed. Thanks to this, it was possible to identify the peculiarities of coverage of the everyday life of Ukrainian society, its spiritual, social, political and economic development in the memoirs of figures of various political orientations.

A dissertation research consisting of an introduction and four chapters divided into 11 subsections, conclusions, and a list of references. The total length is 254 pages, with 180 pages comprising the main text. The reference list contains 673 sources.

Historical analysis of research has shown that for centuries, many scholars have focused on the problem of memoirs and their related aspects in various socio-political conditions, resulting in a significant volume of scientific literature. These studies have

identified general principles for source research of memoirs and demonstrated their potential for the history of the Ukrainian Revolution, as well as outlining aspects of the investigation of memories in the context of the revolutionary era's society. The majority of studies were devoted to the source analysis of memoirs, and several generations of scientists have worked on the theoretical and methodological principles of working with such sources. Modern Ukrainian historians have made a significant contribution to the use of memoirs to study the past that was inaccessible for research during the Soviet era. Today, memoirs are considered an essential source of information, but their subjectivity remains a problem. One of the current tasks of historiography is to use memoirs to study Ukrainian society during the 1917–1921 revolution period and the activities of people who acted during this period. However, this research remains underexplored, which encourages scholars to turn to this topic in the context of their dissertation work.

The analysis of sources revealed significant differences between memoirs representing various political camps, professions, and spheres of activity. Researchers agree that memoir sources have advantages such as preserving information about historical events that were not reflected in other sources, as well as providing more detailed reflections on personal relationships, family life, intimate experiences, and more. However, all memories have a subjective character, which makes them unique and important sources for studying the history of society during the revolution in Ukraine of 1917–1921, but requires the development of a methodology for their research.

The methodological framework includes principles that determine scientific research, methods that help to study specific aspects of the problem, approaches that allow memoirs to be considered as a historical source, as well as an important component of Ukraine's cultural heritage, and concepts that shape worldview orientations. In combination, these theoretical and methodological foundations of research allowed us to find and analyze scientific literature, use necessary sources, and analyze facts, phenomena, and processes that correspond to the goal of the work - to

comprehensively study memoirs as a source for studying the history of society during the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Memoirs of contemporaries from the period of 1917–1921 are a significant source for studying the political institutions of Ukrainian society during the revolution. Considering the complexity and multifaceted nature of this period, the information contained in memoirs can be crucial for understanding the political life of that time. The memoirs describe various political parties, groups, and organizations, their ideas, goals, and strategies. The authors of the memoirs can be either participants in these parties, groups, and organizations or bystanders, which allows for different perspectives on the same event. Additionally, the memoirs contain descriptions of political institutions of society, such as government and local authorities, courts, political parties, and civil society organizations. The memoirs also contain information about important revolutionary events, battles, victories and defeats, as well as various political and social trends that occurred at that time. This enables an understanding of what factors influenced the formation of political institutions of society and how they developed over time.

Memoirs contain a detailed description of the life of people from a certain period, their social status and material conditions, which allows for an understanding of the socio-economic problems that people of that time faced. Additionally, memories contain information about the state of culture and spirituality of society, including beliefs, customs, traditions, and moral values of that period. In the memoirs of many Ukrainian writers, artists, and other cultural figures, that time is described as a period of creative alienation and pressure on creativity. They note that Ukrainian culture became dependent on the ideology and politics of the new government, which reduced its artistic level and authenticity. Cultural figures also describe the difficult living and working conditions during the revolution period and their consequences, which led to a decrease in the activity of the Ukrainian cultural scene and a reduction in the number of publications of books and other artistic works. Despite these difficulties, Ukrainian cultural figures continued to create and preserve cultural heritage, actively engaging

in collecting and safeguarding Ukrainian cultural heritage, which suffered significant losses during the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Key words: memoirs, recollections, diaries, personal sources, biographical information resource, Ukrainian Revolution of 1917–1921, society.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1.....	21
СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	21
1.1 Історіографічний аналіз проблеми	21
1.2 Характеристика джерел	31
1.3 Методологічні засади дослідження	45
РОЗДІЛ 2.....	51
МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ СУСПІЛЬСТВА.....	51
2.1 Суспільні злами в період державотворчої діяльності Центральної Ради....	51
2.2 Відображення у спогадах суспільства за Гетьманату П.Скоропадського ...	85
2.3 Мемуаристи про політичне становище суспільства в добу Директорії	97
2.4 Українське суспільство у час ЗУНР у мемуарах сучасників	110
РОЗДІЛ 3.....	120
ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ СПОГАДІВ ЩОДО СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ І КУЛЬТУРНО-ДУХОВНОГО ЖИТТЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ	120
3.1 Мемуаристи про економічне становище в умовах революції.....	121
3.2 Відтворення у спогадах повсякденного життя	136
3.3 Українська культура у вирі революції: мемуарні рефлексії	154
3.4 Відображення в его-джерелах релігійного життя.....	174
ВИСНОВКИ	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	195
ДОДАТКИ.....	252

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Українська історія багата на значущі, «поворотні» події. Однією з таких є Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр., історичне значення якої зумовлене значним зростанням рівня національної свідомості українського народу, набуттям досвіду державотворення, який міцно закарбувався в історичній пам'яті. Не зважаючи на великі втрати і страждання, які випали на долю народу, його прагнення до самозбереження як окремого національного суспільства не зникло. З цього прагнення цілком природно народжувалась впевненість, що нормальний розвиток неможливий без власного державного організму, що створило підґрунтя відродження української державності. Не дивно, що інтерес професійних істориків і громадськості до подій Української революції не згасає, породжуючи дискусії, відкриваючи нові напрямки досліджень. Помітною тенденцією сучасної історичної науки є прагнення науковців до вивчення історичних подій, процесів через долі окремих людей, котрі були їх свідками, учасниками або навіть творцями. Це дало імпульс новій хвилі досліджень мемуарної літератури як джерела з новітньої історії України, значний пласт якої, до того ж, протягом тривалого часу був недоступним для істориків. З огляду на це особливий інтерес становить вивчення мемуарів учасників та очевидців революційних подій 1917–1921 рр. Значення їх підвищується через недостатню збереженість інших видів джерел з історії цього періоду. До того ж, останніми роками значний комплекс мемуарної літератури став доступним для дослідників завдяки появі в мережі Інтернет сканованих текстів спогадів, щоденників, автобіографій очевидців й активних учасників подій. Зважаючи на всі ці обставини, обрана для дослідження тема є своєчасною та актуальною.

Значення мемуарної літератури для висвітлення становища суспільства в добу революції 1917–1921 рр. важко переоцінити, оскільки визвольні змагання охопили значну кількість представників суспільства з різними соціальним походженням і політичними поглядами. Мемуари учасників тих подій

відображають особисті погляди авторів, що створює додаткове тло для кращого бачення подій та оцінок учинків конкретних постатей. Не зважаючи на високу ступінь суб'єктивності, мемуарні твори насичені багатим фактичним матеріалом про становище суспільства означеного періоду, що дозволяє зробити чимало важливих порівнянь та уточнень. Спогади сучасників містять конкретно-історичну та аналітичну інформацію, яка відсутня в інших видах джерел. Вивчення мемуарної спадщини доби Української революції сприятиме формуванню більш виразного образу суспільства буремних 1917–1921 рр.

Об'єктом дослідження є мемуари учасників та очевидців Української революції 1917–1921 рр.

Предметом дослідження є інформативні можливості мемуарів щодо вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр.

Метою дослідження є визначення джерельного потенціалу мемуарів для вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр. на основі їх комплексного опрацювання.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких дослідницьких **завдань**:

- охарактеризувати стан наукової розробки теми;
- провести суцільну евристику мемуарів сучасників Української революції, окреслити джерельну базу дисертації;
- визначити методологічні засади дослідження;
- проаналізувати інформативний потенціал спогадів щодо індивідуального виміру проблем суспільно-політичного життя в Україні у 1917–1921 рр.;
- з'ясувати ступінь репрезентативності мемуарів у дослідженні соціально-економічних проблем революційної доби;
- дослідити відображення у спогадах повсякденного життя;
- визначити джерельний потенціал мемуарної літератури у вивченні освіти і науки;
- проаналізувати інформацію у мемуарах щодо культури доби революції;
- простежити характер відображення релігійного життя;

- окреслити можливості мемуаристики як ресурсу біографічної інформації про діячів Української революції;
- визначити ступінь репрезентативності спогадів задля вивчення Української революції.

Хронологічні межі дослідження мають два виміри: джерелознавчий та історичний. Перший охоплює 1920-ті – початок 2000-х рр., протягом яких сформувався комплекс мемуарів. Верхня межа зумовлена виходом перших спогадів, нижня пов’язана з останніми їх публікаціями. Конкретно-історичний вимір обмежено подіями Української революції 1917–1921 рр. – від створення УЦР до Другого зимового походу Армії УНР та завершення національно-визвольних змагань.

Територіальні межі з джерелознавчого погляду обіймають терени підготовки та видання спогадів, діяльності наукових установ із їх збору та збереженню, зокрема: Україну, США, Канаду, країни Європи. В історичному розумінні вони охоплюють територію України, на якій розгорталися революційні процеси протягом 1917–1921 рр.

Наукова новизна дослідження полягає в таких положеннях:

Уперше:

- введено до наукового обігу значну кількість маловідомих спогадів свідків і безпосередніх учасників революційних подій;
- досліджено тексти спогадів і щоденників учасників Української революції на предмет вивчення економічного та політичного стану суспільства;
- проаналізовано інформативні можливості мемуарної літератури до вивчення повсякдення доби Української революції;
- розкрито потенціал джерел особового походження для дослідження становища сфери культури;
- проаналізовано особистісний контекст формування комплексу мемуарної літератури про стан суспільства в добу Української революції.

Отримали подальший розвиток:

- визначення джерельних можливостей мемуарів щодо соціально-економічних труднощів революційної доби та як ресурсу біографічної інформації;
- встановлення взаємозв'язку політичної орієнтації авторів мемуарної літератури та характеру висвітлення особливостей повсякденного життя, духовного та соціального розвитку українського суспільства;
- аналіз інформативних можливостей мемуарної літератури для формування максимально об'єктивної картини становища суспільства в період 1917–1921 рр.

Уточнено:

- наукову класифікацію залучених спогадів;
- відмінності у характеристиці українського суспільства революційної доби визначними діячами у мемуарах;

особливості висвітлення мемуаристами повсякденного життя, духовного і соціального розвитку суспільства в різних регіонах України в період 1917–1921 рр.

Методи дослідження представлено сукупністю загальнонаукових і спеціальних історичних методів. Загальнонаукові – аналізу та синтезу, класифікації, проблемно-хронологічний – посприяли в окресленні загальної конфігурації дисертаційної роботи та визначенні загальних підходів до мемуарної літератури. Спеціальні історичні – історико-порівняльний, історико-просопографічний, історико-типологічний, історико-генетичний, джерелознавчої евристики – дозволили виконати необхідні дослідницькі операції задля розв'язання поставлених завдань. Їх комплексне застосування дозволило ґрунтовно вивчити проблему, уникнути тенденційності при її висвітленні, додало обґрунтованості й достовірності науковим положенням і висновкам дисертації.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати дослідження надають можливість розширити розуміння суспільних процесів в Україні протягом революційних 1917–1921 рр. Здобуті напрацювання

можуть стати у нагоді історикам для продовження дослідження історії Української національно-демократичної революції.

Викладений у дисертації матеріал доречно залучити до підготовки узагальнювальних наукових і навчально-методичних праць із джерелознавства, новітньої історії України, воєнної історії, політології, соціології, спецкурсів із історії Української революції 1917–1921 рр., у практичній діяльності наукових і освітніх установ. Його доцільно застосовувати у просвітницькій роботі та у процесі національно-патріотичного виховання.

Особистий внесок автора. Всі результати, висновки, наукові положення, що містяться в дисертації, автор одержав особисто. У статтях, опублікованих у співавторстві з Отземко О.В. та Теміровою Н.Р. внесок автора у кожену статтю становить 50%.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук створена у рамках науково-дослідних тем кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса: «Актуальні проблеми історіографії та джерелознавства історії України» (номер державної реєстрації – 0110U008190); «Актуальні питання історії України в контексті європейської цивілізації» (державний реєстраційний номер – 0118U002396), «Історична наука як фактор історичної пам'яті» (державний реєстраційний номер – 0118U006124).

Апробація результатів дослідження. Основні концептуальні положення дисертаційної роботи репрезентовано на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, серед яких, зокрема такі: міжнародна наукова конференція «Каразінські читання» (Харків, 2021), Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених та студентів «Українська державність: історія та сучасність» (Маріуполь, 2021), III Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія України у глобальному та регіональному вимірах» на базі Донецького державного університету управління» (Маріуполь, 2021), III Міжнародна наукова конференція студентів і молодих вчених «Травневі студії:

2021: історія, міжнародні відносини, філософія» (Вінниця, 2021), Всеукраїнська наукова конференція «Євген Чикаленко у модернізаційних змінах українського суспільно-політичного життя кінця XIX – початку XX ст.» (Київ, 2021), IV Міжнародна наукова конференція студентів і молодих вчених «Травневі студії: 2022: історія, міжнародні відносини» (Вінниця, 2022).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження здійснено 13 публікацій, з яких 6 статей оприлюднено у фахових виданнях України, 1 розміщено у періодичному науковому виданні держави – члена Європейського Союзу, 6 публікацій мають апробаційний характер та додатково розкривають зміст дослідження.

Структура дисертації зумовлена метою, дослідницькими завданнями й особливостями такого джерельного комплексу як мемуаристика. Внутрішня архітектоніка ґрунтується на проблемному принципі. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг становить 254 сторінки, з яких 180 припадає на основний текст. Список використаних джерел і літератури нараховує 673 позиції.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографічний аналіз проблеми

В основу характеристики стану вивчення обраної теми покладено проблемно-хронологічний принцип. Відповідно до нього виділено декілька комплексів досліджень: джерелознавчі дослідження мемуарної літератури, праці про джерельний потенціал мемуарів до історії Української революції, дослідження спогадів у контексті стану суспільства революційної доби.

Першу групу досліджень склали праці, в яких досліджено мемуаристику як спеціальну історичну дисципліну. Найважливішою з таких праць стала розвідка історика, бібліографа та громадського діяча І. Кривецького «Українська мемуаристика, її сучасний стан і значіння» [573]. Вона створювалася в умовах активних революційних дій в 1919 р. в Кам'янці-Подільському, де автор працював у пресовому відділі УГА при редакції часопису «Стрілець» і завідував історично-архівним відділом УГА. В цій розвідці, охарактеризовано притаманні українській національній мемуаристиці ознаки, запропоновано типологію мемуарних творів, в якій було виокремлено спомини, автобіографії та подорожні записки. Роботи І. Кривецького швидко розповсюдились серед військових Української галицької армії, адже автор сам брав участь у національно-визвольних змаганнях у складі УГА, та сприяли активізації щоденникової та мемуарної форми фіксації актуальних подій учасниками та сучасниками революції 1917–1921 рр. На думку І. Кривецького, мемуари мають неоціненну вартість для історика, адже жодні документи урядового змісту чи офіційні папери партійних та громадських організацій не відтворюють того, що сучасники «переживали тілом та душею» [573, с. 20-21].

У 1921 р. вийшла друком спільна праця І. Кривецького та О. Нозарука «Як писати мемуари?» [574]. Це розширена версія розвідки І. Кривецького за 1919 р., якою користувалися в якості методичного посібника практично всі автори мемуарів доби революції 1917–1921 рр. [574, с. 113-114]. Підтвердженням є поява низки спогадів, щоденників і праць історико-мемуарного спрямування діячів революційних змагань, які зафіксовані в бібліографічних покажчиках, що вийшли друком протягом 1920–1930-х рр. у Галичині.

Один з таких покажчиків – «Українська мемуаристика 1914–1924» – укладено відомим українським бібліографом І. Калиновичем [669]. Він був вперше оприлюднений у 1924 р. в часописі «Стара Україна». В покажчику зібраний перелік опублікованих за 5 років мемуарів українських, польських і німецьких авторів, присвячених подіям Першої світової війни та Української революції. В 1925 р. цей покажчик був перевиданий Друкарнею наукового товариства ім. Шевченка як окреме видання [670]. Він складається з двох розділів: «Всесвітня війна (1914–1918)» та «Україна (1917–1924)». Тут зібрані спомини про Українську армію, опубліковані як окремі видання, а також мемуарні статті із журналів і газет.

Наступним виданням бібліографічного характеру стосовно мемуаристики визвольних змагань 1917–1921 рр. був «Літопис Червоної Калини», в якому був створений спеціальний розділ «Бібліографія», де друкувався «Спис жерел до історії української визвольної війни 1914–1921 рр.», укладений А. Крезубом, який підписувався творчим псевдонімом – Осип Думін [180; 181; 184; 186]. В ньому містилися не тільки мемуари, а й інша військова література доби війни та революції першої чверті ХХ ст. Більш повний перелік мемуарних і немемуарних творів вийшов впродовж 1931–1939 рр. на сторінках «Літопису Червоної Калини» з тією ж назвою створив І. Щендрик, який доповнив «Список жерел...» некрологами, біографічними нарисами.

Протягом 20-80-х рр. ХХ ст. докладною розробкою питань, пов'язаних з вивченням мемуаристики, займалися радянські науковці. Для наукової діяльності цієї доби були характерні єдині методологічні засади, які

контролювалися з єдиного центру. Тому розрізнення здобутків українських і російських дослідників є умовним, адже вони мали виконувати соціальне замовлення та усвідомлювати себе як «радянські» вчені.

У 1921 р. М. Покровський опублікував статтю «От Истпарта» у журналі «Пролетарская революция», в якій наголосив, що не можна ігнорувати спогади під час історичного дослідження, адже вони дають той «психологічний фон і той зв'язок, без яких наявні в наших руках документи можуть виявитися незрозумілими або такими, що зрозуміли неправильно» [623, с. 8–9]. В цьому журналі, але у виданні за 1925 р., вміщена стаття І. Геліса, в якій автор надав рекомендації, як створювати мемуарний твір, зазначив на їхній специфіці та представив класифікацію мемуарів в залежності від ролі та місця автора в подіях [541]. У 30-х рр. ХХ ст. мемуари перестали досліджувати як історичне джерело, адже прирівнювалися до числа науково-популярної літератури.

У 40-х рр. ХХ ст. дослідники почали вивчати мемуари як суб'єктивне джерело, адже вважали, що в них відбивається особа автора та його особливості. Науковці акцентували увагу, що дослідникам, які працюють з мемуарними творами, необхідно виявляти соціальне становище авторів, професійну діяльність, класову позицію, світогляд, міру поінформованості про події, що висвітлюються в джерелі. Зауважували також на тому, що мемуари можна долучати до наукового дослідження лише після ретельного критичного внутрішнього та зовнішнього аналізу.

Активне вивчення мемуарів відновилося у 50-х рр. ХХ ст. Ґрунтовним дослідженням цього періоду вважаємо наукові роботи М. Чорноморського [650–654]. Він запропонував класифікацію мемуарної літератури, поділивши її на мемуари-життєписи, мемуари, присвячені окремим подіям, щоденники, літературні записи, охарактеризував методи її критичного аналізу, намагаючись виокремити в мемуарних творах суб'єктивне.

Надалі увага приділялась теоретичним і методичним проблемам мемуаристики, серед яких прийоми внутрішньої критики мемуарів, аналіз походження та авторства мемуарів, класифікація мемуарних джерел. Зокрема,

О. Курносов запропонував при оцінці змісту джерела користуватися методами логічного, текстологічного та порівняльного вивчення [581]. У 1966 р. було опубліковано бібліографічний покажчик «Наша мемуаристика», укладачем якого став І. Чайковський [672]. У виданні представлено списки мемуарних видань, написані до 1945 р., представлені збірники спогадів з поданням на них рецензій і розкриттям псевдонімів авторів. В. Голубцов до мемуарної відніс щоденники, які, на його думку, можуть також називатися записками, записними книжками, мемуари про окремі події, життєписи та біографічні мемуари [544, с. 69]. П. Зайончковський вважав, що мемуари можуть бути лише джерелом фактичного матеріалу, адже в них найціннішим є виклад фактичної сторони подій, а не суб'єктивна оцінка автора [558, с. 145].

Український історик і джерелознавець Г. Стрельський досить докладно розглядав мемуари як джерело з історії «Великої Жовтневої революції на Україні» [642; 643; 644; 645; 646]. Він запропонував класифікацію мемуарної літератури, розділяючи її на такі форми: щоденники, спогади (записки), автобіографії [641, с. 263–265]. У роботі «Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине» Г. Стрельський представив класифікацію за видами: щоденники-спогади, в яких щодня чи через певний період фіксуються спостереження учасника подій; спогади, які створені в певний проміжок часу для фіксації ретроспективного погляду на події; автобіографії (життєпис автора); біографічні спогади (розповідь про окрему особу, написану її сучасником) [641, с. 120–121]. Ним запропоновано класифікацію за жанровою ознакою: щоденники, спогади, автобіографії, біографічні спогади, некрологи [644, с. 265]. Дослідник привернув увагу до необхідності критичного аналізу мемуарних творів, розробивши методичку внутрішньої та зовнішньої критики їх.

Вивченням мемуаристики займався знаний в Україні історик, фундатор історіографічної та джерелознавчої шкіл у Дніпропетровську – М. Ковальський. Він зауважив на необхідності залучення в якості історичного джерела мемуарів [566, с. 44]. Представник дніпропетровської школи джерелознавців Ю. Мицик у

мемуарній літературі виокремив щоденники, подорожні нотатки, мемуари чужеземців [598]. Дослідник дав визначення поняття «щоденник», зазначаючи, що це – «синхронні записи автора про сучасні йому події, що відділяються від останніх (спогадів) порівняно незначною часовою дистанцією (день, тиждень, зрідка — місяць і більше)» [598, с.196].

М. Литвиненко, В. Довгопол, Р. Лях зауважували на неточності мемуарів через суб'єктивну оцінку подій авторами та їхню класову обмеженість, як данину часу [587, с. 97–107]. До мемуарів вони зараховували «...щоденники, спогади про події чи окремих діячів, записки, автобіографії, некрологи» [587, с. 156]. Науковці вважали, що мемуари слід використовувати в науковому дослідженні як допоміжне, але необхідне джерело, адже вони виконують виховну роль [587, с.164–165]. Дослідники запропонували свою класифікацію мемуарів за формою відтворення історичних подій, про які розповідає автор: щоденники, що пишуться в ході подій, про які розповідає автор; власне спогади, тобто, твори, написані автором за деякий час після закінчення подій; літературні записи, тобто, твори, написані письменниками на підставі спогадів учасників подій [587, с. 225].

А. Санцевич займався вивченням мемуарів учасників подій 1917–1971 рр. Він вважав, що мемуари надають можливість краще зрозуміти образи багатьох людей, їхні думки, мотиви поведінки, моральні орієнтири. Саме мемуари допомагають досліднику подолати одномірне сприйняття історії, що було тривалий час притаманно в радянській інтерпретації подій. А. Санцевич розширив класифікацію мемуарної літератури, додавши до вже відомих спогадів, щоденників, автобіографій та анкет опубліковані виступи передовиків виробництва, науковців, митців [633, с. 109]. М. Варшавчик поділив джерела за критерієм причетності до подій, що відображуються в мемуарах на історичні залишки та історичну традицію. До числа історичної традиції, на його думку, належать спогади, щоденники, листування, подорожні нотатки. Як він зауважив, мемуари – це «...джерело, що не лише описує події, але і відображає факт їх написання, зокрема, факт біографії автора» [630, с. 69–70].

Зі здобуттям незалежності Україною розширився діапазон історичних досліджень та урізноманітнілася джерельна база. В галузі мемуаристики працювали С. Макарчук, І. Войцехівська, Р. Пиріг та ін. [594; 539; 620]. Переважно названі дослідники розглядають мемуари як джерела особового походження.

С. Макарчук зауважує, що мемуари є по суті творами про процеси і події соціально-економічного, політичного, культурного, сімейно-побутового змісту, оскільки вони створюються учасниками або спостерігачами подій згодом, через деякий час [594, с. 294]. Науковець запропонував власну класифікацію мемуарних творів за жанрами: спогади, автобіографії, щоденники, некрологи, листи (епістолярні документи), літературні записи подорожні нотатки тощо [594, с. 298]. С. Макарчук вперше відзначив слабкі сторони мемуарної літератури як історичного джерела з огляду на суб'єктивний погляд її авторів, внаслідок чого зафіксовані події та особи можуть не відповідати реальному значенню [594, с. 294–295]. Водночас С. Макарчук зазначає, що в мемуарній літературі, як ніде більше, міститься багато інформації про те, як складалися особисті стосунки автора з іншими історичними постатями, про такі сфери суспільного буття, як сімейний побут, інтимне життя, релігійні особливості. На думку дослідника, це робить мемуарну літературу незамінним і необхідним джерелом для здійснення біографічних чи просопографічних досліджень.

І. Войцехівська в роботі «Мемуаристика» розглядає мемуаристику як окрему спеціальну історичну дисципліну [539]. І. Войцехівська вважає, що до мемуарної літератури слід відносити щоденники, спогади, автобіографічні записи, літературно опрацьовані спогади та некрологи. Провідною характерною особливістю мемуарних джерел дослідниця називає авторську індивідуальність, через яку мемуари мають піддаватися аналітичній критиці, що включає в себе декілька важливих етапів. По-перше, необхідно з'ясувати авторство мемуара; по-друге, слід виявити спонукальні мотиви створення мемуара; по-третє, необхідно з'ясувати час та місце створення мемуару; по-четверте, досліднику

треба встановити форму написання мемуарного твору; по-п'яте, історик має визначити повноту джерела та його достовірність [539, с. 360–364].

Я. Калакура, Б. Корольов, С. Павленко, М. Палієнко в колективній праці «Історичне джерелознавство вказують, що в Україні на сьогоднішній день немає бібліографічного покажчика, в якому б була зібрана вся українська мемуаристика» [559]. Опубліковані мемуари історичних постатей розпорошені по різних бібліографічних покажчиках. Відзначено відсутність інтернет-ресурсів, повністю присвячених українській мемуарній літературі, що обмежує залучення спогадів учасників і сучасників революційних подій 1917–1921 рр.

Сучасна історична наука досліджує мемуарні джерела в двох напрямках: фактичному, вивчаючи мемуарні твори як джерела інформації про минуле, та культурологічному, аналізуючи їх як пам'ятки культури певного історичного періоду. Українськими дослідниками зазвичай вивчаються окремі аспекти мемуаристики з конкретної проблематики дослідження, проте комплексного дослідження з історії та теорії мемуаристики в Україні наразі не створено.

Високий ступінь суб'єктивності мемуарів породив чимало дискусійних питань. Зокрема, дослідниками неоднаково оцінюється ступінь відображення історичних подій через призму мемуариста. Наприклад, той факт, що мемуарне джерело зазвичай створювалося з пам'яті через деякий проміжок часу після зображених у ньому дійсних подій, має як негативні, так і позитивні оцінки. Дослідник С. Макарчук зазначає, що це – негативний момент мемуарного джерела, адже, відомі випадки, коли мемуаристи компенсували брак точності елементарним вимислом [594]. На відміну від нього, історик В. Голубцов впевнений, що саме завдяки пам'яті мемуари здобули свою унікальність і це відрізняє їх від наукового та науково-популярного тексту [543]. Мемуарист відображає події в тому вигляді, як вони йому запам'яталися. Він не ставить перед собою завдання дослідити історичні факти.

Другу групу наукової літератури за темою дисертації становлять праці, присвячені джерельному потенціалу мемуарів до історії Української революції. На увагу заслуговує дисертаційне дослідження А. Малика «Мемуари як джерело

до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.)», в якому здійснено характеристику революційної доби як простору створення мемуарів [661]. Дослідник показав важливість наукових інституцій та періодичних видань в Україні й за кордоном, оскільки в них формувалася фонд мемуарів з історії революції. Науковець відзначив потенціал мемуарної літератури для висвітлення проблеми українського суспільно-політичного життя на першому етапі революції – в добу діяльності Української Центральної Ради. На основі аналізу мемуарів А. Малик дослідив процес українізації армії, створення військових формувань. Він обґрунтував значення мемуарів для вивчення та висвітлення міжнародної політики України на першому етапі революції.

Вагомий внесок у вивчення мемуарної літератури щодо 1917–1921 рр. зробив Р. Пиріг [620]. Він подав загальний огляд основних груп мемуарних творів, визначив їхню змістовно-тематичну спрямованість. За основу класифікації мемуарної літератури дослідник взяв критерій групування мемуаристів за приналежністю до певних ідейно-політичних напрямків. Зокрема Р. Пиріг виокремив мемуаристів українського національно-демократичного та ліберально-консервативного, радянського, російського Білого руху.

Оцінку мемуарам як джерелу з історії національних змагань 1917 р. дають автори сучасних історичних досліджень. Про велике значення мемуарів для вивчення Української революції 1917–1918 рр. писав в своїй монографії «Сто днів Центральної Ради» О. Копиленко [568]. Дослідник вивчив мемуари учасників і спостерігачів революційних подій та дійшов висновку, що вони є цінним історичним джерелом, оскільки містять фактичний матеріал щодо розбудови державності та міжнародної політики Центральної Ради.

З цілою низкою публікацій, в яких системно опрацьовується історична мемуаристика, виступила Н. Любовець [592; 594; 595]. Дослідниця порушила як теоретичні аспекти, так і змістове наповнення мемуарної літератури, зокрема істпартівський дискурс української мемуаристики, відображення у мемуарах подій Першої світової війни. Заслуговує на увагу її зауваження про потенційну

здатність спогадів учасників Української революції повніше розкрити тогочасну політичну ситуацію [593].

Ю. Каліберда присвятив дисертаційне дослідження військовій мемуаристиці як джерелу вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр. М. Федунь є автором дослідження жанрово-стильових особливостей української мемуаристики в Галичині кінця XIX – початку XX століття [660; 648]. В. Пархоменку належить дисертаційна робота «Вітчизняна мемуаристика як джерело з історії національно-визвольних змагань 1914–1921 рр» та монографія «Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристиці» [664; 612].

Окремі аспекти з української мемуарної спадщини революційних подій 1917–1921 рр. розглядаються у локальних наукових розвідках [599; 607-706; 613]. І. Монолатій присвятив дослідження висвітленню Галичини та галицьких українців у «Спогадах» Павла Скоропадського [599]. О. Отземко дослідила особові фонди учасників революційних подій 1917–1918 рр. на Донеччині в Держархіві Донецької області [608; 609]. В. Передерій проаналізував джерела особового походження стосовно історії ЗУНР, розміщених на шпальтах «Літопису Червоної Калини» [613].

Зауважимо також на ґрунтовних дослідженнях провідних істориків В. Великочия, І. Верби, В. Верстюка, Я. Грицака та інших [527-528; 529-530; 531-535; 547], які торкалися проблеми мемуарних свідчень із подій Української революції. У 2010 р. опубліковано монографію історика В. Горака «Українська гетьманська держава 1918 р. у світлі споминів її сучасників», де проаналізовано політику П. Скоропадського через мемуаристику [545].

Спогади жінок – сучасниць Української революції стали предметом досліджень О. Оніщенко, Е. Алієвої, О. Лабур, Л. Петришина, Т. Швидченко та інших [605; 663, 520; 582; 615; 657]. У названих працях здійснений аналіз жіночих спогадів як джерела до різних аспектів української історії. Особливе значення для нашого дослідження має видання Р. Ковалю «Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917–1930», в якому опубліковані мемуари

українських воякинь, сестер-милосердя та письменниць, що були сучасницями боротьби за незалежну Україну в 1917–1921 рр. [565]. Укладач зазначає, що основним завданням істориків-джерелознавців має бути збір і збереження спогадів про них, бо «складається враження, що вони не брали участі в найбільшому національному і соціальному зриві нашого народу» [565, с.10].

До третьої історіографічної групи віднесено дослідження спогадів у контексті стану суспільства революційної доби. Проблемі присвячено ряд локальних дослідницьких розвідок. Зокрема, А. Торопцева здійснила джерелознавчий аналіз мемуарів французького викладача, суспільного діяча та публіциста Шарля Дюброя «*Deux années en Ukraine (1917–1919)*». В дослідженні звернено увагу на висвітлення мемуаристом своїх вражень від візиту в Україну, описуються національні особливості народу, проаналізовані головні сфери життя української держави та суспільства [667]. О. Коляструк присвятила наукову розвідку розкриттю можливостей джерел особового походження для відтворення реалій повсякденного життя радянських людей [567]. В. Мельніченко проаналізував спогади сучасників революційної доби 1917–1921 рр. як джерело історії соціально-економічного розвитку, культурного та релігійного життя, настрої населення на Черкащині [597]. О. Громік та А. Пижик на підставі відомостей, поданих у мемуарах В. Сікевича, висвітлили різні аспекти повсякденного життя вояків Третього гайдамацького полку, відносини між ними, виявлено їхні ментальні риси, а також досліджене святкове дозвілля і церемоніальна культура полку [548]. При цьому комплексного наукового дослідження з проблеми наразі не створено.

Отже, історіографічний аналіз показав, що з проблеми та дотичних аспектів протягом століття кількома генераціями дослідників, які працювали в різних суспільно-політичних умовах, створено вагомий масив наукової літератури, в якій визначено загальні принципи джерелознавчого вивчення мемуарної літератури, окреслено потенціал мемуарів до історії Української революції, додано штрихи до дослідження спогадів у контексті стану суспільства революційної доби. Найбільша кількість праць присвячена

джерелознавчому дослідженню мемуаристики. Кілька поколінь науковців опрацювали теоретико-методичні засади роботи з джерелами особового походження. Значний внесок зробили сучасні українські історики, актуалізувавши спогади для вивчення аспектів минувшини, недоступні для вивчення за радянської доби. На сьогодні в історичній науці утвердилося розуміння мемуарів як важливого інформативного джерела. Водночас привернуто увагу до певної їх контрверсійності – з одного боку, вони містять безцінну інформацію, відсутню в інших видах джерел, але при цьому відзначаються високим рівнем суб'єктивності. Серед актуальних завдань сучасної української історіографії – залучення мемуарних творів до вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр., висвітлення діяльності людей, які діяли в цей історичний період, проте дослідження мемуарів як історичного джерела вивчення суспільства доби революції 1917–1921 рр. потрапило в поле зору незначної кількості науковців, що й спонукало звернутися до нього у межах дисертаційної роботи.

1.2 Характеристика джерел

Основу джерельної бази дисертаційної роботи складають мемуарні твори учасників та очевидців революційних подій 1917–1921 рр. Враховуючи їх велику кількість, основним критерієм варто визначити жанрові різновиди мемуарної літератури. У процесі відбору та аналізу мемуарів автор керувалась переконанням у цінності мемуарів як історичного джерела, що зумовлено особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретній особі, а відтак відображають безпосереднє сприйняття нею подій і явищ.

Спираючись на поділ мемуарної літератури на щоденники та власне спогади, зауважимо, що в нашому дослідженні абсолютну більшість становлять саме спогади учасників та очевидців революційних подій. За жанром це спогади про окремі події або мемуари-історії, а також спогади-автобіографії (за

класифікацією В. Голубцова); за формою (класифікація Г. Стрельського, В. Кабанова) – спогади, написані самими авторами або зафіксовані іншою особою. До дослідження залучено кілька щоденників, що являють собою повсякденні записи думок і спостережень автора у ході подій. У них ми зустрічаємо живі та яскраві характеристики сучасників, менш вірогідні помилки та прогалини у пам'яті, особисті погляди автора, відображені в їхній початковій формі без наступних нашарувань. Цей різновид мемуарної літератури рідко охоплює весь життєвий шлях автора, а присвячений лише окремим періодам його життя. Тому щоденники менш поширене історичне джерело революційних подій. Зовсім небагато провідних діячів доби Української революції мали час, змогу і бажання вести постійну фіксацію динамічного перебігу подій.

Обраний період дослідження – 1917–1921 рр. – досить умовний, оскільки нерідко мемуари виходять за ці хронологічні межі, а спогади, опубліковані у збірнику чи в періодичній пресі, присвячуються короткому проміжку часу. Звідси певна фрагментарність таких спогадів. Однак у своїй сукупності вони дають уявлення про революційні події доби 1917–1921 рр. Увагу приділяємо також історичній обстановці видання спогадів, особливо у зв'язку з їх перевиданням в різний час.

До дослідження долучено упорядковані й надруковані останніми роками мемуарні твори М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Н. Суровцової, В. Вернадського, В. Винниченка, К. Трильовського, Є. Чикаленка, Д. Донцова та інших [127; 130; 134; 383; 386; 76; 78; 79; 402; 457; 458; 126]. У мемуарних творах відомих політиків не лише відображено буденність їхнього життя, особливості суспільно-політичного та соціально-економічного поступу держави, а й подробиці підготовки спогадів до публікації. Також у них можна віднайти інформацію про полеміку з політичними опонентами відносно подій Української революції.

Найбільш інформативними та об'єктивними, на наш погляд, можна вважати щоденникові записи Є. Чикаленка. Він зафіксував свої міркування, думки, оцінки роботи Центральної Ради. Ці спогади він писав в еміграції, а світ

їх побачив після друку в часописах. Такими часописами були «Україна», а також «Слово і час». «Щоденник» Є. Чикаленка бу опублікований науковою інституцією в у 2004–2005 рр. [458].

Важливе місце в комплексі мемуарних джерел з історії українських національних змагань належить творам В. Винниченка. Він фіксував свої думки та спостереження в щоденнику. Його спомини були видані Г. Костюком у 1980 р. Перший том охоплює період з 1911 по 1920 рр. Події, які стосувалися революційних подій в Україні, фіксувалися непослідовно, не докладно. Скоріш за все, це було пов'язано з напруженою державною, громадсько-політичною роботою в період Центральної Ради. Проте щоденник все одно містить цінну історичну інформацію про революційні події того часу в Україні. В ньому є і цікаві матеріали до біографії В. Винниченка [79]. Проте свідчення мемуариста бувають дещо уривчасті, записи ведуться не кожного дня.

В. Винниченко залишив і спогади, які мають назву «Відродження нації» [78]. Всі події подано в хронологічному порядку, відслідковується спроба автора здійснити періодизацію подій визвольного руху, а також всіх процесів, які стосувалися державотворення. В основу цієї періодизації В. Винниченко закладав соціально-класовий принцип. У творі діяч активно використовував документи, пресу. Це свідчить про дослідницький характер мемуарів. «Відродження нації» було опубліковано в 1920 р. В 1990 р. видавництво «Політвидав України» здійснило репринт цієї книги. Репринти здійснювалися і такими часописами, як «Наука і суспільство» та «Дніпро». В 2008 р. «Відродження нації» було видано однією книгою.

Про державотворчу діяльність Центральної Ради писав у своїх спогадах М. Грушевський [107]. Його мемуари дуже важливі для розуміння основної концепції революційних подій в Україні, тому що він був головою Центральної Ради. М. Грушевський відстоював автономістсько-федералістські принципи в боротьбі з Тимчасовим урядом за проголошення самостійності України. Ці спогади мали бути опублікованими в найдраматичніші періоди життя

М. Грушевського, але світ побачив їх вперше в 1988 р. в журналі «Київ», а потім цей же журнал переопублікував їх чотирма роками пізніше.

Іноді у мемуаристів виникала потреба звернутися до інших історичних джерел, які допомогли скласти історичний фон подій. До таких мемуарів належать «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)» Д. Дорошенка [127]. Він (як і В. Винниченко) готував їх, спираючись не лише на власні спогади, але й на документальний матеріал. Вони відображають діяльність центральних органів української влади, діяльність провінційних адміністрацій Галичини та Чернігівщини, становлення дипломатичної служби України, надають переконливі політичні портрети тогочасних діячів. Перше повне видання спогадів вийшло у Львові у 1923 р., друге – 1967 р. в Мюнхені у 4-х частинах. На початку 1990-х рр. «Український історичний журнал» та «Хроніка 2000» опублікували фрагменти спогадів Д. Дорошенка. Нарешті, у 2007 р. «Мої спомини...» у повному форматі вийшли в Україні [127].

П. Скоропадській писав спогади протягом першої половини 1919 р. Він фіксував події, роблячи акцент на особистісному сприйнятті побудови державності в Україні. На його думку, вона мала відбуватися на консервативно-ліберальних засадах. Вони відображають фактичну інформацію, його світоглядні, політичні та ментальні погляди. Частково спогади П. Скоропадського публікувалися у 1920-х рр. у Відні, перевидані в Україні у 1992 р. та Росії у 1994 р. Перше наукове видання спогадів гетьмана України було здійснене у 1995 р., а у 2008 р. вони були перевидані у Москві під назвою «Проект «Украина» или Звездный час гетмана Скоропадского», укладач якого передрукував текст українського видання 1995 р. [353].

Для об'єктивнішого висвітлення теми дослідження нами було вивчено мемуари представників різних таборів революційних змагань. Зокрема, спогади Н. Махна. Їх перша книга «Русская революция на Украине: от марта 1917 г. по апрель 1918 г.» вийшла в Парижі у 1929 р., наступні – у 1936 і 1937 рр. за редакцією С. Воліна [246]. Спомини доведені до кінця 1918 р. В 1991 р. спогади Н. Махна у репринтному вигляді втворило видавництво «Україна». Цього ж

року вийшов збірник «Махно Н.И. Воспоминания, материалы, документы». Потім спогади перевидавалися в Москві та Харкові. У 2008 р. спогади Н. Махно та щоденник його дружини Г. Кузьменко видані під назвою «Сповідь анархіста» [246]. Цей випадок яскравий приклад того, що з'являється новий жар спогадів – життєпис, авторами яких є родичі та близькі люди видатних історичних діячів. Ці мемуари відрізняються широким історичним фоном.

Важливе значення для вивчення теми мають мемуари представників Білого руху. Перевидані окремо мемуари А. Денікіна, П. Врангеля [120; 88; 89]. Про мемуари представників цього політичного табору та примкнутого до них О. Гольденвейзера знаходимо відомості в серії «Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев» 1930 р., яка упорядкувала збірник «Революция на Украине по мемуарам белых» [96]. На початку 1990-х рр. в Україні вийшло репринтне відтворення цього збірника. У 2002 р. вийшло факсимільне відтворення спогадів В. Шульгіна «Последний очевидец. Мемуары. Очерки. Сны» [490]. У це видання включено: написана за ґратами книга «Годы», а також пізніші спогади про Громадянську війну та білу еміграцію, про Денікіна, Врангеля [492; 493].

У мемуарах В. Мякотина «Из недавнего прошлого» є декілька згадок про ставлення українського населення до білого руху. Наприклад, він зазначає, що білі війська часто зустрічали ворожість з боку українського населення, особливо на західних територіях України. За словами Мякотина, населення було дуже різноманітним: воно складалося з українців, поляків, євреїв, росіян та інших етнічних груп, і кожна з цих груп мала свої власні погляди на події того часу. Мякотин також зазначає, що на початку своєї діяльності білі рухалися в Україні під девізом захисту українського народу від «червоної» загрози. Проте з часом, за словами автора, вони змінили свою політику та перестали вважати українців своїми союзниками, що викликало ще більше незадоволення серед населення. Загалом, в мемуарах Мякотина можна знайти різноманітні описи ставлення українського населення до білого руху [259].

Картина буде неповною без вивчення свідчень представників більшовицького табору. Нами вивчено мемуари Є. Бош, Г. Петровського, В. Затонського, В. Антонова-Овсієнка, В. Аверина, учасників революційних подій на Донеччині (про них йшлося вище) [67; 138; 139; 55–58, 47; 48].

Важливе для нашого дослідження значення мають спогади В. Затонського, які були опубліковані в журналі «Архіви України» на початку 90-х рр. ХХ ст. Вони містять інформацію про широкий спектр дуже важливих подій в Україні революційної доби. Будучи членом Центральної Ради, В. Затонський у спогадах подав власне бачення її діяльності протягом жовтня-листопада 1917 р. Особливу увагу він зосередив на діяльності більшовиків з Києва та Харкова. В. Затонський критично ставився до В. Леніна, до його діяльності по відношенню до лівих есерів [138]. Спогади відомої діячки більшовицької партії Є. Бош «Год борьбы: Борьба за власть на Украине с апреля 1917 до немецкой оккупации» були опубліковані в 1925 р. «Госиздатом». Більша частина матеріалу присвячена більшовизації армії Росії, яка вела боротьбу з Центральною Радою [67]. На початку 1990 – х рр. спогади Є. Бош перевидавалися, була додана передмова, примітки, ілюстрації та фрагменти листування авторки.

У середині 50-х рр. ХХ ст., до 40-річного ювілею Жовтневої революції побачили світ спогади Г. Петровського, який влітку-осені 1917 р. вів активну пропагандистську роботу серед робітників сходу (в Донбасі) і півдня України. Саме ця його діяльність з липня по листопад коротко відображення в його спогадах [14]. До категорії мемуарів слід віднести працю більшовицького діяча В. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне», над якою автор працював, починаючи з 20-х рр. ХХ ст. [58]. Чотиритомне видання, надруковане протягом 1924–1933 рр., містить чимало фактичного матеріалу, викладеного в хронологічній послідовності. Окрім того, в цих мемуарах є важлива інформація про персоналій революційних подій. Автором використані документи, карти, схеми. Особливий інтерес становить висвітлення подій війни радянської Росії проти УНР, безпосереднім учасником якої був автор.

До дисертаційного дослідження долучено спогади людей, які не мали безпосереднього відношення до сфери політики, але проявляли активність у різних інших ділянках життя революційної доби. Зокрема, це мемуари М. Терещенка, який написав спогади про життя свого дідуся Михайла Терещенка – відомого фінансиста часів революції, проповідника І. Кубрина, військового лікаря О. Даїна, служниці церкви А. Підручної, книгаря та видавця Л. Биковського, журналіста А. Галана, науковця-історика Н. Полонської-Василенко та багатьох інших [397; 118; 297; 62; 93; 302]. Їхні спомини є важливим джерелом з вивчення побутового життя та культурних особливостей суспільства в добу революції 1917–1921 рр.

Більшість мемуарних творів є книжковими публікаціями як у вигляді тематичних збірників, так і власних авторських життєписів, журнальні, а також газетні публікації, які належить перу активних чільних діячів національно-визвольного руху – лідерів Української революції, провідних вітчизняних учених, культурно-освітніх діячів – сучасників революційних подій. До прикладу, у сучасному виданні «Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників» вперше передруковано матеріали Галицького архіву: спогади очевидців подій, свідчення ув'язнених та вивезених як заручники про поведінку російської окупаційної адміністрації, про спроби нищення греко-католицької церкви, насильницьке переведення на православ'я, ліквідацію українських культурно-освітніх установ, переслідування активу організацій, нахабне впровадження «русского міра» в Галичині [601].

Чимало мемуарів зберігаються у фондах архівних установ. У процесі дослідження були опрацьовані фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Інтерес становлять документи фондів урядів України, які діяли протягом революції 1917–1921 рр. Окрім них, в архіві знаходяться фонди особового походження, які до 1945 р. були складовою наповнення Музею визвольної боротьби України в Празі. До числа важливих для дослідження фондів ЦДАВО відносяться документи ф. 1075 «Військове Міністерство УНР 1917–1921 рр.» [1]; ф. 1429 «Канцелярія

Директорії Української Народної Республіки, м. Київ, з лютого 1919 р. – м. Кам'янець-Подільський, із грудня 1920 р. – Польща, Чехословаччина» [2; 3].

Важливу роль для теми нашого дослідження відіграли фонди особового походження: ф. 1876 «Євтимович Варфоломій Пимонович (1888–1950) – військовий і громадсько-політичний діяч» [4]; ф. 3504 «Обідний Михайло Юрійович – сотник Армії УНР» [5]; ф. 3543 «Жуковський Олександр Тимофійович – військовий міністр Центральної Ради» [6]; ф. 3560 «Животко Аркадій Петрович (1890–1948) – культурний і політичний діяч, публіцист, дослідник історії української преси, член Української Центральної Ради, член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, керівник Українського історичного кабінету в Празі» [7]; ф. 3562 «Григорій Ничипір (Никифор) Якович (1883–1953) – голова ЦК Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, член Української Центральної Ради, міністр освіти УНР (УЦР), професор Українського соціологічного інституту в Празі» [8]; ф. 3563 «Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту в Празі, Української господарської академії в Подєбрадах» [9; 10; 11; 12; 13]; ф. 3803 «Тищенко (Сірий) Юрій Пилипович (1880–1953) – журналіст, публіцист, видавець української літератури за кордоном» [14; 15]; ф. 3807 «Жук Андрій (1880–1939) – громадсько-політичний діяч, публіцист, діяч українського кооперативного руху, член ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, член проводу «Спілки визволення України» (СВУ), радник Міністерства закордонних справ УНР» [16]; ф. 3830 «Приходько Віктор Кіндратович (1886–1982) – громадський і культурний діяч, член Української Центральної Ради, міністр юстиції, товариш міністра фінансів Директорії УНР, викладач Української господарської академії в Подєбрадах» [17]; ф. 3866 «Український історичний кабінет в Празі (Чехословаччина)» [18]; ф. 3889 «Русова Софія Федорівна (1856–1940) – педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту

ім. М. Драгоманова, Українського інституту громадознавства в Празі, Голова Української національної жіночої ради» [19; 20]; ф. 3876. «Білецький Леонід Тимофійович (1882–1955) – літературознавець, доктор філології, член Партії соціалістів-федералістів, президент УВАН, ректор Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у м. Празі» [21]; ф. 4012 «Омелянович-Павленко Михайло Володимирович (1878–1952) – генерал-полковник, командуючий Дієвою армією УНР, міністр військових справ УНР в екзилі» [22–24]; ф. 4453. «Безпалко Осип – видавець і редактор соціал-демократичного часопису «Боротьба» в Чернівцях, активний діяч СБУ в таборах полонених українців в Німеччині, член ЦК УСДРП, член Української Центральної Ради, міністр праці УНР, головний кошовий Українського Січового союзу за кордоном» [25]; ф. 4547. «Стеллецький Борис Семенович, генерал, начальник штабу гетьмана Скоропадського, емігрант» [26].

Вищезгадані архівні фонди фрагментарно зображують революційні події 1917–1921 рр., проте в них міститься цінна інформація для розуміння сутності діяльності урядів, політиків. У фондах особового походження зберігаються рукописи мемуарів і друковані спогади, чернетки споминів учасників революції, політичних діячів, науковців, митців, вчителів, діячів культури. Завдяки названим документам можна виразніше представити зміст революційних подій та факти біографій людей, які жили, працювали в революційну добу в Україні.

До дослідження долучено матеріали фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Зокрема опрацьовано ф. 269 «Колекція документів «Український музей в Празі» [28; 29]. Тут зібрані документи з Музею визвольної боротьби України, а також архівні зібрання Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі, Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції. У цьому фонді зберігаються мемуарні твори українських державних, військових, громадсько-політичних діячів, представників науки, культури й освіти Д. Антоновича, Є. Онацького, В. Петріва, В. Приходька, В. Проходи, С. Русової, О. Севрюка, Л. Чикаленка, С. Шелухіна, О. Шульгіна та ін. Також використані матеріали ф. 4823 «Колекція спогадів та інших

документів учасників боротьби за встановлення радянської влади у м. Києві та губернії» [30–32]. У фонді містяться спогади колишнього солдата 3-го авіаційного парку Єфремова Каленика Єфремовича про участь солдатів 3-го авіаційного парку у боротьбі за встановлення радянської влади у м. Києві, спогади колишнього червоногвардійця загону Деміївського снарядного заводу про Київ Кофмана Наума Меєровича, спогади колишнього члена Деміївського підпільного райкому комсомолу м. Києва Сергєєва Юхима Сергійовича про боротьбу молоді Деміївки за встановлення радянської влади.

До дослідження долучено матеріали фонду 681 «Тишкевич Михайло – граф, публіцист, історик, меценат, дипломат і політичний діяч УНР (1857–1930)» Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАЛ України) [33]. Використані матеріали ф. 3493 «Воспоминания ветеранов партии – участников революционных событий на Екатеринославщине» Державного архіву Дніпропетровської області, м. Дніпропетровськ (Держархів Дніпропетровської обл.) [34]. Опрацьовані джерела особового походження ф. 3264. «Собрание документов по истории революции и установления советской власти на Херсонщине» Державного архіву Херсонської області (Держархів Херсонської обл.) [35; 36]. В ньому містяться спогади керівників херсонської більшовицької організації за 1917–1918 рр., матеріали та спогади про перемогу радянської влади на Херсонщині.

Опрацюванню піддано комплекс спогадів учасників революційних подій на Донеччині, що зберігаються в Державному архіві Донецької області (далі – ДАДО). У фондах архіву зберігаються 267 справ, які містять різноманітні за походженням, жанром, змістом, формою, засобами відтворення тексти мемуарів. Вони входять до складу колекцій спогадів, колекцій копій документів з історії Донецького краю, особових фондів, а також доповнюються матеріалами колекції мікрофотокопій документів по історії Донецького краю. Нами використано матеріали фондів 2836 – «Варганов Василий Афансевич – член КПСС с 1917 г» [37], 2858 – «Воспоминания старых большевиков периода Великой Октябрьской Социалистической революции и Гражданской войны

(коллекция)» [38-44], 533 – «Воспоминания старых большевиков о революционной борьбе рабочего класса и большевиков Донбасса в дореволюционный период, об их участии в революции 1905 – 1907 гг., Великой Октябрьской Социалистической революции, гражданской и Великой Отечественной войнах, о социалистическом строительстве, о В. И. Ленине, истории комсомольских организаций Донбасса» [45; 46].

У кожній із цих справ міститься цінний джерельний матеріал, насамперед з огляду на пильну увагу функціонерів радянського репресивного апарату до сторінок біографій ув'язнених упродовж часів Української революції 1917–1921 рр. та їхньої участі у «контрреволюційних збройних формуваннях» армії УНР. Як правило, такі відомості містяться не лише в лаконічних біографіях в'язнів, представлених у їх «справах», що було обов'язковим елементом радянського репресивного «досудового слідства», а й у багатьох протоколах допитів. Це зокрема дозволяє досліднику уточнити окремі персональні відомості щодо дієвих учасників подій визвольних змагань.

При здійсненні дослідження у нагоді були також матеріали електронного архіву українського визвольного руху, створеного Центром досліджень визвольного руху спільно з Львівським національним університетом імені Івана Франка, Інституту історії України Національної академії наук України, документальні збірки «Календаря Української революції 1917–1921 рр.», які публікуються в проєкті Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України «Українська революція: архівні хроніки», документи сайту Українського інституту національної пам'яті.

Істотну роль у формуванні та використанні мемуарної спадщини з історії суспільства доби Української революції відігравали закордонні наукові інституції: Українське воєнно–історичне товариство (Каліш), Український науковий інститут у Берліні, Український науковий інститут у Варшаві, Український вільний університет (Відень – Прага), Музей визвольної боротьби України (Прага), воєнно–історичне товариство «Червона Калина» (Львів). Значна кількість спогадів військових і цивільних осіб – активних учасників і

свідків революційних подій 1917–1921 рр. в Україні публікувалася еміграційними та західноукраїнськими періодичними виданнями міжвоєнного періоду. До числа таких видань належать часопис «Тризуб» (м.Париж), «Розбудова нації» (м.Прага), журнал «Табор» (Каліш – Варшава), «Літературно-науковий вісник» (згодом «Вісник») у м.Львів, календарі-альманахи «Червоної Калини», Літопис «Червоної Калини», «Дніпро», «За Державність» та ін. Видавництва активно працювали в напрямку оприлюднення мемуарних творів до настання Другої світової війни, через яку видавничу справу довелося зупинити. Важливі для дисертаційного дослідження друківані західноукраїнські та еміграційні видання, до числа яких відноситься часопис «Тризуб», що видавався в Парижі, «Розбудова нації» (м. Прага), «Табор» (Каліш – Варшава), «Літературно-науковий вісник» (м.Львів), літопис та календар-альманах «Червона Калина», «Дніпро». В цих виданнях публікувалися документи, публіцистичні твори, мемуари сучасників 1917–1921 рр.

Цілком закономірним є оприлюднення особистих вражень громадськими активістками, які обстоювали права «другої статі» – С. Русової, З. Мірної, Н. Суровцової, К. Антонович, Х. Пекарчук, Г. Совачевої, Х. Кононенко, Т. Михайлівської-Цимбал. Їхні мемуари опубліковані в періодичних виданнях, електронних бібліотеках, зберігаються в архівних і наукових установах. Одна із засновниць українського жіночого руху Софія Русова свої спогади «Русова Софія. Мемуари. Щоденник» написала, перебуваючи в еміграції після завершення революційних подій в Україні, але вперше вони були опубліковані на початку 2000-х рр. [329]. Це – книга про спогади української революціонерки та педагога, адже вона організовувала жіночий революційний рух, працювала в Генеральному секретарстві в справах освіти, очолювала департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти, головувала у Вчительській спілці. Тому фокус її уваги у споминах особливо звернений на висвітлення питань освіти. Загалом, у мемуарах С. Русової прослідковується багато емоцій авторки – натхнення від громадської діяльності та педагогічної праці, розгубленість і розпач в момент евакуації, а також надія та віра в українські сили

та досягнення ними поставленої мети. Українська громадська діячка Зінаїда Мірна керувала Київською філією Товариства охорони жінок, Виконавчим комітетом у справах біженців, була членом УПСФ і Малої Ради [255]. Вона одна з перших серед українського жіноцтва взяла участь у політичній діяльності та утворенні Центральної Ради. Її спогади публікувались в періодичних виданнях «Жінка» та «Жіноча доля» наприкінці 1920-х – 1930-х рр. [256]. У мемуарах З. Мірної багато уваги приділяється інституту жіноцтва в українському суспільстві революційної доби. Доволі інформативними є «Спогади» Надії Суровцевої – української громадської діячки, яка писала мемуари, перебуваючи в політичному ізоляторі. Вона декілька разів їх переписувала, чимало частин споминів було знищено органами держбезпеки, але вони вийшли друком завдяки «Видавництву О. Теліги» в 1996 р. в Києві [383]. Спогади дружини Д. Антоновича – членкині Революційної Української партії – Катерини Антонович «З моїх спогадів» були опубліковані двома частинами накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді – у 1965 та 1966 рр. [56]. Саме в другій частині К. Антонович згадує період Української революції. Вона в цей час навчалась у школі Малювання й жодного стосунку до політики не мала.

Важливу інформацію «з перших рук» містять мемуари «сестер-жалібниць», які брали участь у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. у складі військових частин УНР. Спочатку вони виконували функції медичних сестер та опікувалися пораненими військовими, але революційні події розгорталися так, що жінкам необхідно було брати на себе обов'язки воячок і розвідниць. Серед числа таких українок були ті, хто залишив мемуари про цей період – Х. Пекарчук і Г. Совачева. Хорунжа армії УНР Харитина Пекарчук лишила спогади «Вояцьким шляхом», які були опубліковані у виданні «Наше життя» завдяки діяльності Союзу українок Америки в 1969 р. [284]. Сестра милосердя, високоосвічена Ганна Совачева залишила спогади «Крізь пориви життя: спогади – війна та визвольні змагання», які частинами публікувались у журналі «Наше життя» в 1958 р., 1979–1982 рр. [362–364].

Українська громадська діячка, журналістка Харитя Кононенко власні враження вона зафіксувала у мемуарах «Перші дні революції (переживання середньошкільниці)», опублікованих у «Календарі “Просвіти”» в 1936 р., та «Дні маніфестації (Спогад з перших днів революції 1917 р)», надрукованих у «Календарі-альманасі “Дніпро”» тогож року Українським товариством допомоги емігрантам з Великої України [169; 170]. Спомини Тетяни Михайлівської-Цимбал «З військового гнізда» були опубліковані Буенос-Айресі в 1977 р. [252]. З мемуарів Т. Михайлівської-Цимбал можна довідатися про ситуацію на фронті, бо її батько був військовим, а також про буденне життя українців у Києві, Одесі та Могильові, де авторка часто перебувала через особисті та сімейні обставини.

Залучені для дисертаційного дослідження мемуари іноземних політичних діячів: М. Рафеса [316; 317], Е. Евена [514], О. Редігера [319], Е. Людендорфа [224; 225]. Вони окреслюють в мемуарах економічний аспект життя українського суспільства на початку революції 1917 р. К. Маннергейм, У. Черчилль, Б. Януш зачіпають в мемуарах проблеми українського національного та державного питання [232; 455; 516]. Мемуари іноземних діячів культури – литовського автора В. Станкевича [369], польських авторів С. Косак-Щуцької [517], Ф. Пржезицького [518], Я. Хупки [515] описують події, що відбувалися в Києві на початку революції 1917 р.

Працюючи з мемуарними джерелами, дослідник має піддавати їх критичному аналізу, фактичний матеріал зіставляти зі свідченнями інших джерел, адже автори мемуарів відображають події, що описують, із суб'єктивної точки зору. Тому для аналізу мемуарів сучасників Української революції було залучено публіцистичні видання, зокрема М. Грушевського статті і праці, С. Петлюри [549, 550, 551; 614]. Ці роботи написані в період активної політичної діяльності їхніх авторів, віддзеркалюють, як правило найгостріші проблеми тих часів, а також ставлення до них самих авторів та їхніх однодумців.

Отже, джерелознавчий аналіз показав суттєву різницю між різновидами мемуарних творів, мемуарами представників різних політичних таборів,

професій, сфер життєдіяльності. Дослідники сходяться в думці про переваги мемуарних джерел, до яких, зокрема варто віднести збереження інформації про моменти історичного процесу, які не знайшли відображення в інших видах джерел; ширше представлення інформації про особисті стосунки, про сімейний побут, інтимне життя, особисті переживання тощо. Водночас усі спогади несуть відбиток суб'єктивізму, що надає їм унікальності та робить важливим джерелом для дослідження історії суспільства доби революції в Україні 1917–1921 рр., але вимагає окреслення методології їх дослідження.

1.3 Методологічні засади дослідження

Методологічною основою дисертаційної роботи виступила система принципів, методів, підходів, теорій наукового пізнання, на основі комплексного застосування яких було виокремлено об'єкт і предмет дослідження, визначено наукове та суспільне значення мемуарної літератури, спродукованої сучасниками Української революції 1917–1921 рр., що є одночасно і продуктом своєї доби, і її відображенням.

Вивчення мемуарів у контексті стану суспільства доби Української революції спирається на сукупність принципів, які дозволяють окреслити конфігурацію дослідження, упорядкувати джерелознавчу інформацію, виявити суттєві характеристики спогадів. Серед них виокремимо принципи історизму, наукової об'єктивності, всебічності, світоглядного плюралізму.

Принцип наукової об'єктивності є певним гарантом здобуття неупередженої інформації з джерел, внаслідок залучення широкого їх кола, що забезпечило повноту повідомлень, встановлення точності свідчень про стан українського суспільства революційної доби. Завдяки цьому принципу здійснюється пошук об'єктивного змісту інформації з джерел та одержання на їх основі достовірних наукових фактів. Даний принцип потребує всебічного вивчення історичних явищ.

Принцип історизму має першочергове значення для дослідження в історичній галузі. Він вимагає від дослідника враховувати конкретні умови виникнення та розвитку явищ, у нашому випадку – мемуарів доби Української революції. Дослідити їх з погляду історизму означає виявити умови, причини їх написання, характер і зміст цього джерела. Принцип спонукає досліджувати явища історичного минулого в контексті революційної суспільно-політичної ситуації в Україні. Іншими словами, він надає можливість з'ясувати, як лідери та свідки подій сприймали реалії, в яких вони опинились, і як це відбилося на інформації, поданій ними в мемуарній літературі.

Принцип всебічності сприяє продуктивності джерелознавчого дослідження, дозволяє проаналізувати мемуарні твори, врахувати вплив зовнішніх чинників на процес їх появи. Цей принцип передбачає уникнення упередженого ставлення до джерел, від однобічності і суб'єктивізму в оцінці мемуарного твору, в передачі його змісту, уникнення неточностей і перекручень. До уваги брався весь комплекс мемуарних і додаткових історичних джерел.

Принцип світоглядного плюралізму надає можливість враховувати співіснування різних інтерпретацій революційних подій 1917–1921 рр. сучасниками – представниками різних політичних угруповань, які в мемуарній літературі відображають розмаїтість інтересів в українському суспільстві революційної доби.

Дослідження здійснено із залученням загальнонаукових і спеціально-історичних методів. З широкого спектру загальнонаукових методів особливо прислужилися аналітико-синтетичний, системний, узагальнення, контент-аналізу. Метод аналізу та синтезу дозволяє проаналізувати зміст мемуарних творів, співставивши свідчення, які в них подаються авторами, з іншими історичними джерелами. Окрім того, завдяки цьому методу можна скласти різні свідчення в одну загальну картину конкретної революційної події чи суспільного явища [647]. Системний метод використовувався в процесі дослідження висвітлення в мемуарах різних сфер українського суспільства, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, тому утворюють цілісність,

єдність розуміння стану людей в період 1917–1921 рр. Метод узагальнення використовувався для виділення спільних та відмінних рис в мемуарних творах учасників революційних подій доби 1917–1921 рр. Завдяки цьому стає можливим складення загальної картини відображення становища суспільства в період національно-визвольних змагань зазначеного періоду, а також підбиття висновків дослідження. Метод контент-аналізу використовувався для якісно-кількісної обробки мемуарної літератури, її тексту з подальшою інтерпретацією висвітлених подій та оцінок суспільства в революційну добу.

Спеціальні історичні методи – проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-просопографічний, мікроісторичний, джерелознавчий. Проблемно-хронологічний метод дозволив визначити внутрішню періодизацію окремих етапів, простежити зміни різних форм державності й становища суспільства в Україні в добу визвольних змагань та відображення цих процесів у спогадах сучасників. Історико-порівняльний метод надає можливість виявити ступінь об'єктивності та репрезентативності мемуарної літератури. Без співставлення інформації, яка подається в мемуарній літературі, складно виявити динаміку розвитку історичного явища, охарактеризувати головну подію, та відокремити її від другорядних подій. Історико-типологічний метод надав можливість створити систему дослідження мемуарних творів на предмет вивчення історії суспільства в добу Української революції 1917–1921 рр. Історико-генетичний метод використовувався для послідовного розкриття властивостей, функцій і змін, що відбувалися в українському суспільстві в процесі його історичного руху, і це дозволило в найбільшій мірі наблизитися до відтворення реальної історії суспільства в мемуарній літературі сучасників Української революції. Історико-просопографічний метод надає можливість з'ясувати та пояснити світогляд автора мемуарного твору, його погляди, становище під час революційних подій 1917–1921 рр. Завдяки біографічному методу можна об'єктивно проаналізувати зміст мемуарного твору, виявити його сильні та слабкі сторони, оминаючи суб'єктивізм, притаманний джерелам

особового походження. Мікроісторичний метод дозволив дослідити в мемуарній літературі особливості повсякденного життя та ментальності людей в 1917–1921 рр. Завдяки йому через спогади окремих осіб можна аналізувати явища, що відбувалися в житті людей минулого, з метою виявлення панівних уявлень і тенденцій у суспільстві доби Української революції загалом.

У дослідженні застосовано джерелознавчі методи: евристичний, археографічний, критичний. Сутність евристичного методу полягає у виявленні літератури та джерел, які стосуються історії створення мемуарів сучасників Української революції, систематизації спогадів. Метод архівної евристики передбачає кілька етапів: вивчення архівних і міжархівних довідників, опрацювання міжфондових довідників, фондових довідників. Комплексна реконструкція та аналіз джерельної бази передбачає проведення евристики окремих фондів, вдалося виявити мемуари учасників і сучасників Української революції, що не були опубліковані, але містять чимало цінної інформації. Використання археографічного методу було необхідне при вивченні публікацій мемуарів, що надає додаткову інформацію як про автора, так і про умови їх виникнення. Метод джерелознавчої критики включає в себе декілька складових. По-перше, ретельне вивчення біографії особистості автора мемуарного твору. Це надає змогу виділити в тексті спогадів найбільш цінну інформацію. В контексті проблематики даного дисертаційного дослідження виокремлювалися особисті спостереження автора, його враження та почуття. По-друге, встановлення часу написання мемуарного твору. Недоліки в пам'яті мемуариста, нашарування редакцій, які публікували спогади, впливають на зміст джерел особового походження. Встановивши час створення спогадів, можна виокремити достовірні факти, які подаються автором, а також ті, які не мають ніякого документального підтвердження чи зустрічаються в спогадах інших учасників революційної доби 1917–1921 рр. Окрім того, завдяки точному встановленню часу написання мемуарів, можна зрозуміти, чому автор так чи інакше оцінює історичне явище, за яким принципом він відбирав матеріал для відтворення подій національно-визвольних змагань. По-третє, аналіз змісту мемуарного

твору – основний засіб джерелознавчого дослідження мемуарного твору, який надає можливість виявити протиріччя в інформації автора, розбіжності чи подібності у фактах, що представлені в інших видах історичних джерел. Для цього матеріал мемуарного твору та аргументи автора стосовно конкретного питання слід зіставляти та аналізувати, що виявить новизну фактів, які подаються у спогадах, а також їхню практичну цінність для історичного дослідження. По-четверте, вивчення історії походження мемуару дозволяє зрозуміти основні причини, через які в творі можуть зустрічатися розбіжності чи неточності у поданні інформації. Завдяки цьому можна визначити, в якому джерелі факти подані більш достовірно та аргументовано.

Теоретико-методологічними засадами роботи стали системний, комплексний і культурологічний підходи, які надали змогу вивчати біографію авторів мемуарів, літературу з критичного аналізу джерел особового походження, аналізувати виклад матеріалу у спогадах учасниками та сучасниками подій доби революції 1917–1921 рр. Завдяки обраним підходам, вдалося дослідити, що і як написано в мемуарній літературі. Окрім того, в дисертаційному дослідженні використано цивілізаційний підхід та соціокультурну модель пояснення історичних процесів. Враховувалися територіальні, культурні, етнічні, державні та інші фактори, адже велика територіальна частина України перебувала під впливом євразійської та західної цивілізацій. Про необхідність використання цивілізаційного підходу в історичному дослідженні доби 1917–1921 рр. наголошували О. Реєнт [624, с.18–21] та В. Верстюк [531, с. 343–351]. Останній зазначав, що під час революційних подій в Україні відбувся цивілізаційний розкол у вигляді протистояння двох соціумів – традиційного (села) та модерного (міста). Дані фактори не могли не відзначитися на свідомості авторів мемуарів.

Важливе місце в контексті дисертаційного дослідження займає проблема суспільства в період Української революції 1917–1921 рр. Науковці, зокрема В. Андрущенко, О. Корнієвський, М. Розумний, Є. Цокур та інші приділяють значну увагу дослідженню різних теоретичних і практичних аспектів

формування суспільства в Україні [676; 730; 758]. Водночас у науковому дискурсі ще не вироблено єдиного підходу до визначення феномену суспільства. У дисертаційній роботі дотримано думки, що держава і розвиток інститутів суспільства формуються завдяки системі суспільних відносин, а це означає, що суспільство не може визначатися лише одним конкретним суб'єктом. Суспільство – це, насамперед, взаємодія. Отже, поняття суспільства та його інститутів дозволяє виконувати різні функції, в основі яких лежить побудова ефективного діалогу між державою та громадянином.

У дисертації досліджено такі інститути українського суспільства революційних 1917–1921 рр.: політичні (висвітлення державотворчої діяльності влади, політичних партій, органів самоврядування, становище військових та української армії, відображення діяльності та стану розвитку ЗМІ в мемуарній літературі сучасників національно-визвольних змагань); економічні (діяльність професійних спілок, фінансистів та підприємців); духовні (розвиток мистецтва, освіти та науки, становище церкви та релігійних конфесій в оцінці авторів мемуарної літератури революційної доби); соціальні (становище сім'ї та особливості виховання, положення жінок та інститут материнства, становище селянства, дозвілля та побутове життя).

Таким чином, методологічне підґрунтя становлять принципи, які окреслюють конфігурацію наукового дослідження, методи, котрі допомагають розкривати окремі аспекти проблеми, підходи, що дозволяють розглянути мемуари як історичне джерело та важливу складову культурної спадщини України, концепції, які формують світоглядні орієнтири. Сукупно теоретико-методологічні основи дослідження дали змогу виявити та опрацювати наукову літературу, залучити необхідні джерела, проаналізувати факти, явища та процеси, відповідно до мети роботи комплексно вивчити мемуари як джерело до вивчення історії суспільства доби Української революції 1917–1921 рр.

РОЗДІЛ 2

МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ СУСПІЛЬСТВА

2.1 Суспільні злами в період державотворчої діяльності Центральної Ради

Українська революція 1917–1921 рр. – період, протягом якого українцям вдалося відновити власну державність, що відбувалось у складних політичних умовах з огляду на необхідність одночасно формувати політичну систему на засадах української національної ідеї та стримувати польські зазіхання і російську агресію. За цей час держава кілька разів змінювала назву, а також форму правління: Українська Народна Республіка (1917–1918 рр.), Українська Держава (1918 р.), Українська Народна Республіка доби Директорії (1918–1921 рр.), Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1919 рр.). Українські політики, урядовці, громадські діячі, працівники закладів освіти і культури, лікарень, науковці, військові, іноземці, студенти фіксували свої враження та переживання від динамічних подій у спогадах і мемуарах. У них вони намагалися передати власні відчуття з приводу початку революції, обґрунтувати власні позиції, оцінити різні політичні сили, зафіксувати факти історичної події, в яких вони брали участь або свідками яких стали. Тому, на нашу думку, мемуарні твори сучасників революційних перетворень тогочасного суспільства дадуть змогу проаналізувати їхні оціночні судження про революційні події в 1917–1921 рр.

Перший період революції, який тривав від березня 1917 до квітня 1918 рр., охарактеризований у мемуарах членів, прихильників Центральної Ради. Йдеться про мемуари українських лідерів першого етапу революції: М. Грушевського [107], який був головою Центральної Ради, В. Винниченка [79], що обіймав

посаду голови Генерального секретаріату, а також інших політиків, які докладали чимало зусиль до державотворчих процесів протягом 1917 р., а саме М. Галагана [91], Д. Дорошенка [127], В. Кедровського [152], Б. Мартоса [239], П. Христюка [435] та інших. Також цей період характеризується головними опонентами Центральної Ради – більшовиками: Є. Бош [67], В. Авериним [47; 48], Ф. Анулова [59], В. Биструкова [69; 73], В. Затонського [138; 139] та іншими. До числа супротивників діяльності Центральної Ради належать також представники «Білого руху», мемуари яких опрацьовано на предмет вивчення суспільних зламів в перший період Української революції, а саме це спогади П. Врангеля [88; 89], А. Денікіна [120], В. Іваниса [142; 143; 144; 145], О. Лукомського [221; 222]. Окрему групу мемуарної літератури складають твори, авторами яких були пересічні спостерігачі, що оцінювали події першого революційного періоду досить епізодично. До їх числа відносимо Н. Полонську-Василенко [302; 303], М. Рудницького [326], Г. Совачеву [362], іноземців Ш. Дюброя [513], Ж. Садуля [519] та інших.

Про перші звістки революційних подій у Петрограді пише М. Грушевський, який у момент перевороту знаходився в Москві. Він зазначає, що цей факт було сприйнято неоднозначно і звичайними громадянами, і політичними діячами, які незабаром очолили національні змагання [107, с.123]. 14 березня 1917 р. М. Грушевський приїхав до Києва та зафіксував у своїх споминах зовсім інші враження від революційних подій в місті: «Тривожне і нетерпеливе вичікування корінних змін, в яким жив Петербург, тільки дуже далекими і слабкими вібраціями віддавалося тут. Місцева влада загнула тутешнє життя міцно і тримала в руках твердо за поміччю цензури і всяких адміністративних репресій. Не тільки петербурзької революції, але й сформування Тимчасового уряду, абдикації царя вона не допускала – бодай на шпальтах преси, коли не в самім життю» [107, с.128]. Отже, М. Грушевський дає невтішну оцінку готовності українського суспільства до національних змагань на початку революції. Причиною цього, за його словами, була розпорошеність і задавленість українського життя за царського режиму [107].

Схожі думки прослідковуються і в спогадах В. Андрієвського, який також свідчить про невідповідність українського суспільства чинити революцію в Києві: «Мартовська революція 1917 р. застала українців дуже більш невідповідними, ніж інші народи колишньої великої російської імперії. ...Організованих українських партій з європейськими засобами партійної роботи, з партійною практикою, з певним, для всіх членів однаковим партійним світоглядом та ідеологією – на Великій Україні тоді власне не було» [52, с.5].

Д. Дорошенко у спогадах подає огляд бурхливого політичного життя, що почалося в Києві: «1 березня було позначене в Києві проведенням різних нарад, в яких брали участь представники старої влади, міського самоуправління та найсолідніших громадських організацій і під час яких гарячково обговорювали нову політичну ситуацію та шукали адекватну відповідь на неї. На одній з таких нарад було схвалено ідею створення Ради об'єднаних громадських організацій та її виконавчого комітету, який би взяв владу в свої руки» [127, с.38]. Йому вторить член УПСР і один з засновників Центральної Ради Д. Антонович. У спогадах він докладно висвітлює події, що передували створенню Центральної Ради, характеризує різні політичні сили, які «на першій алярм революції» почали збиратися в Києві [54, с.2–3].

У мемуарах С. Ніжанківського «Перші дні перевороту в Стрию» автор розповідає, як він особисто сприймав зміни та як реагували його земляки. За словами С. Ніжанківського, переворот насправді здивував багатьох людей, включаючи українське населення. За його словами, переважна більшість місцевих жителів спочатку не розуміла, що відбувається, та була здивована тим, що влада перейшла до рук революційних сил. Проте автор також зазначає, що з часом українське населення почало більше цінувати нову владу [260].

Дуже енергійно розповідає про перші дні революції український соціал-демократ і член Центральної Ради Б. Мартос. Він засвідчує, що українське суспільство зустріло початок революції з натхненням, сприйняло цю новину як можливість побудувати українську державу та відновити національні ідеї: «Весь Київ сполошився. Українці підняли голову. Настав час діяти, здійснювати

національні домагання. Таємні гуртки, громади, політичні партії, так довго, послідовно й безоглядно переслідувані царським режимом, вийшли на денне світло і розпочали працю. ...4/17 березня у Києві зійшлися представники громадських організацій і політичних партій і вибрали Виконний Комітет...» [239]. Відомий львівський публіцист і громадський діяч В. Дорошенко віддзеркалює у своїх споминах пануючий настрій перших днів Лютневої революції: «Ми були сповнені найрожевіших надій. Утім, сподівання в кожного були свої» [127].

Міністр віросповідань О. Лотоцький у мемуарній спадщині зазначив, що події революції українське суспільство не було готове зустрічати через відсутність національного стрижня та єдиної ідеї, якою б міг об'єднуватися народ: «...Російська революція, як влучно сказав один український публіцист (В. Дорошенко), застала нас «без хребетного стрижня», – застала нас несвідомими своїх національно-державних завдань членами української нації, а громадянами російської імперії українського походження. ...на самому початку революційних подій, ... українство йшло не власним шляхом національним, а у фарватері російської революції» [220, с.321].

М. Терещенко, який у березні-травні 1917 р. займав посаду міністра фінансів у Тимчасовому уряді Росії, про початок революційних подій у Петрограді згадує, що становище було жахливим: «Усюди війна: і на кордонах, і всередині країни, у наших містах, усюди криваві погроми й убивства, усюди хвороби, злидні та зубожіння. Усюди не працюють заводи й паралізований транспорт. Скарбниця, за яку я відтепер відповідав, була абсолютно порожня» [397, с.130–131].

Повідомлення про революційні події з натхненням сприймали противники національного руху. Одним з них був юрист, представник єврейського громадського руху О. Гольденвейзер, який дотримувався ліберально-буржуазних поглядів і орієнтувався на політику Тимчасового уряду, хоча при цьому був членом Малої Ради. Саме цей факт робить спогади О. Гольденвейзера цінними для нашого дослідження. Він зазначає, що напередодні революційних

перетворень у Києві була спокійна атмосфера, ніхто не очікував масштабних змін. Але вже після перевороту він описував його, як свято, здійснення мрії [96].

Вояк Армії УНР, ветеран 2-го Запорізького полку Армії УНР В. Федорко зазначив у своїх спогадах, що українські збройні сили на початку революції перебували в жалюгідному стані. Він пише, що існували лише малочисельні полки, які могли вести «бої на власну руку», а інші спочатку проявили ентузіазм, а згодом в найкритичніший момент втікали, хто куди [420, с.5].

Свої враження про українське суспільство на початку революційних змагань зафіксувала в мемуарах лідеркою більшовицької партії на українській території Є. Бош. Вона пише, що Київ був центром національного життя з початку визвольної боротьби, а це дуже ускладнювало політичну ситуацію [67, с. 9–10]. За словами українського радянського діяча В. Биструкова, на Чернігівщині про повалення царського режиму дізналися 3 березня, тоді ж відбувся мітинг, де було створено комітет громадських організацій, який став керівним органом. За його згадкою, місцеві чиновники поставилися до перевороту доволі стримано, а суспільство сприйняло новину натхненно через те, що більше не буде ненависного царизму: «Многие не отдавали себе еще полного очета в сущности Февральской революции, не уясняя ее буржуазной природы. Будущее рисовалось в самом розовом цвете» [69, с. 104–105].

Журналіст І. Майстренко у мемуарах описує початок революції в Україні [229]. Він пише, як весною 1917 р. в Україні відбувалися масові протести та страйки, а українські націоналісти вимагали визнання України самостійною державою. Будучи студентом, він разом з іншими у Львові організував збори та демонстрації, на яких вимагали від Австро-Угорської імперії визнання української мови та культури.

Спогади залишали учасники революційних подій на Донеччині. Вони створювали їх у 50–60-ті роки ХХ ст. Серед них були гірники, працівники підприємств Юзівки, Маріуполя, Краматорська, Гришина, Бахмута. Про події на Донеччині на початку революційних змагань писав мешканець Юзівки юрист Залман Аран, який за політичними вподобаннями був соціалістом, брав активну

участь в єврейському русі. Він із захопленням поставився до революційних подій у регіоні: «Вокруг всё охвачено волнением. Улицы заполняются толпами людей. В центральных местах Юзовки организуются стихийные митинги... Выстраивается огромная демонстрация жителей местечка и рабочих с окраин ...» [37]. Такі автори як М. Петров, М. Соколов створюють у своїх мемуарах винятково негативних образ есерів і меншовиків [288; 361]. Цікаву згадку про перші дні революції в Юзівці читаємо у спогадах гірника І. Деревянка: «Помнится характерная сценка, когда в момент горячих дебатов о создании временного юзовского комитета и о разоружении полиции, вдруг, звякая шпорами, входит пристав Синьковский; у каждого как-то екнуло сердце (часть малодушных даже привстала со стульев) и каждый думал, что переворот ликвидирован и что контора окружена, а пристав пришел сообщить об аресте присутствующих. Ожидание... и сановитая фигура пристава заискивающим голосом произносит слово «товарищи» и начинает распространяться о своих доблестях (снисходительно относился к организации, служил приставом лишь потому, что обременен большой семьей). После всего сказанного у всех отлегло от сердца. Приставу сказали: «убирайся, после разберем, что с тобой делать» [46]. У мемуарах більшовика Ф. Зайцева «Як ми творили Жовтень» розповідається про діяльність у Юзівці різних політичних груп і партій. Його симпатії цілком на боці більшовиків, антиподом яких показано «контрреволюційні» сили, які вдавались до репресій та насильства, щоб утримати владу в руках [135].

Автори мемуарів на Донеччині мають спільну рису – в їхніх творах відсутня інформація про події з Києва та національний рух, який там розгортався. Це можна пояснити специфічністю донецького пролетаріату, який великою мірою походив з губерній Росії, де проводилася активна соціалістична агітація. Окрім того, далися взнаки цензурні обмеження радянської доби, відповідно до яких заборонялося говорити про Українську революцію [37].

Архієпископ Волинський і Житомирський Євлогій, на початку революційний перетворень перебуваючи у Житомирі, залишив такий спогад:

«Первые революционные дни в Житомире: толпа на улицах, шествия, "Марсельеза", красные банты, красные флаги... Священники, чиновники, все... в бантах. Крайний правый, видный черносотенец, в порыве революционного энтузиазма кричал толпе с балкона: "Марсельезу! Марсельезу!.."» [250]. Він показав збентеженість тим, що відбувалося: «Несмотря на все ликование вокруг меня, на душе моей лежала тяжесть. Манифест об отречении Государя был прочитан в соборе, читал его протоиерей – и плакал. Среди молящихся многие рыдали. У старика городского слезы текли ручьем...» [250].

Лікар-хірург М. Галин у мемуарах «Спостереження військового лікаря з часу від великої війни і революції», опублікованих у часописі «За Державність», описує початок «повсюдних і повсякчасних мітингів», коли українці почали відособлюватися як нація [94, с.180]. Українська громадська діячка, журналістка Харитя Кононенко була «середньошкільницею» пансіону княгині Васильчикової у Києві, коли розпочалася Українська революція. Авторка зазначає, що з початком революції активізувалися «вуличні рухи», які захоплювали українців: «На вулицях Києва шалена радість серед тих, що прагнули закінчення влади Романових» [170, с. 64].

Нерадісний настрій від початку революції в Києві прослідковується в спогадах Н. Полонської-Василенко. Вона пише, що суспільство одразу відреагувало на цю подію з острахом та бунтом: «Одного дня я почула на вулиці розмови про збройне повстання в Петербурзі. В газетах не було жодних натяків на це. Чутки ширилися. Казали про величезні черги по хліб, на інші продукти. В Москві про це переказували зі слів «очевидців» [302]. Однак події набували незворотного характеру і наступні рядки мемуарів Наталії Дмитрівни достатньо точно віддзеркалюють розгортання революційних подій: «Щодня газети приносили новини, виходили додаткові випуски. Я бачила на Тверській величезну маніфестацію з червоними прапорами. Стояв шум від вигуків. ...І було сумно і страшно. ...Я прагнула повернутися до дому... Щодня я їздила на двірець і не могла здобути квитка...» [145].

Протилежні емоції знаходимо у спогадах літературознавця й письменника М. Рудницького. Те, що неприємно вразило Н. Полонську-Василенко, для нього було проявом свободи: «...Перші подуви революції п'януть, як слова: рівність і свобода. ...На вулицях люди цілуються як на Великдень і вечорами Хрещатик повний по дахи, навіть у ті дні, коли чомусь не світяться ліхтарі. ...Живемо як на хмарах – легко і часто не бачимо землі. Все йде нормально, але по ночах невинно хтось стріляє: одні із страху, другі з радощів, треті тому, що носять револьвери і руки їх сверблять. ...Революція витворює чудодійний настрій: коли стріляють «свої» – не боїшся навіть заблуканої кулі» [326].

Сестра милосердя Ганна Совачева у спогадах «Крізь пориви життя: спогади – війна та визвольні змагання» відзначила, що початок революції вона застала в Чернівцях, і тодішнє українське суспільство зустрічало зміни з «переконанням у звільненні України» [362, с.12].

Знаходимо фіксовані враження про початок Української революції в мемуарах іноземців. Зокрема, автор спогадів «Deux années en Ukraine (1917–1919)» Ш. Дюброя, який у цей час працював викладачем французької мови на Вищих жіночих курсах Києва та в Жіночій спеціальній гімназії А. Алексеевої, доносив свої враження як незалежний очевидець. Він зазначає, що для простих мешканців столиці початок революції був досить неочікуваним, відзначаючи, що це було «як грім серед ясного неба». Водночас мемуарист пише, що люди раділи цій новині: «Вириваючи один в одного листівки, перехожі поглинали новину та кидалися в обійми одне одному; вони обіймалися, сміючися та плачучи одночасно» [513, с. 5]. Мемуарист був здивований мирним характером революційного процесу, відзначаючи відсутність злоби під час мітингів як прояв неконфліктного та незлопам'ятного українського менталітету.

На думку французького комуністичного діяча Ж.Садуля, автора мемуарів «Notes sur la révolution bolchevique (octobre 1917 – janvier 1919)» («Записи про більшовицьку революцію (жовтень 1917 – січень 1919)»), це був лише один з багатьох проявів боротьби українців з російською державою. Однак, він не дав ніякого результату українцям і показував лише їхні сепаратистські настрої [519].

Незважаючи на засвідчену мемуаристами неочікуваність для українства революційних потрясінь, події в Петрограді активізували все суспільно-політичне життя в Україні. Українці відчували можливість вирішити основні питання їх сучасності: побудувати власну політичну систему, подолати економічну кризу, поставити на порядок денний національне питання.

А. Дідковський згадує, що українське суспільство було розділене на кілька груп, які мали різні погляди на політичну ситуацію в країні. Одна з них, яку він називає «буржуазна», підтримувала українську владу і прагнула розвитку капіталістичних відносин. Інша група, «соціалістична», прагнула до встановлення соціалістичної системи в Україні. Третя, «націонал-демократична», підтримувала національну ідею та прагнула до встановлення національної держави. А. Дідковський відзначає етнічну строкатість українства, що зумовлювало до конфліктів. При цьому більшість українців були патріотами своєї країни і прагнули до її незалежності та процвітання [122]. З мемуарів А. Дідковського можна зробити висновок, що суспільство України того часу перебувало у непростих умовах, однак, загалом українці прагнули до створення своєї держави та збереження національної ідентичності.

На думку В. Винниченка, згадка про наслідки тієї революції, постійні утиски, підсилили в свідомості українців розуміння, що вони окремий від росіян народ, який має власну культуру та гідність [79, с.38]. Тому сама по собі ідея революції викликала в українському суспільстві масове пожвавлення у вигляді маніфестацій, братання та відчуття національного піднесення. Менше, ніж за тиждень серед українців сформувалася строката палітра політичних партій, які ставили за мету захищати інтереси «українства» та всіх його представників. Водночас, як зазначається в мемуарах сучасників революції 1917–1921 рр., це різноманіття політичних сил ускладнювало процес виникнення та становлення єдиної представницької структури в Україні. Аналізуючи мемуари політиків, які стояли біля витоків Центральної Ради, стає зрозумілим, що представники кожної політичної партії намагалися показати власне значення в розбудові української державності та знівелювати заслуги опонентів. Пояснення цього знаходимо у

природі самої Центральної Ради, що утворилася на основі надпартійної групи, колишніх членів Української демократично-радикальної партії – Товариству українських поступовців (ТУП). У цій організації працювали представники різних політичних систем соціалістичного спрямування, і всі вони у своїх мемуарах зазначають, що єдності серед них не було. Основна ж причина, на нашу думку, полягала в існуванні в межах українського руху відмінностей у світогляді та настроях старшого та молодшого поколінь українців.

М. Грушевський пише про бажання молоді «знейтралізувати претензії тупівців». Він згадує: «Д. Антонович вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва с.-децької закраски – до церковних хорів включно, і домагався для них представництва, аналогічного з ТУП. Молоді погрожували сепаратними діями і навіть здійснювали демарші: ходили радитися до Педагогічного музею, а може, і в інше місце. Старші тупівці, відчуваючи демагогію молоді і не довіряючи їй, якийсь час опиралися» [107, с.129]. Д. Дорошенко згодом це зобразив у своїх «Споминах»: «... в організації, що виникла в революційний момент і формувалася, перш за все, з метою координувати український рух і стати на його чолі, уступити провід людям новим, що являються представниками значних громадських або соціальних верств тільки in spe, – для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за нього відповідальність в найтяжчі часи, це уявлялось ділом дуже небезпечним по своїх наслідках» [127, с.71–72].

Д. Антонович, у свою чергу, відверто визнає відсутність ідеологічної однорідності та міцної організації в середовищі тих, кого йому довелося представляти на переговорах із ТУП. Про власне Товариство він пише як про революційну організацію: «Тяжко в коротких словах накреслити фізіономію ТУПа. Це була розгалужена по Україні і в Петербурзі організація української інтелігенції. Це був цвіт нації. Це були люди чесні, ідейні шляхетні; це були люди, з якими було дуже приємно мати персональні справи. Але організація цих людей була зовсім відірвана від селянських і робітничих мас і не мала з ними спільної мови. Це була організація добра просвітянська для мирного часу, але

зовсім помічна і не підготовлена політично; ця велика організація і одного чоловіка не могла виставити як бесідника на віче, на вулицю, де був гарячковий попит на бесідників, на агітаторів. Промовляти на вулиці, це була для них нестерпна демагогія» [54, с.6]. Д. Дорошенко з цього приводу обмежується лише одним реченням: «..Тому що переспорити і переконати людей з демагогічним нахилом дуже важко, то скільки не сперечалися й не гарячилися при формуванні Центральної Ради, але складати її довелося по принципу партійному» [54, с.72].

Утворення Центральної Ради як єдиного українського представницького органу стало можливим внаслідок переговорів між ТУПівцями та представниками соціалістичних організацій. Є. Чикаленко у своїх мемуарах пише, що «на переговори з радію прийшли не просто кілька представників інших сил, а цілком сформована група осіб: у складі І. Стешенка, Д. Антоновича, О. Степаненка, які представляли інтереси близько 10 соціалістичних організацій» [458, с. 25]. Молоде покоління отримало перемогу. Є. Чикаленко згадує про такий результат перемовин наступне: «співділення з такими безпринципними демагогами, як О. Степаненко та інші, що несподівано поставали соціалістами, мене, хворого, так знеохотило, що я з того часу перестав ходити на зібрання Центральної Ради» [457, с.255]. Відстороненим від справ виявився і Д. Дорошенко, тому серед ТУПівців залишився лише М. Грушевський, на якого поклалися всі надії. Про це згадує в своїх мемуарах О. Лотоцький: «Між сими двома напрямками утворилася справжня прірва. Розпутати гордієвий вузол внутрішніх відносин могла би лише стороння авторитетна людина, до якої голосу обидві сторони поставилися з повагою та увагою. Такою людиною був М. Грушевський, моральний авторитет якого ще збільшився після того, що перетерпів він за часу війни» [220, с.352]. Такі самі відгуки про М. Грушевського залишив у своїх спогадах Д. Дорошенко [127, с.72]. Є.Чикаленко зазначив у спогадах, що М. Грушевський, дізнавшись про обрання його головою Центральної Ради «був дуже задоволений» [113, с.155].

М. Галин називає в своїх мемуарах Центральну Раду «найцікавішим явищем того часу» [95, с.181]. Він з осудом ставиться до всіх організаторів

українського уряду, вважаючи, що вони взагалі не розуміли, що таке соціальна революція: «вони ж українці, вони ж індивідуалісти, вони за всяку ціну землевласники і у них одне пекуче болить – земля, земелька» [95, с.182].

Склад Центральної Ради та її виконавчих органів був строкатим, позаяк протягом травня – липня 1917 р. до неї в повному складі влилися Всеукраїнські ради селянських, військових і робітничих депутатів, представники національних меншин. Ш. Дюброй пише: «800 членів парламенту, що належали до усіх політичних партій країни без розподілення за національною приналежністю – соціал-демократи, соціалісти-революціонери, соціалісти-федералісти, автономісти, БУНД, російські та польські соціалісти тощо» [513, с.7].

Докладна характеристика партій, представлених у Центральній Раді, міститься у спогадах О. Гольденвейзера: «Депутати-українці поділялися на три значні фракції: українські есери, українські есдеки та соціалісти-федералісти. Українські есери були самою сильною партією у Раді; до них під кінець приєднався і Грушевський, який довго залишався безпартійним. Але разом з тим ця фракція була найбільш бідною на людей; навіть у прем'єри вона не могла висунути нікого яскравішого, ніж Голубович. Українські соціал-демократи, до яких належали Винниченко, Петлюра, Ткаченко, Порш та інші, були малочисельні..., але незрівнянно більш значний персональний склад цієї фракції дещо згладжував чисельну перевагу есерів. Лідером цієї фракції був шановний всіми літератор С. Єфремов. [...] Меншовики, на чолі з М. Балабановим, також трималися незалежно, а іноді і мужньо. Єврейські партії були представлені досить слабо» [96, с.212]. Більшовик В. Аверин у спогадах «Под гнетом австро-германського імперіалізму», надрукованих у журналі «Літопис революції», відзначив, що «меньшевики с правыми эсерами всемерно стремились к тому, чтобы использовать существующие рабочие организации и их авторитетом прикрыть политику Центральной Рады» [48, с.236].

Сучасники не наводять інформації про перші кроки новоутвореного представницького українського політичного органу. Д. Дорошенко пише, що всі дії Центральної Ради мали попередній характер, неузгоджений [127, с.72], йому

вторить і П. Христюк: «Якогось певного, задалегідь виробленого плану діяльності Центральна рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений її склад» [433, с.16]. М. Грушевський згадує, що представники ТУП відчували себе в Центральній Раді як «незаінтересовані і ображені обсерватори» [111, с.130]. Михайло Сергійович звинувачує «старших українців» в абсентеїзмі, в бажанні «не встрявати в українську авантюру» [112, с.129].

Початком відновлення національної свідомості українського суспільства в добу революції 1917–1921 рр. була українська маніфестація, яка виявила масштаби визвольного руху серед українців. М. Грушевський згадував про неї: «... за демонстрацією київської бази українства мусила піти демонстрація в розмірах всеукраїнських» [113, с.143]. Про позитивну роль маніфестації написав і Д. Дорошенко: «тепер і відразу і свої, і чужі побачили, що українство – сила, що за ним маси, а не якісь окремі гуртки і купки. Ми всі вперше відчули твердий ґрунт під ногами, почули себе господарями в своїй хаті» [127, с.73]. Одна з вимог маніфестації полягала у зміні статусу Центральної Ради з київської на всеукраїнську організацію задля розширення її соціальної бази. Пропонувалося проводити територіальні з'їзди, де б на місцях впроваджувалися нововведення Центральної Ради. Більшовик В. Аверин вважав, що до соціальної бази українського руху не повинні були включатися робітники та селяни, тому що, як він зазначає, ЦР «массами расстреливала рабочих и крестьян» [48, с.236].

У квітні 1917 р. у Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес, що було свідченням пробудження в українському суспільстві національної політичної волі. Спогади М. Грушевського, В. Винниченка, М.Галагана, М.Ковалевського передають враження епохальності й національної єдності цього конгресу. М. Галаган згадує у мемуарах: «З надзвичайним піднесенням, що моментами переходило в ентузіазм, тисяча голосів в залі і на хорах співала «Ще не вмерла Україна» та натхненно гукала «Слава!». ... Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями національного почуття і готовності до чину» [92, с.210].

Головне питання, яке піднімалося на кожному з'їзді, – запровадження навчання рідною мовою, розширення сфер її вжитку, заклики до праці на українській ниві. На одному з них було прийнято рішення створити спеціальну комісію для розробки конституційного проекту автономії України. Як згадував учасник з'їзду М.Галаган, це було «нічим іншим, як закликом до широких українських мас здійснити національну революцію і автономію України *via facti*» [92, с.106]. З цього виходить, що більшість українських політичних партій, громадських і професійних організацій взяли на озброєння принципи автономії та федералізму, пропагуючи їх у своїх програмних рішеннях. У мемуарах М. Галагана знаходимо занепокоєність декларативністю національного руху: «Слухаючи без кінця і краю оті промови, що товклися на дрібницях і партійних суперечках, я з сумом приходив до висновку, що ми не єємо нація, а лише національна стихія, з якої має вигартуватися державна нація» [95, с.183].

Важливими віхами державотворчої діяльності першого етапу Української революції були універсали – законодавчі акти, що маючи конституційний характер закладали підвалини української державності. Тому не дивно, що представники національного руху відзначили їх прийняття у своїх мемуарах.

10 червня 1917 р. Центральна Рада звернулася до українського народу з декларацією, яка увійшла в історію як I Універсал. М.Грушевський згадує про це так: «Магічне слово «універсал», несподівано винесене на поверхню демократичного, селянського, соціалістичного життя, давало задоволення всім, хто прагнув демонстрації суверенності. Се слово ставило на порядок дня спомин української державності, колишньої гетьманщини, перетопленої і очищеної в огні нового революційного руху, відкликалося на підсвідомі мрії на відновлення старих державних традицій в нових, кращих формах. Се була та містика, яка проноситься так часто в великих революційних рухах» [113, с.144]. П. Христюк писав про реакцію людей на I Універсал: «... всюди урочисто було відчитано Універсал, з захопленням, радістю, як святу вістку про нове, прегарне життя, що малювалося в народній уяві» [435, с.74].

Західноукраїнський громадський діяч В. Кучабський, навпаки, вважав, що прийняття I Універсалу не могло свідчити про українське піднесення, тому що суспільство не мало ще розуміння, як чинити національно-визвольне змагання: «Однині самі будемо творити наше життя». Ці могутні слова Першого універсалу, яким, на жаль, у ніякому відношенні не відповідала дійсна здатність українства, викликали, як міцне гасло, незвичайний порив у цілій українській суспільності» [197, с.5]. Критично поставився до I Універсалу й І. Мазепа. Він не заперечує, що люди сприйняли появу документу з прихильністю, проте на цьому вагомість Універсалу для них завершилася: «... треба було переходити від слова до діла. Але організаційні сили були занадто малі. Тому, хоч Перший Універсал був прийнятий в українських масах прихильно, але в загальне становище українства [...] він не вніс ніяких рішучих змін: як раніше, так і тепер всі апарати влади залишалися в неукраїнських руках» [227, с.36].

Отже, I Універсал викликав потужне піднесення у суспільства, ще міцніше сконсолідував український національно-визвольний рух, про що зазначається в мемуарах сучасників. Таке ж враження не склалося у мемуаристів від II Універсалу, в українському суспільстві до нього поставилися неоднозначно. Француз Ш. Дюброе відзначив у спогадах роль Другого універсалу, зазначивши, що документ затверджував окремі поступки українській стороні, проте позитивного результату досягнуто не було: «Керенський скоїв помилку у затягуванні процесу замість суворого дотримання своїх обіцянок» [513, с. 15]. Проте видання цього документу засвідчило здобуття авторитету Центральною Радою серед українців, про що зазначив Д. Дорошенко: «Тепер вже Центральна Рада була загальною призначеною вищою владою в краї. Її склад поповнено представниками від трьох великих з'їздів: селянського, робітничого і військового... Центральна Рада являла собою в повному розумінні слова революційний парламент» [127, с.140]. Безпосередній «функціонер» українського уряду В. Винниченко емоційно згадує свою діяльність на посту голови Генерального секретаріату: «І злість, і сум, і сміх. Генеральний Секретаріат України є крайова вища влада. Це всім, хто читає газети, відомо.

Але не всім, хто читає газети й не так читає їх, видно, що проявів тої влади поки що дуже мало... []..але жадність, жадність до влади надзвичайна» [79, с.284].

Чимало уваги мемуаристи приділили III Універсалу. М. Ковалевський зазначив, що Центральна Рада, називаючи Україну народною республікою, бажала цим «підкреслити ідею українського народоправства і демократії» [158, с.425]. І. Мазепа вважав гіршим сприйняття українським суспільством цього документу порівняно з двома попередніми: «Ніякого особливого ентузіазму він не викликав. Не тому, що українці не хотіли ширших прав для України, а тому, що всі вони добре бачили нестачу своїх сил для будування автономної України, а тут раптом – федерація! Загальне вражіння було таке, що цей акт був продиктований виключно подіями зовнішнього характеру». Автор спогаду зауважив, що то був момент, коли Україна могла стати на власні ноги, але за умови належної підготованості та організованості своїх національних сил, чого бракувало [227, с.188]. В. Андрієвський розділяє думку І. Мазепа: «Я не бачив ні одної душі, та й потім щоб тим універсалом по ширості була задоволена і вірила би, що його можна хоть в частині провести в життя» [52, с.142–144].

Позитивно оцінив зміст універсалу В. Винниченко, оскільки для нього документ був важливий не стільки своїм проголошенням УНР, скільки тими соціальними правами і свободами, що в ньому містилися. Безперечно, він був цілком соціалістичний, про що автор не забув вказати [78, с. 72–74]. Для більшості населення цей універсал дійсно став досить декларативним, адже за привабливими гаслами не було сили, яка б могла впроваджувати їх у життя.

У грудні 1917 р. на I Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові було проголошено Українську республіку рад, де, за спогадами Є.Бош, окрім більшовиків і лівих есерів, були українські ліві соціал-демократи. В її словах прослідковується засудження цих політичних сил, оскільки вони, на її думку, також вагалися з вибором щодо майбутнього України [67, с.46–47].

На початку 1918 р. було ухвалено IV Універсал, яким весь народ закликався звільняти Україну від більшовиків, та проголошувалася самостійність УНР. В.Антонов-Овсієнко у своїх спогадах згадував про цей

період: «Это был открытый разрыв Рады с Совнаркомом» [55, с.46–47]. Український письменник, педагог, сотник УГА І. Гаврилюк у спогадах відзначив, що проголошення IV Універсалу стало початком невпинного змагання: «З перших же днів проголошення універсалу треба було змагатися за здійснення тих ідеалів, які в ньому проголошувалися. Почалися роки невпинного змагання, роки надлюдської боротьби» [90, с.16].

Історичне значення IV Універсалу загальнозрозуміле – він проголошував Україну незалежною суверенною державою, завершував процес складного, суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху. Але цей найвищий момент в історії державотворення України не збігся з моментом найвищого піднесення українського національного руху, він відбувався в час найбільшого загострення політичної та соціально-економічної кризи.

Частина політичної еліти фіксує у мемуарах, що IV Універсал, незалежність, яку Україні так рекомендували оголосити німці, вже сама собою видавалася підозрілою. О. Севрюк писав, що такий IV Універсал дасть підставу стверджувати, що Центральна Рада є «знаряддям німецької інтриги» [338]. Генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгін зазначав, що українцям слід було примиритися з більшовиками, адже німці після визнання незалежності України мали б почати вимагати економічного пріоритету, чим би посилили війну з Росією [494, с. 173]. В. Винниченко теж пише, що цей крок був вимушеним для Української Народної Республіки [78, с. 288–289]. М.Грушевський наголошує на відсутності альтернативи. Ад'ютант штабу 1-ї козацької дивізії Армії УНР М. Бутов зазначив у своїх спогадах, що «Центральна Рада, випустивши 4 універсал, не подбала про техніку його виконання щодо війська; видно, що там для цієї ділянки не було реальної праці, або її не було змоги переводити» [70, с.11]. Мемуарист мовить про допис зі створення народної міліції, замість укріплення постійної армії. На думку мемуариста, четвертий універсал «руйнував фундамент державності – постійну регулярну армію» [70, с.11].

Цей Універсал, а також підписання Брестського миру з Німеччиною викликало багато незадоволень у середовищі заможних селян і великих землевласників в Україні. Д. Дорошенко відзначив, що ті події призвели до невдалої зустрічі делегатів З'їзду хліборобів із Центральною Радою, спроби буржуазії під захистом німецьких солдатів скасувати революційні надбання у промисловості [127, с. 233].

Ш. Дюбррой також висловив свою позицію з приводу Брест-Литовської угоди. Він писав, що спочатку сприйняв цей факт вельми негативно, не розуміючи, як українська держава могла зрадити Антанту та перейти на бік її заклятих ворогів – австро-німців: «Як усі французи, я був обурений, дізнавшись про підписання цього договору, адже вважав, що завдяки цьому мільйони німців стануть вільними та будуть кинуті у навалу на Париж. Як і весь світ, я кричав про зраду» [513, с. 126]. Однак, він після довгих розмірковувань змінив свою думку і говорив, що усіляко виправдовує українців, стверджував, що вони ні в чому не винні. Дивує, як завзято французький громадянин відстоював честь України та засуджував дії політиків. Він говорив, що українська держава дуже постраждала від підписання того пакту [513, с. 132].

Фінський дипломат Г. Гуммерус у спогадах відзначає, що Брест-Литовська угода була вимушеним кроком Центральної Ради, тому що Антанта хоч і визнала Україну «de facto» незалежною, але ніякої допомоги не надавала в той час, коли це було вкрай необхідно [117, с. 37]. За словами німецького воєначальника В. Мюллера, автора спогадів «Я нашел подлинную родину. Записки немецкого генерала», Брест-Литовська угода дозволила б Німеччині завдати удар більшовицькій владі та забезпечити себе економічно: «Із представниками багатої на зерно та копалини України, що враждувала з більшовиками, вже було укладено досить важливу для німецького командування угоду з метою, як писали газети, придушити більшовизм та отримати звідти хліб та сировину» [258, с. 55]. Описуючи перебування німців в Україні, У. Черчилль вказував, як їх зустріло українське населення: «Тут, в Україні, німці прийшли у якості визволителів і були одразу ж визнані як такі не тільки масою населення,

але і тими націоналістичними елементами, що були найбільш ворожо налаштовані по відношенню до німецьких завойовників» [455, с. 59].

Власну точку зору щодо вторгнення до України німців, їхньої політики наводив О. Редігер: «Політика німців і в даному випадку була брехлива та егоїстична; підтримуючи більшовизм у іншій Росії, щоб остаточно розорити та знесилити її, вони встановили в Україні порядок, щоб мати можливість отримувати там продовольство для свого голодуючого населення» [319, с. 477]. На думку А. Вільямса, стратегічні цілі німців на Україні були пов'язані з використанням її ресурсів. Автор розповідав про стрімке загарбання України країнами Четверного союзу та про події, що стали безпосереднім наслідком окупації: «Менш, ніж за два тижні після підписання угоди у Бресті «німці захопили Київ та численні території України, австрійці увійшли в Одесу, а турки – у Трабзон. В Україні окупаційна влада розтрощила Ради та відновила Раду, але скоро після цього Раду було витіснено гетьманом Скоропадським, що встав на чолі цього маріонеткового уряду» [77, с. 338].

У мемуарному творі «Записки и дневники 1914–1918» німецький генерал М. Гофман розкрив процес підписання Брест-Литовського миру. Він відзначив власні політичні вигоди, адже українська делегація для нього була одним зі значних важелів впливу на російську делегацію [99, с. 128]. Німецький генерал надав цінну історичну інформацію щодо Брест-Литовських переговорів з українцями, детально розповів про територіальні вимоги української сторони, що полягали у приєднанні до України Холмщини, Буковини та «русинської частини Східної Галичини». М. Гофман наголосив на підтримці українців у частині про Холмщину, але категорично висловився проти приєднання до України двох останніх регіонів [99, с. 130–131]. Автор окреслив спостереження за представниками української делегації: «Я в ті дні із здивуванням спостерігав за молодими українцями. Вони прекрасно знали, що нічого не мають за собою, окрім можливої німецької допомоги; вони прекрасно усвідомлювали те, що їх уряд являє собою фіктивне поняття. І все ж у переговорах з графом Черніним вони твердо дотримувалися своїх виставлених умов і не поступалися йому ні на

йоту» [99, с. 133]. Описуючи вступ німецьких військ в Україну, генерал Гофман показав підтримку німецьким урядом української сторони: «Якщо серединні держави хотіли отримати хліб, який їм обіцяв «хлібний мир» з Україною, то цей хліб треба було завоювати зі зброєю у руках... Якщо ми визнали український уряд правомочним і уклали із ним мирну угоду, ми повинні були також турбуватися про те, щоб цю угоду було проведено у життя, а для цього ми повинні були у першу чергу підтримати уряд, з яким ми знаходилися у договірних відносинах» [99, с. 137].

Генерал Е. Людендорф зазначив головні цілі німецької армії: «Просування по Україні проходило швидкими темпами. Нашою головною метою був Київ ...» [224, с. 252]. Більшовик А. Альошин писав, що на засіданні Ради 18 березня 1918 р. представники меншовиків та есерів заявили, що германці офіційно явились не як завойовники, а як представники Української Ради для порядку. Однак, за свідченнями мемуариста, звичайні робітники в Миколаєві були проти такого «порядку», вважаючи німців окупантами [50, с. 46]. За свідченнями українського історика, політичного діяча і журналіста І. Кедрина, в Києві «приходу німців на Україну всі без різниці національності й політичних поглядів ждали, як спасіння» [151, с. 28].

На думку Д. Дорошенка, Центральна Рада припустилася дуже багатьох помилок і найбільша була в тому, що вона: «думала будувати Українську Народну Республіку не на тих, хто мав що тратити, а на тих, хто не мав нічого до страчення. В тому й була фатальна помилка, яка на ній же незабаром і помстилася» [127, с.148]. Під тими, «хто мав, що тратити», Дмитро Іванович розумів представників заможних верств населення, зокрема дворянство, що мало потрібний рівень культури, політичні, адміністративні навички.

Центральна Рада припинила повноваження 29 квітня 1918 р., внаслідок гетьманського перевороту, коли владу взяв П. Скоропадський. Серед основних причин цього мемуаристи називають розчарованість українського суспільства діяльністю Центральної Ради. Головним її критиком був П. Скоропадський [355, с. 125]. Генерал А. Денікін згадував, що гасла українського уряду мали

напівбільшовицький зміст, тому викликали більше анархії, ніж порядку в суспільстві, особливо на селі [120, с. 51]. Д. Дорошенко [127, с. 234], М. Могилянський [257, с. 89], Є. Чикаленко [458, с. 40–41], Д. Донцов [126, с. 34–35] та інші пишуть, що основною причиною повалення Центральної Ради було прагнення українців до реальної, сильної влади. В. Винниченко зауважує, що вона занепала через нездатність вирішити найнагальніші проблеми українського суспільства, передусім селян [79, с. 313–314].

Одним із найпоширеніших в історіографії критичних зауваг щодо Центральної Ради є твердження про нерозуміння її лідерами місця та значення армії в революції та національно-державному будівництві. Вважається, що найбільшою опорою Центральної Ради було селянство – становий хребет української нації, але найактивнішою – армійське українство. Однак, незаперечним фактом залишається й те, що більш-менш чіткого уявлення про перспективу творення власних збройних сил у лідерів Української революції тривалий час не було. Окрім М. Міхновського та його прихильників, які вимагали негайної організації національних збройних сил, інші течії Центральної Ради дотримувались суперечливих поглядів.

1 березня 1917 р. Петроградська рада робітничих депутатів видала наказ №1 про створення в ротах, батальйонах і полках солдатських комітетів, які отримували широкі повноваження з контролю за командним складом. Генерал А. Денікін у спогадах засвідчив, що вже в перші дні революції: «Ставка випустила з своїх рук керівництво армією» [120]. Почався стихійний рух і серед військовослужбовців-українців. Український громадсько-політичний діяч, журналіст і дипломат М. Єремійв зазначає, що перша спроба створення української воєнної сили належала М. Міхновському. Той, за спогадами мемуариста, «виклав свій плян утворення українського війська, який полягав в тому, що кожний вояк російської армії, який є родом українець, мусить вважати себе вояком майбутньої української армії» [10, с.100].

З'явилася думка щодо створення єдиного Українського фронту. Для цього Д. Дорошенко вирушив до Ставки. «Ставка – це серце великого військового

організму, що ще кілька місяців тому задавався таким сильним і могутим» [127]. Але цей орган перетворювався вже більше на політичний осередок, ніж військовий, але для автора великого значення мала інша мета: «Нашим домаганням було, щоб українці – солдати й офіцери – були остаточно виділені з усіх частин на різних фронтах і в запіллі й вирядженні на Україну; натомість, щоб з Української території й існуючих на ній фронтах були забрані солдати неукраїнського походження...» [127].

9 березня в Києві на скликаних спеціально групою солдатів і офіцерів міського гарнізону зборах було утворено Установчу українську військову раду, якою задумано відкрити український військовий клуб імені П. Полуботка. Головним завданням його стало об'єднання і згуртування вояків російської армії українського походження під гаслами федералізації та автономії України. В.Кедровський описує цей клуб так: «Цей клуб утворився тут з перших днів революції. Він був ініціатором організації першого українського полку Богдана Хмельницького [...] Не поділяючи обережної тактики Центральної Ради та Генерального Комітету, він, звичайно, стояв у гострій опозиції до них» [157].

Рух за українізацію військових частин викликав відверто вороже ставлення Тимчасового уряду. Водночас Центральна Рада не могла визначити свою позицію з цього питання. З одного боку вона вважала, що українізація війська цілком вписується в загальний процес його демократизації, з іншого не хотіла псувати відносин з Тимчасовим урядом. До того ж, створення клубу П. Полуботка було ідеєю М. Міхновського, про що М. Грушевський пише: «...ліве крило новоствореної Центральної Ради непокоїла доволі рухлива, а головню, криклива організаційна робота, кажучи по-теперішньому – фашистського напрямку, яка пробувала базуватись на вояцтві, властиво на офіцерстві. Провідником, як властиво ініціатором і одинокою поки пружиною сього руху був Микола Ів.Міхновський» [109]. З цього фрагменту ми можемо зрозуміти, що М.Грушевський антипатично ставився до М. Міхновського. Він наче остерігався, що той здійснить військовий переворот. Це можна підтвердити наступною фразою в його спогадах: «Ці побоювання змусили наших товаришів

з Центральної Ради пильно слідити за його діяльністю і старатись протиставляти впливам і зв'язкам впливи Ц.ради...» [110].

З боку прихильників М.Міхновського теж існувало певне упередження щодо Центральної Ради. М. Галаган засвідчує: «Коли на початку квітня я відвідав полуботківський клуб, то був прикро вражений тим, що серед його «чільних людей і членів» панує якийсь неприємно-задиркуватий тон «військовиків» і слабо прихований настрій «фронди» супроти «цивільних» проводирів українського національного руху» [92]. У спогадах Є. Бош також є згадка про полуботківський полк: «Полуботковський полк только формировался Центральной Радой, состоял в большинстве из дезертиров, не был еще вооружен и находился за три версты от города в казармах» [67, с.19].

У своїх мемуарах В. Падалка описує події, які відбувалися у Києві в липні 1917 р., коли політична ситуація в Україні була дуже напруженою. Автор звертає увагу на виступ полуботківців у Києві з 4 по 6 липня 1917 р., який відбувся на тлі загострення політичної ситуації в Україні. Полуботківці виступали за ідеї соціалізму та національного визволення України, прагнули об'єднати український національний рух і забезпечити йому стабільну підтримку серед населення. В. Падалка зазначає, що виступ полуботківців був важливим кроком на шляху до створення незалежної Української держави, але викликав опір з боку деяких політичних сил, які прагнули зберегти владу в своїх руках [282].

З боку більшовиків було негативне ставлення до українського військового елемента, про що написав В. Кедровський: «Успіхові української військової самоорганізації у великій мірі сприяло те негативне відношення до українського національного руху, яке виявили всі верстви московського суспільства й так званих «меншостей» на самій Україні» [152].

Військова проблема стала предметом розгляду на одному із засідань Других загальних зборів УЦР 23 квітня. Тоді ж збори ухвалили пропозицію про створення у складі Центральної Ради спеціальної Військової ради, яку мав обрати майбутній Всеукраїнський військовий з'їзд. 20 травня 1917 р. в Петрограді делегація УЦР додатково представила на розгляд Тимчасового уряду

низку вимог, частина яких стосувались військової справи та безпосередньо впливали з рішень Всеукраїнського військового з'їзду. Тимчасовий уряд практично відхилив всі прохання Центральної Ради, про що пише в своїх спогадах В. Винниченко: «В результаті такої політики військові часті почали самі робити переформування, самі стали давати собі назви. З'явилися полки імені різних гетьманів і українських діячів: «Полк Сагайдачного», «Полк Гонти», «Полк Дорошенка» і т.д. Ці полки, сформувавшись по своїй волі, діставши право буття самі від себе, вже до певної міри вважали себе самостійними, невіддільними загальному розпорядку. Вони хотіли йти тільки в українські корпуси на фронт».

4 червня 1917 р. відбувся II Всеукраїнський військовий з'їзд, який висунув вимоги до командних ешелонів російської армії затвердити Український Генеральний військовий комітет (УГВК), рішення якого мали бути обов'язковими для українських військових формувань. Останньому ставилося завдання розробити практичний план українізації армії. Про позицію делегатів з'їзду згадує заступник голови УГВК В.Кедровський: «Ми повинні організуватися і далі утворювати свою військову силу, тримати її на фронті для оборони своїх границь. Але тільки для оборони й ні одного чоловіка в наступ!...будьмо сміливими й не біймося рішучих кроків, бо може настати й такий час, коли ми, всі переконані федералісти будемо приневолені змінити свою тактику та внести в наші програми новий пункт, пункт суверенності й незалежності України» [152].

Водночас, треба відзначити, що УГВК, віддзеркалюючи помірковану позицію Центральної Ради, прагнув співпраці з російським військовим командуванням. Центральна Рада вважала, що взявши владу з рук Тимчасового уряду, мусила солідаризуватися з його політикою, в тому числі військовою та військовою, брати на себе відповідальність за невтішний стан справ [153]. В. Кедровський відверто писав про це: «Рахуючись із загальною тактикою Центральної Ради, Генеральний комітет у своїй роботі, крім кардинального завдання творення національної армії, йшов щиро до того, щоби допомогти

всіма силами російському військовому командуванню в його тяжкій праці по збереженню, упорядкуванню й закріпленню фронту» [155].

Проте контрнаступ німецьких та австрійських військ на фронті змусив командування російської армії відкинути категоричне неприйняття «українізації», принаймні активно використати її можливості для зміцнення армії. 16 липня С. Петлюру було викликано телеграмою до ставки Верховного головнокомандувача О. Брусилова, який мав на меті розширити коло українізованих дивізій. Петлюра ж передбачав висунути зустрічні пропозиції. Як генеральний секретар у військових справах він звернувся до українців із відозвою про необхідність захисту країни та зупинення ворожого наступу: «Як Генеральний Секретар у справах військових закликаю всіх Українців, де б вони не були, на якому б фронті не воювали б, стати в цю страшну для революції хвилину в обороні фронту України і революції» [137].

Звернемося до спогадів людини, яка безпосередньо втілювала в життя ідею українізації військових частин діючої армії – П. Скоропадського. У першій половині 1917 р. він командував 34-м армійським корпусом, який розташувався на теренах України і, як згадувалося вище, був дуже далекий від будь-яких національних змагань. П. Скоропадський не сприйняв соціалістичні ідеї українських і російських революційних партій, бо вони були чужі його світогляду. Окрім того, як офіцер він вважав, що передусім необхідно довести війну до переможного кінця. Єдиною тоді проблемою, яка постала перед ним, була проблема збереження дисципліни і боєздатності у ввіреному йому корпусі [356]. З цього приводу він описав випадкову зустріч із солдатом, депутатом на перший Військовий конгрес: «Цей солдат запитував мене, як я дивлюся на питання, чи потрібно тепер українцям виділятися з частин і формувати окремі підрозділи. Я відповів йому, що вважаю це шкідливим з точки зору нашої військової потужності, що переформування військових підрозділів майже під вогнем противника є останньою на руку, і таким чином ми тільки остаточно розгубимо нашу армію.» [356, с. 132].

Свої сумніви щодо цього П. Скоропадський висловлював і пізніше, коли погоджувався з необхідністю створення українських частин: «...вважаю це небезпечним з погляду нашої військової сили і що переформування військових частин майже під вогнем ворога йому може послужити на користь, а нам може остаточно зруйнувати армію...» [140]. Він намагався самостійно розібратися в ситуації та необхідності українізувати військові частини. Для нього це було дуже важливо, бо він завжди піклувався про стан свого корпусу. Саме тому він прийняв рішення виїхати до Києва, щоб розвідати ситуацію: «...українці являють кращий елемент в бойовому відношенні, але не можу запліщувати очей на те, що українізація корпусу сполучена з великими труднощами. Останнє я особливо підкреслюю» [355].

Навіть після одержання в серпні 1917 р. відповідного наказу від генерала Л. Корнілова П. Скоропадський сумнівався, хоча одразу ж розпочав українізацію корпусу. У «Спогадах» він наводить свою розмову з головнокомандуючим: «Все это пустяки, главное война. Все, что в такую критическую минуту может усилить нашу мощь, мы должны брать. Что же касается Украинской Рады, впоследствии мы ее выясним. Украинизируйте корпус». Коментуючи цей епізод, Скоропадський говорить, що в нього залишилося враження деякої легковажності від слів командуючого, який недооцінював всю серйозність українського руху, але намагався його використати. Проте, дбаючи насамперед про боротьбу з німцями, Скоропадський не мав сумніву у правоті командуючого й енергійно взявся до справи українізації. «...особливо приємно те, що серед українського елемента не було озлоблених, незадоволених, розпропагандованих людей. Усі виглядали весело і хотіли працювати. Завзяті націоналісти і нічого більше» [143]. Згодом 34-й армійський корпус П. Скоропадського дістав назву 1-го Українського і налічував 60 тис. добре дисциплінованих озброєних вояків. Він обороняв Київ листопаді 1917 р. від більшовизованих частин.

Взагалі-то Павло Скоропадський дуже критично ставився до багатьох речей саме через свій військовий досвід. Він зазначав, що революціонізація армії

призводить до страти боєздатності, розладдя дисципліни: «...мені прийшлося бути свідком звірячого поводження наших революційних солдатів. Це були цілковиті звірі» [144].

Проте, справа українізації військових частин гальмувалася, передусім з боку російського командування (яке начебто на неї погодилося). Серед таких противників був А.Денікін. Нарешті було вирішено, що «українізацію необхідно провести тільки в тих частинах, де вона вже була розпочата, що ж стосується артилерії і допоміжних частин, то залишить все по – старому» [120]. Командування свідомо уникало заміни офіцерів в українізованих корпусах та дивізіях. Показовим для справи переміщення офіцерів є наведений В. Кедровським уривок із спогадів А. Лукомського, який писав: «Довелося багато морочити голову з питанням формування українських частин. Приїжджаючи до Ставки, Петлюра домагався дістати дозвіл на формування окремої Української Армії. В цій справі Тимчасовий уряд підтримав Ставку й було дозволено лише поступово українізувати декілька корпусів на Південно-Західному та Румунському фронтах, але ні в якому разі не переміщувати офіцерів» [152].

Надзвичайно показовою у справі гальмування українізації була позиція начальника Київського військового округу полковника К. Оберучева. Він не приховував, що був противником українізації, вважав її несвоєчасною. У своїх спогадах К. Оберучев писав: «...українізація війська, всупереч певним вказівкам міністра Керенського, велась без будь-якої моєї участі, шляхом часткових дозволів, які давались і даються то ставкою, то військовим міністром, і самотнім противником українізації, який стоїть поперек постанов інших представників урядової влади, і тому все незадоволення певних кіл, які керують українізацією, спрямоване проте мене» [269].

З іншого боку, успішній українізації діючих військових частин і формуванню боєздатної української армії заважали суперечки керівництва УЦР, зокрема голови УГВК С. Петлюри та вищого командного складу. П. Скоропадський писав: «...круги з Центральної Ради не довіряють людям з

вищого командного складу і думають спертися виключно на роботу в армії молодшого старшинства і отаманів-аматорів» [353]. Йому вторить Д. Дорошенко: «У нас не вірили й не давали ходу генералові П. Скоропадському з його українізованим дуже добрим корпусом, а натомість головну команду віддали полковнику Капкану... Все це головні причини, на мою думку, що українізація війська ніяк не клеїлася» [127]. Інші причини невдач УЦР у військовій сфері вбачає І. Мазепа: «На мій погляд, провідники Центральної Ради переоцінили успіхи українізації армії і не звернули належної уваги на національну свідомість формованих частин. Тому, коли запанували хаос і безладдя, українські війська дуже легко піддалися тим самим розкладовим впливам, що й армія російська» [227].

Його підтримує один з засновників УПХД, відвертий критик Центральної Ради В. Андрієвський: «Українські війська, що приходили з фронту і мали наперед військовий вигляд, національний дух, скоро під впливом оточуючої атмосфери безладдя, нездібності до організації з центру й деморалізуючої агітації і самі деморалізувалися.[...] Природно, що боронити владу Центральної Ради було нікому: її найенергійніше боронили власне ті, кому це було офіційно заборонено і віднято всі засоби до того. Але деякі військові частини числилися «українським», були українськими бодай зовні, і як слабкі вони були фактично, – совети побоювалися їх, бо справжньої сили й вони не мали за собою: тих розбишацьких банд, котрі були до їхньої диспозиції, вони не могли рахувати справжньою собі обороною, бо та оборона в кожний момент могла обернутися й проти них самих. У нас було кілька таких випадків»[52].

Самі члени уряду Центральної Ради ставилися до цього оптимістичніше. І. Мазепа у книзі «Україна в огні і бурі революції» наводить цитату із спогадів заступника голови УГВК В. Кедровського: «До кінця серпня 1917 року організоване українське вояцтво виросло в таку численну силу, що воно вже сміло могло стати на всьому українському фронті, що проходив через територію України, і замінити всі залоги на Україні. На фронті було 27 українських дивізій, а всього було українізованих вояків коло 4 мільйонів»[227].

Наприкінці жовтня стався більшовицький переворот, який впливово позначився на подальшому державному будівництві України – «Жовтнева революція». За спогадами М. Терещенка, вона була схожа «на справжній штурм на кшталт взяття Бастилії, відбулося з несподіваною для більшовиків легкістю» [397, с.159]. Окрім того, М.Терещенко, який сам називає себе в своїх спогадах «світським молодиком, що входив до найблискупіших літературних і філософських кіл, видавця поетів і письменників-авангардистів, любителя музики, опери й балету, друга акторів, збирача живопису, банкіра та промисловця, який давав роботу тисячам робітників і службовців, віце-президента російського Червоного Хреста, віце-президента Військово-промислового комітету, депутата IV державної думи, що прекрасно володів дев'ятьма мовами, наймолодшого й одного з найбільш важливих Міністрів Тимчасового уряду, який швидко став помітною публічною постаттю» дивується жорстокості більшовицьких військових [397, с.161]. Він розповідає, як вони грабували усе, що могли винести, гвалтували служниць палацу, в якому він жив [397, с.159].

Ш. Дюброй був безпосереднім очевидцем штурму більшовиками Києва. В своїх мемуарах він описує жахи, що відбувалися в столиці: бомбардування київських кварталів, залпи знарядь, численні людські жертви. Мемуарист відверто висловлює своє негативне ставлення до більшовицької атаки: «Третього лютого розпочинається методична атака міста. Два обози бомбардували без припинення Липки, найелегантніший квартал Києва. Протягом чотирьох днів та чотирьох ночей його бомбардували із несамовитою жорстокістю. За ніч нараховувалося у середньому вісім пострілів за хвилину та 50 тис. мін за чотири дні, що принесло 15 тис. жертв. Погрозливий блиск вогню освітив місто» [513, с. 30].

Фінський політик, дипломат Г. Гуммерус в своїх спогадах згадує про українських патріотів, які мешкали за кордоном, та їхній стан, пов'язаний із подіями в Україні. За його словами, «українські патріоти напружено стежили за подіями в країні, їх хвилювало те, що у Києві могли забути велику ціль –

досягнення незалежності» [117, с.33]. Мемуарист зазначає, що більшість з українців вважала, що єдиний шлях від визволення України від Росії – окупація Німеччиною. Щодо ситуації в Києві, де він перебував влітку 1918 р., то він відзначає, що спостерігався відвертий поділ населення на людей вищого класу, дрібну буржуазію та робітників, і кожної верстви населення був свій особливий спосіб життя. Як згадує мемуарист, дрібна буржуазія займалася заробітними справами, а от робітники «демонстрували дивну байдужість, під якою, можливо, ховали таємні надії на скорий прихід більшовиків» [117, с.58]. Як зауважує мемуарист, в Києві на той час було досить багато комуністів, які влаштовували несанкціоновані страйки. Г. Гуммерус став свідком великого страйку залізничників [117, с.59].

Це була жахлива війна, в якій обидві сторони не мали армії. Для України вирішальну роль в цьому плані відіграв Перший український корпус Скоропадського: «..ядро майбутньої української армії, властиво це вже була готова армія, як на масштаб українсько-більшовицької війни» [355]. Але, на жаль, цей корпус намагалися знищити усіма силами: «надсилали агітаторів, не давали теплої одежі і примушували вояків два місяці, вже зимою, жити в непалених вагонах, не прислали ні кожухів, ні теплих чобіт, хоч склади в Києві були повні того добра..» [355]. Незважаючи на це у поході на Київ у листопаді 1917 р. П.Скоропадський визначну роль відводить своєму I Українському Корпусові, який паралізував більшовицькі сили, і не дав їм захопити столицю. Він зауважував, що всі слухняно виконували його накази і охоче йшли на бій з більшовиками: «Ми обеззброїли основну масу напливаючих з фронту частин, пропускаючи солдатів-великоросів на північ». Усі бої з більшовиками були успішними, корпус працював енергійно, і більшовики не мали ще тоді такої сильної організації» [355].

П. Скоропадський також згадує про організацію Українського Вільного Козацтва, отаманом якого його було обрано в жовтні 1917 р.: «це був в своїй основі здоровий рух селянських власницьких кругів, котрі організацією самооборони хотіли зберегти спокій, лад і свою власність. Цьому рухові надано

національно-історичний характер, що було цілком слушно [...] це був рух і організація, що дуже нагадували собою «галицькі» січі» [354]. Про утворення Вільного Козацтва розповідає український політичний діяч, дипломат і публіцист А. Жук. За його мемуарами, що зародився цей рух в звенигородському повіті на Київщині, і він приступив до праці одразу після вибуху революції в 1917 р. [16, с.56].

Про Вільне Козацтво в с.Комарівці згадує священнослужитель І. Велівченко. За його згадками, саме ця організація вдержувала порядок в Канівському та Звенигородському повітах по селах і не допускала анархії: «У Вільних Козаках були найсвідоміші й найпорядніші селяни. Там були люди різного віку, від 17-літнього юнака до 65-літнього дідугана» [74, с.179]. І. Велівченко натхненно згадує, що всі вільні козаки відчували себе оборонцями свого народу, його прав, вони підтримували одне одного в дисципліні й послуху: «Відколи рядило Вільне Козацтво, по селах був спокій і порядок. Увесь непевний елемент сидів так, якби його й зовсім на світі ніколи не було» [74, с.180]. Процес українізації в армії завершився невдачею, передусім через загальний кризовий стан і невизначену позицію керівництва України.

У першій половині квітня в Мінську відбувся Український з'їзд Західного фронту, який закінчився обранням Української фронтової ради на чолі з С. Петлюрою. Лікар М. Галин в цей час повернувся до Києва да залишив згадку про організацію української армії у мемуарах: «у Києві повний хаос у справі творення армії» [95, с.184]. Він вважав, що ні С. Петлюра, ні будь-хто інший з уряду не зможе подолати цієї справи. Цей український рух в армії М. Грушевський назвав справою «величезної ваги, що потім стала рішачим фактором української революції» [114]. Центральна Рада розуміла важливість підтримки армії, тому долучилася до об'єднання українських військових сил.

Важливим каталізатором українського руху в армії стало створення першої масштабної української військової одиниці – полку ім. Б. Хмельницького. Знову ж таки Центральна Рада в цій справі знову зайняла компромісну стосовно вимог Тимчасового уряду та українських військових

позицію. А підтримка прагнень створити першу українську військову частину з боку полуботківців викликала відверто негативну реакцію Грушевського: «Вони вчинили з сього велику справу, погрозу фронтові, обороні, революції й своєю різкою і нетактовною опозицією та погрозами заогнили справу» [107]. Командир куреня ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького А. Гончаренко залишив таку згадку про цей полк в мемуарах: «з глибоким смутком і жалем вертався я до школи. Молодий цвіт нашої армії – юнаків – кидали майже в безнадійну ситуацію, тоді як серед шалючої анархії десятки тисяч озброєного, випробованого в боях вояцтва безжурно демобілізувалося із причини деморалізації накликуванням на мітингах до поділу землі» [97, с.42-43]. Також А. Гончаренко відзначав, що більшість студентів куреню – то були діти з-під селянських стріх, з неусталеним ще світоглядом «і тільки інтуїтивно відчували вони правоту наших змагань і це давало ще можливість держати курінь у рамках дисципліни» [98, с.147].

Позитивно про цей полк писав О.Удовиченко (професійний військовий, активний учасник національних змагань 1917-1920 рр.): «У самому Києві по весні 1917 року сформовано 1-й український піхотний полк імені Гетьмана Богдана Хмельницького. Сформовані українські частини, згуртовані національною дисципліною, незабаром придбали повагу серед російського командування на фронті; бо в той час, як частини з російських солдат часто-густо покидали самовільно фронт, їхнє місце в окопах займали дисципліновані невеликі українські частини» [411].

Сотник Січових Стрільців І. Андрух залишив згадку про формування полків в Києві та надав їм свою оцінку. За його словами, ці полки формувалися із свідоміших солдатів, які прибували з фронту в Київ, і учасників військових з'їздів в Києві. Поряд з цим, за спогадами І. Андруха, «в цих полках було багато всякої київської наволочі, яка шукала лише захисту і квартири при полку» [53, с.6]. Також він зауважує, що серед військових були і більшовицькі агітатори, які чинили розлад в полках, через що багато військових під час наступу більшовиків на Київ «зрадницько перейшли на їх бік» [53, с.6]. Хорунжий Армії УНР і чотар

УГА І. Вислоцький радісно згадує про свій вступ до лав Січових Стрільців в Києві. Він докладно розповідає, як проходило навчання: «найперше – гімнастика, потім снідання, приготування до вимаршу на вправи; по обіді школа» [80, с.31]. Він пише, що атмосфера була така, що всі були впевнені в забезпеченому майбутньому України, що вони вже «у своїй хаті-державі». Про 1-й Піший полк Січових Стрільців мемуарист зазначив, що в нього входили 90% вишколених австрійський вояків з бойовим досвідом: «всі зважилися на дуже ризиковану втечу або з австрійської армії Галичини, особливо з легіону УСС України, або зі всіх закутків Росії» [80, с.32]. За словами І. Вислоцького, київське населення переважно було московським, але вітало стрільців завжди дуже радо: «запрошували до себе, до хати на вечір» [80, с.33]. За внутрішньою організацією, як згадує мемуарист, 1-й Піший полк Січових Стрільців був точно австрійським, а ось озброєння та одяг – російським: «Однострій був шитий з російського військового сукна, френчі англійського крою, російські штани...Шапки мали ми з російського плащового сірого сукна, м'яккі. Плащі російські, але з нашивками на ковнірі» [80, с.33]. Також мемуарист відзначає, що стрільців гарно годували: «багато хліба, багато мяса – так, що виснажені в полоні чи в австрійській армії стрільці дуже скоро набирали сил наново» [80, с.33]. За свідченнями мемуариста, в касарнях було багато української преси, книжок і часописів.

На окрему увагу у спогадах сучасників заслуговує епізод, який характеризується формуванням більшовицьких загонів Червоної гвардії. Василь Варганов, активний учасник революційних подій у Маріуполі, писав: «Новый Совет и его Исполком, под руководством заводской организации большевиков, говорил, обучал и вооружал первые отряды бойцов рабочей Красной Гвардии». Більшовик Антон Прокофьев писав, що «Отряд Красной Гвардии, в состав которого входили лучшие передовые люди – шахтеры» [40]. З натхненням і великим пафосом про організацію загонів Червоної гвардії пише Клавдія Рибіна, молодість якої припала на революційні роки: «Рабочая молодежь вся почти пошла к большевикам по зову партии в ряды Красной Гвардии» [35].

Таким чином, мемуарні джерела засвідчують, що, з одного боку, з перших днів революції серед військовослужбовців – українців почався стихійний рух – створення українських комітетів, громад, клубів, виявилися тенденції до створення українських військових частин, навіть з'явилася думка, щодо створення єдиного Українського фронту. З іншого боку, у лідерів Української революції не було більш-менш чіткого уявлення про ставлення до армії, про перспективу творення власних збройних сил. Центральна Рада не могла визначити свою позицію з цього питання, бачила загрозу відносини з Тимчасовим урядом. На вирішенні цієї проблеми відбилися і суперечки всередині українського руху, зокрема між М. Грушевським і М. Міхновським, і недовіра до представників військового командування, зокрема П. Скоропадського. Останній у спогадах докладно описує перипетії створення українського корпусу в російській армії. У мемуарах П. Милюкова можна знайти описи його діяльності та ставлення до різних історичних подій, що відбувалися в той час. П. Милюков звертає увагу на те, що українці дуже часто не розуміли, що відбувається в політичному житті країни, і що багато з їхніх рішень були зумовлені не розумінням політичної ситуації, а емоціями [248].

Отже, українському уряду так і не вдалося організувати в Україні справжню військову силу, яка б могла чинити опір ворогам. Всі сучасники оцінюють збройні сили України як слабкі, неорганізовані, хаотичні. Більшість вбачає в цьому провину Центральної Ради, яка не зуміла правильно скоординувати свої дії, та почала відкритий конфлікт з російським урядом. Спогади більшовиків віддзеркалюють процес утворення на місцях (переважно в містах і робітничих селищах сходу і півдня України) загонів Червоної гвардії з місцевих робітників.

2.2 Відображення у спогадах суспільства за Гетьманату П. Скоропадського

Другий етап Української революції зображувався різними авторами мемуарів, котрі ставилися як позитивно до діяльності П. Скоропадського і його уряду, так і негативно. Проаналізуємо мемуарну літературу на предмет виявлення в ній оцінок різними діячами гетьманського перевороту. Російський церковний діяч Веніамін Федченков залишив згадку про цю подію у своїх споминах Веніамін Федченков: «Я должен сказать, эта вестъ показалаь мне точно радостным звоном колокола, который я так любил в детстве. В Киеве все казалось благополучно, мирно и сыто» [422, с.179].

Підполковник Армії УНР, офіцер дивізії Ваффен СС «Галичина» В. Євтимович у своїх споминах пише, що більшість київського населення сприйняло проголошення Гетьманату спокійно: «своїх правдивих настроїв ні за ні проти не виявляло» [133, с.3]. Мемуарист припускає, що така реакція могла бути пов'язана зі складною ситуацією в місті, яка склалася через діяльність Центральної Ради: «після року всього того соціалістичного галасу та іншого безголовя, коли в Києві не можна було дістати хліба, населення соромилося чи боялося виразити своє задоволення з приводу проголошення Гетьманату» [133, с.3]. Сірожупанник В. Зелінський зазначає, що німці пропонували спочатку йому здійснити переворот, але він через пошану до Центральної Ради не зробив цього, через що потім пожалкував: «У моїй совісті почалися докори, що я натхнений до нашої влади здисциплінованістю, не послухав проекту німців, зробити переворот... В мене була якась пошана до нашої влади і до Центральної Ради...а все ж, я відчув, що зробив історичну похибку» [140, с.71].

Журналіст І. Кедрин, який займався українознавством в Києві, також залишив згадку про те, як мешканці столиці дізналися про гетьманський переворот. За його словами, широкий загал людей взагалі не надавав цій події великої ваги, бо «з березневої революції минулого року люди вже навикли до різних парад» [151, с.29]. Також І. Кедрин дає власну оцінку цій історичній події

в мемуарах, зазначаючи, що цей переворот був підготовлений конспіративно передусім німцями, москалями й малоросами за малою участю українських консерватистів-патріотів: «тому неможливо було вимагати від усього українського громадянства, щоб воно зробило «сальто мортале» і дало свою апробату на переведну збройно історію, з думкою, щоби перебрати переворот у свої руки» [151, с.30].

М. Могилянський пише про те, що П.Скоропадський заручився підтримкою як простого люду, так і більш заможних землевласників [356, с. 248; 353, с. 89]. В.Липинський у своїх спогадах говорить, що можливість державного перевороту стала можливою, оскільки багаті землевласники своїми коштами посприяли цьому. Ш. Дюбрый вказував на три основні віхи приходу П. Скоропадського: по-перше, він отримав титул Гетьмана; по-друге, сформував реакційний уряд; по-третє, демобілізував українські загони, армія яких не повинна була перевищувати 10 тис. осіб. [513, с. 35]. Митрополит Євлогій також залишив згадку про П. Скоропадського в своїх споминах: «Скоропадский всплыл на поверхность в дни политической смуты на Украине благодаря имени своего предка. Его облачили в казачий жупан, дали ему свиту – и назвали гетманом» [250].

В історичній літературі зазначається, що гетьман отримав широку підтримку серед українського суспільства. П.Скоропадський пояснює причину такої підтримки від різних верств населення тим, що усі вони мали велике бажання відродження держави, здобуття більших прав і свобод а також вирішення земельного питання [354, с. 89]. Тих, хто підтримував діяльність Гетьманату, називали заможними селянами поміщиків, до власності яких обов'язково входила власна земельна ділянка та, окрім того, вони отримали у спадок земельний маєток у результаті проведення революції в 1917 р. Мемуаристи надають різні за змістом пояснення словосполучення «заможний селянин». У деяких спогадах до заможних селян відносили і буржуазію, яка проживала в селах, оскільки повалення Центральної Ради також було б їм на користь. Крім того, мемуарист зазначає, що Центральна Рада заручилася

підтримкою незаможних селян, котрі стали учасниками підписання резолюції Другого всеукраїнського селянського з'їзду.

Противники Гетьманату в своїх згадках намагалися применшити масштаби соціальної підтримки П. Скоропадського, вказуючи, що соціальною основою перевороту стали шари населення, які вже багато чого втратили від дій Центральної Ради або була ймовірність подальших ризиків. До них входили сільська буржуазія та землевласники, котрі володіли великими земельними ділянками [353, с. 34]. Дані твердження зустрічаються у спогадах О. Лукомського. Зокрема, він вказує, що інші верстви, а саме міська буржуазія та звичайні селяни ніякої діяльності під час здійснення перевороту зробили, причиною цього стала відсутність можливості та власної вигоди у цьому [222, с. 200]. М. Майоров згадує, що опорою діяльності П.Скоропадського стали інтереси поміщиків, капіталістів, заможних селян, а прості селяни не були задіяні у цьому процесі [228, с. 80–81]. Схожої думки дотримувався і С. Шемет, один із засновників Української демократично-хліборобської партії [479, с. 112–113]. С. Шемет вказує, що самі селяни-хлібороби не брали участь у обранні П.Скоропадського гетьманом, цей вибір був зроблений представниками «Союзу земельних власників», який включав поміщиків, велику сільську буржуазію та багатоземельних селян, котрі мали найманих робітників на своїх землях. Головний ідеолог селянського повстанського руху Н. Махно також дотримувався думки, що гетьмана не могли підтримувати селяни-трудівники, його було обрано буржуазією [246, с.123].

Більшовик Г. Калита у споминах зазначає, що з часу Гетьманщини почався ще суворіший режим, ніж за Центральної Ради, «особливо для тих осіб, які брали участь у радах і земельних комітетах» [149, с.216]. Також він зазначає, що селянство мріяло про повалення гетьманської влади через «гетьманський терор та закон про недоторканість власності поміщиків на землю й майно» [149, с.217]. За мемуарами Г. Калити, гайдамаки сваволили, як хотіли: «заарештовували, катували та садовили в тюрму» [149, с.217]. Він також зауважує на тому, що гетьманці знущалися над жінками, гвалтуючи їх та б'ючи, після чого «вони

протягом декількох місяців не могли працювати» [149, с.217]. Український революціонер, один з організаторів селянського загону самооборони на Переяславщині І. Козуб розповідає, що такі ж самі репресії над селянами чинили гайдамаки в Пирятині: «Вони безпросвітно жлуктили самогон і знущалися з бідняків» [160, с.175].

Описуючи характер влади П. Скоропадського, Ш. Дюбррой, не приховуючи свого негативного ставлення до нього, описав жорсткі засоби монархічної політики гетьмана, які він використовував по відношенню до українського суспільства. До них він відносить масові арешти державних діячів, цензуру преси, звільнення з посад людей, які мали українське походження, та їх заміна росіянами [513, с. 40]. Ш. Дюбррой зазначає, що П. Скоропадський не бачив перспектив незалежності України, намагався чинити опір самостійному розвитку країни. В мемуарах француз називає гетьмана «послідовником німецької політики», тому що той утискав український народ, а всі твердження П. Скоропадського стосовно підтримки, яку він наче надавав Україні, мемуарист вважав оцінював як нещирі.

Е. Людендорф в мемуарах дає більш лояльну гетьману та його уряду: «Керувати державою узявся гетьман Скоропадський. З ним можна було працювати» [225, с. 274]. В. Кедровський в своїх мемуарах оцінив постать П. Скоропадського: «Оцінюючи діяльність Скоропадського як корпусного командира і навіть як гетьмана України, треба завжди мати на оці це цінне признание його, що він мав лише на цілі своє служіння інтересам єдиній Росії, спочатку на полях битв, а пізніше на київському престолі» [156]. Російський церковний діяч Веніамін Федченков згадує про П. Скоропадського: «Впечатление от него было в общем симпатичное, но не могучее» [422, с. 303].

Протирічні свідчення про П. Скоропадського знаходимо у спогадах П. Врангеля: «Он прекрасно служил, отличался большой исполнительностью, редкой добросовестностью и большим трудолюбием. Чрезвычайно осторожный, умевший молчать, отлич-но воспитанный, онъ молодым офицером был назначен полковым адъютан-том и долгое время занимал эту должность» [89].

У різних формах монархічна концепція знайшла прояв серед українського політикуму напередодні Першої світової війни і стала надбанням українського руху. Вона, зокрема, лягла в основу політичної платформи Союзу визволення України і, таким чином, вийшла за межі консервативного середовища. Поява монархічного концепту в українському політичному житті означала втрату монопольних позицій ліберальної демократії та соціалістичних течій в українському русі. Вона свідчила, що українське суспільство здатне адекватно відреагувати на виклики часу і прагне до збалансування ціннісних ідеологічних та політичних орієнтацій. З розвитком національно-визвольного руху та цілком імовірною перспективою розпаду багатонаціональних імперій монархічна ідея мала всі підстави трансформуватись у той чи інший національний варіант свого конкретного втілення. Після лютого 1917 року Україна засвідчила цілком виразний потяг до тих суспільних тенденцій, які в її історичному минулому виявляли нахил «до забезпечення державного ладу монархічним принципом». На думку Ш. Дюброя, гетьманський уряд був антидемократичним, і його політика не давала ніякого шансу для розвитку українського суспільства: «Кандидатура П. Скоропадського – ніщо інше, як «створіння» реакційних німців, а його персону не було до цього відомо, і жодна політична сила не бачила можливим бути у складі гетьманського уряду» [513, с. 36].

Литовський суспільний та політичний діяч В. Станкевич який у 1918 р. приїжджав до Києва, висвітив свої негативні враження про П. Скоропадського та його уряд у мемуарах «Воспоминания 1914–1919 гг.», які були опубліковані у Берліні у 1920 р. Негативні оцінки стосувались німецького походження гетьмана, реставраційної внутрішньої політики, неясності українофільства гетьмана. В. Станкевич брав участь в групі радикального офіцерства, яка готувала політичний переворот з метою повалення Гетьманату: «Я уперше працював у такому змовницькому гнізді, і мені усе там не подобалося. Відомості та матеріали, якими доводилося орудувати, були вкрай невизначеними... Бентежив і фінансовий бік справи, адже значні суми танули поза будь-яких умов контролю... Бентежили методи робіт...» [369, с. 322]. В. Станкевич із сумом і

подивом описує події в Києві в цей час та поведінку як звичайних людей, так і лідерів політичної арени. Його приголомшило, як суспільство України сприймало вчинки гетьманського уряду, зазначаючи, що складалося враження, що українці звикли до кровопролиття та бунтівних умов життя: «І мені здавалося, дивлячись на них [селян], що війна не померла, але, навпаки, на багато років увійшла у звичку народу... чи не занадто розгойдався у війнах та бійках російський народ? Чи не стане він загрозою для миру всього світу, і у першу чергу – загрозою для самого себе?» [369, с. 330].

Мемуаристи характеризують в споминах колишніх офіцерів імператорської армії. Довідуємося про це зі спогадів священника УГКЦ В.Кучабського. Він зазначає, що захоплення адміністративних будівель і розгін Центральної Ради здійснювалося російськими та німецькими військовими [198, с. 89-95]. Цінними в цьому аспекті є спогади сотника Січових Стрільців І. Андруха, який писав їх під час боїв у 1919 р., а їх уривки були опубліковані в «Літописі Червоної Калини» [53; 54]. Він відзначає, що П. Скоропадський захопив владу при допомозі німців, а потім весь час свого правління був «окружений старорежимними генералами і полковниками, ворожими Українській державі» [53, с.5].

І. Андрух пояснює, чому Січові Стрільці не могли скинути гетьмана: «не мали меншої свободи рухів, були зв'язані в Києві», їм довелося скласти зброю та розійтись по Україні [53, с.6]. Хорунжий Армії УНР і чотар УГА І. Вислоцький зазначає у спогадах, що з 1-го Пішого полку Січових Стрільців багато хто з військових долучився до лав гетьманської армії. Однак сам І. Вислоцький направився до Шкарівки, де хотів агітувати селян виступити проти гетьмана. Однак ці спроби виявилися марними, тому що селяни тут були, як відзначає мемуарист, «національно несвідомими». Він розповідає, як в розмові з моряком-комуністом почув від нього заклики до «крівавої розправи з буржуями: учителями, священниками, лікарями – серед котрих було чимало свідомих українців» [81, с.14]. Лише вже після того, як було сформовано Запорізький Корпус, про який обіцяв опікуватися П. Скоропадський, щоб стрільці захищали

демаркаційну лінію в Стародубському повіті, ставлення до гетьмана та німців могло змінитися, як згадує І. Андрух: «С.С. втішилися, що може хоч Німці возьмуть в свої руки все і сконтролюють постачання полку» [54, с.17]. Але насправді очікування стрільців не справдилися, бо німців цікавила лише бойова здатність стрільців, а умовами їхнього життя не піклувалися: «Стрільці ходили обдерті, босі і голодні – робили службу в холодні ночі серед дощу, який доскулював цілий час побуту на Чернігівщині» [54, с.17]. Протигетьманський рух серед стрільців розгортався, і один з його осередків, як згадує І. Вислоцький, знаходився у Харкові, де він працював над українізацією полку стрільців. Мемуарист відзначає, що ця робота давалася дуже складно, тому що старшини цього полку майже всі походили з України, але були «малоросами, які до українського слова і українського діла відносилися далеко гірше, як стопроцентові москалі» [81, с.16]. Через це мемуарист був змушений покинути Харківський полк, відправившись до Запорізького, а звідти до Києва, де вже був організований «Окремий загін Січових Стрільців».

Також про офіцерів згадує в своїх споминах П. Скоропадський. Гетьман зазначає, що вони були ударною силою, створювали план, за яким мав здійснюватися державний переворот [353, с. 93]. Проте П. Скоропадський зауважує, що не все київське офіцерство брало в тому участь, були й ті, хто відмовився підтримувати заколот через пронимецьку орієнтацію гетьмана. Серед числа таких військових названо генерала А. Драгомірова. А. Денікін у спогадах також пише про підтримку офіцерами П. Скоропадського, але він зауважує, що вони допомагали гетьману лише на початку його діяльності, а потім розчарувалися та перейшли в ряди добровольчих армій [120].

Кожен із мемуаристів сходиться на думці, що соціальною базою гетьманського перевороту були великі та середні землевласники, тому що вони потребували сильної влади, яка б могла покращити економічне становище в країні та вирішити питання з анархією в сільському господарстві.

Отримавши владу, П. Скоропадський почав формувати уряд, при чому в нього входила велика кількість фахівців-росіян, тому що, як сам згадує гетьман:

«одними українськими силами нельзя было создать ничего серьезного» [353, с.233]. Він обґрунтовує це наведенням державного порядку в країні, яке йому вдалося [353, с. 184]. Ад'ютант штабу 1-ї козацької дивізії Армії УНР М. Бутович в своїх спогадах зазначає, що саме це і було причиною такого короткого перебування гетьмана при владі: «треба було увійти в контакт з українськими національними партіями, свій уряд розігнати, а наставити, хоч і менш працездатний, але суто-національний» [70, с.22].

Прибічник П.Скоропадського перший міністр ісповідань Гетьманату В.Зеньківський зазначає в мемуарах, що гетьману вдалося подолати розповсюдження більшовицьких ідей на селі, він повернув селянам економічну стабільність [141, с. 123]. Це було досягнуто переважно за рахунок аграрної реформи, про яку чимало писали мемуаристи. На погляд П. Скоропадського, вона спрямовувалася на вдосконалення аграрного ладу, який мав переорієнтуватися на селян-хліборобів, адже вони були найсильнішою базою для відновлення української економіки. також згадує наслідки аграрної реформи. За свідченнями фінського політика Г. Гуммеруса, серед широких народних мас панували грізні настрої: «Селяни зрозуміли, що з проведенням аграрної реформи уряд їх обдурих» [117, с. 123].

У мемуарах порушено проблему ролі аграрної еліти у перетвореннях на селі. Воєначальник УНР, генерал-хорунжий М. Капустянський згадує в своїх мемуарах про те, що становище селян було складним, оскільки вони потерпали від каральних загонів. Автор описує їх таким чином: «безглузді, міднолобі, зажерливі люди, особливо поляки-дідичі, які почали помсту над селянством за 1917–тий рік...і почалася вакханалія» [150, с. 69]. П. Скоропадський, у свою чергу, не заперечує беззаконного свавілля з боку поміщиків, про що пише у спогадах. Гетьман зазначає, що не мав достатньо сил і влади, щоб впливати на поведінку представників карального загону. Водночас П.Скоропадський підкреслює, що не всі поміщики діяли незаконно, що то були поодинокі випадки. В. Зеньківський заперечує той факт, що в каральних загонах брали участь поміщики. За його мемуарними свідченнями, їх очолювали представники з

австро-німецьких військ, а це означає, що ніяких непорозумінь в еліті українського суспільства не існувало під час правління П. Скоропадського [141, с. 124]. Таким чином, П. Скоропадський і його прибічники в своїх мемуарних творах намагалися захистити репутацію соціального шару, який підтримував гетьмана та допоміг прийти до влади. Але ж історія зафіксувала багато фактів про прорахунки гетьманського уряду, а це може свідчити, що апологети гетьманату могли в своїх мемуарах приховувати власні помилки, применшувати їхнє значення та перекладати за них відповідальність на інших.

Фінський політик Г. Гуммерус приїхав до Києва в серпні 1918 р. і залишив спогад в мемуарах про стан міста: «Будинки залишилися без нагляду, частково в дуже поганому стані. Бруківка у багатьох місцях була пошкоджена. Навіть у кращих готелях панував неймовірний бруд» [117, с.56]. Г. Гуммерус згадує, що в Києві в цей час було багато біженців з міст, які були окуповані більшовиками. В той же час мемуарист підкреслює набагато кращий стан заможних людей, порівнюючи з селянами, в період Гетьманату: «Наскільки безпечно і приємно почували себе ті, хто мали повні гаманці й прибутки і нічого не знали про той тягар, що висів над суспільством» [117, с.56].

Окрім того, Г. Гуммерус відзначив своє ставлення до гетьмана та його уряду. Із засудженням він вказав, що гетьман оточив себе урядом, де було лише кілька щирих українських патріотів: «Більшу ж частину уряду склали безбарвні за своїми державницькими поглядами міністри-професіонали» [117, с.61]. При цьому мемуарист зазначає, що перед цим урядом було дуже багато завдань, одне з них – створити власні збройні сили, «які б викликали повагу для себе». Друге завдання – заспокоєння села та вирішення земельного питання: «Скоропадський мав наміри поділити найбільші маєтки, сплативши компенсацію їхнім володарям» [117, с.61]. Третє завдання, за свідченнями мемуариста – відбудувати зруйновану промисловість, що було вкрай важко через поганий стан залізниць. Також Г. Гуммерус виокремив основні задачі внутрішньої та зовнішньої політики П. Скоропадського. Як він згадує, у внутрішній політиці гетьман мав рахуватися з вимогами Національного Союзу, а у зовнішній –

досягнення угоди з Радянською Росією. На думку Г. Гуммеруса, Україну врятувала німецька окупація, тому що авторитет держави був слабкий, а фізичні сили обмеженими. Мемуарист називає Україну Скоропадського «васальною державою», тому що вона не вела власну зовнішню політику, хоч і мала Міністерство закордонних справ [117, с.62]. При цьому Г. Гуммерус зазначає, що український національний рух був справжнім, народним, бо вкорінювався найкращою частиною селянства [117, с.65–66].

Ще одна верства суспільства, якою опікувався П. Скоропадський, були робітники. Вони були базою для розвитку промисловості, яку гетьман вважав передумовою для підвищення рівня життя українського суспільства. Окрім того, розвинута промисловість мала зняти напругу в селі, оскільки люди мали б можливість від'їжджати у місто [353, с. 287]. Особливо гетьман наголошує в спогадах на відсутності хімічної, електричної, паперової та текстильної промисловості. Саме ці галузі, на його погляд, відігравали важливе значення та впливали на рівень життя українського суспільства. Проте особливих досягнень у розвитку промисловості гетьман не здобув. Про це довідуємося з мемуарів українського кооператора, політичного діяча і публіциста П. Христюка, який, посилаючись на офіційні дані, вказує в своїх мемуарах, що в травні 1918 р. було багато людей без роботи – в Києві таких налічувалося до 15 тис., у Катеринославі – 40 тис. Високим було безробіття також у Харкові, Миколаєві [437, с. 48–49].

Є. Чикаленко згадував, що гетьманський уряд «точнісінько так, як в січні Ц. Рада, не має ніякого війська, і набирає добровольців з студентів та гімназистів, а вся надія у нього на те, що німці не пустять Петлюри» [457, с. 210]. Білогвардійський генерал О. Лукомський пропонував П.Скоропадському відмовитися від мобілізації та використовувати для поповнення рядів армії лише міцними селянами-хліборобами [221, с. 200]. А. Денікін, навпаки, запевняв гетьмана, що не можна було використовувати ні той, ні інший варіант. Ні масова мобілізація, на його думку, не армія «хліборобів», не може бути благонадійним способом сформувати військо [120, с. 162].

Одним из супротивників уряду гетьмана П. Скоропадського був анархіст, вихований на працях російських революціонерів Н.Махно. Влітку 1918 р. він організував повстанський загін під назвою Чорна гвардія, який відкрито воював з Гетьманатом та «выборним царем», як його називає мемуарист в своїх спогадах [246, с.123]. Основна мета повстанця – побороти буржуазно-капіталістичне суспільство Н. Махно вбачав в особі П. Скоропадського «палача, который ставит своей задачей закончить недоконченную Центральной Радой казнь над революцией в Украине» [246, с.124]. На думку Н. Махна, гетьманський уряд знущався над українськими селянами Запорозько-Приазовської місцевості, яких анархіст прагнув надихнути, щоб повалити Гетьманат – «немецкий тыл», який, на думку мемуариста, мав перетворити Україну на частину Німеччини. За спогадами Н. Махна, селяни були фізично виснаженими, політично обмеженими в можливості висловлювати свої думки, бо знаходились у глибокому відчаї через погроми революційних комітетів, що проводились гетьманським урядом [246, с.190]. Як свідчить Н. Махно, в Україні було багато селищ, де половина населення перебувала у в'язниці, якими керували німецько-австрійські та гетьманські особливої комісії. Мемуарист зазначає, що більшість з селян, яких він вважав своїми однодумцями, була розстріляна, заарештована «німцями та гетьманцями»: «Те же, кто остался в живых, были ограблены, чуть ли не еженедельно подвергались обыскам, и избивались прикладами и шомполами» [246, с.199]. За свідченнями Н. Махна, звичайні селяни не підтримували гетьманську владу, але боялися вголос про це говорити, тому що влада відправляла в села шпигунів, які мали відшукувати зрадників. Саме такий випадок в с.Терновка описує в споминах Н. Махно, де його прийняли спочатку саме за гетьманського шпигуна, а потім навколо нього тут згуртувалась терновська молодь. Також мемуарист зазначає в споминах, що проти нього гетьманська влада вела антипропагандистську роботу, намагаючись звинуватити в зраді, переході на сторону москалів, які лише вводять простих людей в оману [246, с.228].

Український поет, історик і літературознавець М. Ірчан залишив спогади про Н. Махна та селян, які його підтримували. В 1919 р. він приїздив до штабу махновців з дослідницькою метою – подивитися, чим і як живуть ті люди, адже в газетах та часописах їх називали «страшними, безпощадними» [148, с.4]. Історик М. Ірчан дійшов висновку, що махновці – це не анархісти, вони воювали за Україну проти кадетів, німців та будь-кого, хто намагався встановити свою владу: «Армія Махнівців це переважно кіннота, піхода їхдить вся на качанках, забраних по економіях. Воюють партізанськими відділами. З полоненими не обходяться по звірськи. В боях махнівці відважні. За непослух або зраду на місці убивають» [148, с.17]. М. Ірчан відзначає, що армія Н. Махна складалася не лише з простих селян, у її склад також входили лікарі, вчителі, письменники. Самого Н. Махна історик описує невисокого чолов'ягу, одітого в простий синій однострій: «В кожному бою стоїть в першій лінії і став веде повстанців на ворога» [148, с.19].

Сотник І. Криловецький залишив спомин про Н. Махна, відзначивши, що він нападав на німців, на денікінців, на більшовиків та на потяги, що вивозили з України награване добро: «Все добро, відбите у німців, денікінців чи від большевиків, Махно роздавав селянам і намовляв їх виганяти всіх ворогів та їхніх прибічників з української землі» [190, с.222]. Мемуарист зазначає, що саме за це селяни та жителі хуторів дуже любили Н. Махна, називаючи його батьком та у всьому допомагаючи.

Більшовик А. Альошин згадує, як в Миколаєві зустріли повалення гетьманської влади. За його споминами, в місті ситуація була спокійна з цього приводу, тому що «на смену немецкой оккупации пришли союзники, которые своим открыто-милитаристским нажимом заставили революцию снова отступить» [50, с.63]. В інших своїх споминах, які вже надрукували в «Літописі революції» українською мовою, мемуарист розповідає про останні дні Гетьманщини на Миколаївщині: «Жовтень, листопад та перші дні грудня 1918 року були тим часом, коли зростали надії й бадьорий дух у робітничо-селянських масах з одного боку, та панічні настрої серед заможних кіл – з

другого» [51, с.33]. Також він згадує про мітинги, які проводилися в робітничих колах в жовтні 1918 р., зазначаючи, з якими цілями ті організовувалися. За його словами, робітники намагалися встановити порядок для свого життя, тому що вони через гетьмана опинилися без роботи: «Хто ж допоміг робітникам. Лише смерть» [51, с.33]. Найкращим способом для встановлення такого порядку була організація самоохорони – «національної гвардії». За спогадами А. Альошіна, на ці військові утворення планували виділити велику кількість коштів, зарплатня добровольця самоохорони мала складати 500 крб., до того ж він міг жити в кесарні «на всьому готовому», лише умундирування мав купити самостійно. Проте робочий клас так і не взяв участі в перевороті, хоча і був готовий до боротьби, як пише мемуарист. Він звинуватив в цьому меншовиків, які були залякані збройною чужеземною силою [51, с.40].

Отже, аналіз мемуарної літератури показує, що період Гетьманату сучасниками оцінюється досить неоднозначно. Прибічники П. Скоропадського дають позитивні оцінки його діяльності та підкреслюють здобутки гетьмана, а критики гетьманського уряду та його очільники стверджують, що П. Скоропадський не був зацікавлений в розвитку України, як держави, не симпатизував українському національному рухові, підкреслюючи, що гетьман вважав себе людиною російської культури. Саме цей факт, на думку сучасників, загубив гетьмана та його уряд.

2.3 Мемуаристи про політичне становище суспільства в добу Директорії

Період Директорії висвітлений в мемуарній літературі переважно військових і безпосередніх членів цього уряду. Хорунжий Армії УНР і чотар УГА І. Вислоцький згадує про початок Директорії, що 15-го листопада 1918 року приніс повстання проти гетьманської влади в українській державі за Українську Народну республіку: «Назовні підклад національний, внутрі ще суто

соціальний – як знак того, приказано під жовто-блакитну кокарду з тризубом вложити кусок червоного сукна» [82, с.7]. Під час Директорії І. Вислоцький був призначений комендантом підстаршинської школи «Східньо-Галицької бригади», сформованої лише з галичан: «Сотня моя була прекрасна, третинна. Всі з довшим боєвим досвідом. Вся сотня однаково одягнена, в сталевих австрійських шеломах, добре озброєна, хлопці добірні» [83, с.9].

У мемуарах О. Мицюка «Доба Директорії УНР: спомини і роздуми» описано період створення та діяльності Української Директорії у 1918–1920 рр. О. Мицюк був одним з діячів української національної революції та мав можливість спостерігати за подіями зсередини. У своїх мемуарах він описує роль різних груп та організацій українського суспільства в підтримці та розвитку Директорії: «Спонукані однаковими почуттями та переконаннями, великим духом національної свідомості, створили ми крило, що назвали Українською Директорією» [253].

Фінський політик Г. Гуммерус також розповідає в своїх спогадах про членів Директорії: «Одразу після зміни уряду була створена Директорія, до якої увійшли Винниченко, Петлюра, Швець і Андрієвський. Всі вони були прихильниками соціалізму, але разом з тим, переконаними націоналістами» [117, с.109]. Головним завданням Директорії, як згадує мемуарист, полягало в організації опору більшовикам за допомогою значний поступок селянам і робітникам: «Селян намагалися задовольнити аграрною реформою – набагато радикальнішою, ніж реформа Скоропадського» [117, с.154]. Г. Гуммерус згадує, що великі маєтки підлягали конфіскації без компенсації їхнім володарям, а вся земля оголошувалася державною і мала бути поділена «між трудовим народом» максимум по 15 десятин на господарство.

Також Г. Гуммерус дає характеристику політиці Директорії. На його думку, було схоже, що новий уряд мав більшовицькі прагнення, тому що багато чого було схожого з Радянською Росією, наприклад – не дозвіл буржуазії брати участь в парламенті [117, с.156]. Окрім того, мемуарист акцентує увагу на тому, що Директорія пішла на угоду з Радянською Росією, а в своїх офіційних

зверненнях до інших держав висловлювала подяку: «за допомогу у звільненні Україні від німецького імперіалізму» [117, с.158]. Самостійно врегулювати стосунки з більшовиками Директорія не змогла, більшою мірою через те, що не мала дисциплінованої та боекватної армії: «Покластися можна було лише на Галицьких стрільців, решта вояків була ненадійною» [117, с.170]. Журналіст І. Кедрин зазначає, що Січові Стрільці залишилися вірними собі й українській державницькій ідеї, але «від голови Директорії починаючи українські кола почали відразу не тільки промовляти демагогічними фразами, але й робити найгіршу демагогію на велику мірку: граючи у дві дудки» [151, с.33].

Коли назріла загроза захоплення столиці більшовиками, Директорія організувала евакуацію державних установ до Вінниці. Небагаті мешканці Києва, як відзначає мемуарист, були спокійні: «Пролетарям навряд чи треба було боятися війська, яке билосся за їхню справу» [117, с.171]. Заможніші ж люди, як пише Г. Гуммерус, намагалися знайти спосіб виїхати з Києва, наприклад, пропонували гроші посольствам, щоб залишити місто з ними. Про прихід в Україну більшовиків він згадує, перебуваючи вже в Німеччині: «Гарний будинок було пограбовано. Вкрали дорогоцінні штори, повірізали з рам картини» [117, с.171].

Він також зазначає, що в народі ходили чутки про відсутність підтримки Директорії, про створені нею військові частини як «недисципліновані банди», що склалися переважно з селян [117, с.123]. Як згадує Г. Гуммерус, йому розповідали, що повсталі селяни чинили у Києві насильство – грабували, спалювали панські маєтки, вбивали панів. Також він розповідає про організовані розбійні банди, які чинили хаос та насильство в інших місцевостях України, акцентуючи увагу на розбійниках, ватажком яких був Н. Махно: «для мирних жителів він був страхіттям» [117, с.126]. Згадує також мемуарист про полонених росіян, які почали повертатися до України з Німеччини та Австро-Угорщини, називаючи їх «нещасними жертвами війни». За його словами, у них не було грошей, вони були одягнені в лахміття, часто без взуття, йшли по дорогам пішки:

«Оскільки влада нічого не робила для забезпечення їх харчуванням і житлом, багато їх вмирало від голоду, виснаження і заразних хвороб» [117, с.126].

Ш. Дюброй залишив свої враження від більшовиків у споминах. На його думку, «з самого початку це була звичайна банда грабіжників. Проплачені Німеччиною, пробуджуючи бажання народу, потураючи своїм найнижчим інстинктам, вони сформували більшовицьку партію. Ця партія вчила ненависті до «буржуазії», до класу інтелігенції» [513, с. 16–17].

Становище суспільства в період підготовки до створення Директорії практично не висвітлено в мемуарах. Представники різних політичних таборів лише зазначають в своїх споминах, що великою загрозою для своєї влади представники консервативного табору вважали селянські повстання. М. Ковалевський вказує, що селянське повстання охопило значні регіони і спрямовувалося насамперед проти тих, хто підтримував гетьмана, зокрема поміщиків, які змогли повернути собі дореволюційну власність [158, с. 493]. Генерал О. Греков в своїх мемуарах пише, що селяни почали повстанський рух через те, що в них значно зросла національна свідомість, і вони перестали сприймати окупаційну владу. Українцям була необхідна влада, яка б була утворена українськими силами, а не іноземцями, які були прямою загрозою для селян [100, с. 146].

Ш. Дюброй, описуючи ці події, наголошував також на стрімкому та масштабному вторгненні більшовиків на українські території. Ці процеси автор розглядав як негативні для державотворчих процесів в Україні, зазначаючи головну мету більшовицької сторони: «Протягом цього часу більшовицькі загони, добре обучені, дисципліновані та добре озброєні, рухалися Україною, яку вони будь-якою ціною хотіли захопити до вступу армії Антанти» [513, с. 55].

Військовий міністр Росії 1905-1909 рр. О. Редігер у своїх мемуарах «История моей жизни. Воспоминания военного министра» порівняв охарактеризував основну ціль більшовиків у встановленні влади в Україні та їхні плани: «більшовики йшли на Київ, щоб знов підкорити і, головне, щоб розграбувати Україну» [319, с. 470]. Англійський діяч У. Черчилль також

критикував більшовиків, називаючи їх фанатиками: «Після прибуття германських «сталевих шоломів» життя знов стало стерпним. Треба було лише підкорятися, жити спокійно та коритися: після цього все йшло гладко і як слід. Населення вважало, що під залізною п'ятою живеться краще, ніж за невпинних переслідувань, що організовували жерці негідників та фанатиків» [455, с. 59].

У. Черчилль надав власну оцінку подій, пов'язуючи одночасно внутрішній та зовнішній аспекти: «В Україні більшовики з самого початку повели боротьбу проти відокремлення. Німці підписали сепаратний мирний трактат з українським урядом, що засідав у Харкові. Але інший український уряд, що утворився в Києві та симпатизував більшовикам, організував озброєний опір, як харківським контрреволюціонерам, так і німцям, що прагнули забрати нафту та хліб» [455, с. 58]. За спогадами У. Черчіля, українське населення повинно було одночасно витримувати боротьбу із німцями, і з комуністами, і з іноземним загарбником, і «з внутрішньою заразою» [455, с. 58–59].

Е. Людендорф у спогадах оцінив внутрішню політику Директорії та окремо наголошував на розповсюдженні в Україні в той час схильностей до більшовизма. Мемуарист зрозумів, що його треба придушувати якомога швидше, та для цього було не занадто багато можливостей [225, с. 249].

Учасник Зимового походу М. Битківський згадує, що з кінця 1919 р. стан української армії був дуже складним: «наступили морози, а козаки на позиціях через брак будь-якого вбрання в інтендатурі залишались роздягнені і босі, повне вичерпання рушничних і гарматних набоїв» [63, с.3]. За свідченнями мемуариста, все доводилося вимінювати за речі або за дорогу купівлю виключно у селян. Такий самий спогад залишив стрілець Р. Колтанюк: «кожний набій дорозчий золота, дорозчий усіх дорогоцінностей, а мало було цих набоїв, ледво по кільканадцять штук у кожного» [161, с.3].

Головнокомандувач Добровольчою армією, генерал А. Денікін у споминах зазначає, що відбулася активізація антиукраїнських сил під час правління Директорії [120, с. 340]. П. Скоропадський писав у спогадах, що до повстання пристала переважна меншість українського селянства, до числа якого

він відносив бідняків [353]. Отаман Донського козацтва П. Краснов у спогадах зазначав, що більшість українського суспільства дивилася на С. Петлюру та його прибічників, як на розбійників, у повстання Директорії не було ніякої підтримки [179, с. 124]. Учасник партизанського руху на Чернігівщині в 1918–1919 рр. В. Биструков зазначив у спогадах, що у петлюрівців не було твердої реальної сили: «она держалась только гипнозом Киева. Она чувствовала себя неуверенной и понимала, что крестьянство недовольно засилием полиции и офицерщины, неудовлетворено земельной программой Директории и клонит к большевикам» [73, с.102].

Осавул, ад'ютант головного отамана Симона Петлюри О. Доценко навпаки зазначає, що сформувалася ціла Українська армія, «за якою стояли українське селянство, український пролетаріат і інтелігенція» [131, с. 15]. Мемуарист зазначає, що селяни були настільки активними, що почали створювати партизанські загони, щоб виловлювали добровольців А. Денікіна [131, с. 25]. Звичайне населення надавало значної підтримки армії, годувало, що дуже підбадьорювало стомлених старшин і козаків: «У війську і серед населення панував бадьорий настрій і відчувалася повна гармонія» [131, с. 29]. Мемуарист зазначає, що населення за власною ініціативою робило власну розвідку на місцях, які були зайняті ворогом, і давало цінні відомості Штабові армії. До більшовиків, як зазначає О. Доценко, люди ставилися негативно, характеризуючи їх як ворогів державності України. Кожна звичайна людина мала в домі зброю, щоб мати змогу в будь-який момент дати відсіч ворогу. Мемуарист розповідає, що у війську також були й священники, всі розмовляли українською мовою, що сприяло єднанню людей: «У війську вже не було ані зрадників, ані втікачів, хоч деякі вояки і проходили коло своїх хат» [131, с. 48].

Про самого ж А. Денікіна та його збройні формування згадує у споминах військовий УГА М. Дольницький. Він зазначає, що А. Денікін був «оборонцем вищої, багатой кляси» [123, с. 6]. Мемуарист зазначає, які саме верстви суспільства він має на увазі, коли говорить про «багатий клас»: «скацапшене духовенство, всякі чиновніки старого режіму, в кінці частина селянства, яке

збагатівши війною і ціною революції бажає собі твердої влади, щоб забезпечити собі набуте майно» [123, с. 6]. Також М. Дольницький відзначив, що на стороні УГА воювала горстка інтелігенції, частина несвідомої маси селян, «яка боїться, щоби Денікін землі не відобрав для панів» [123, с. 6]. Такий склад прибічників УГА мемуарист вважав ненадійним, тому й слабким, порівнюючи зі складом армії А. Денікіна. В мемуарах В. Іваниса «Стежками життя: спогади» Автор висловлює своє розчарування в поведінці Денікіна та білих офіцерів, які віддали перевагу співпраці з німцями замість продовження боротьби проти більшовиків [142; 143; 144; 145].

В. Винниченко зазначає в мемуарах, що основою Директорії та її армії мало бути виключно політично свідомі робітники і селяни [79, с. 185–186]. Розуміючи, що більшість селянства є політично активними лише тоді, коли йдеться про вирішення місцевих проблем, В. Винниченко закликав не відкидати у політичній боротьбі інтереси пролетаріату як українського, так і неукраїнського. Генерал-хорунжий армії УНР О. Греков у спогадах зазначає, що в Директорії народ займався тією справою, яку він вважав за потрібну, абсолютно не цікавлячись Директорією і часто навіть не маючи уявлення про її існування [102, с. 149].

Отже, мемуарні свідчення показують, що гасла уряду Директорії були зорієнтовані, передусім на селянство, і його метою стало «перетягування» на свій бік тих селянських отаманів, які раніше підтримали більшовиків, а потім розчарувалися в радянській владі.

Голова «Комітету поступових партій» Полтави В. Андрієвський, описуючи перебіг повстання на Полтавщині, зазначає, що на початку виступу Директорії до універсалу С. Петлюри прислухалися багато селянських ватажків, які відчували свою боротьбу не містечковою, а загальнодержавною. Однак згодом через відсутність єдиного виробленого плану, селяни відійшли від загальних соціальних гасел революції [52, с. 166]. А. Денікін у спогадах писав, що Директорія виступила з соціальними гаслами, щоб залучити на свій бік селян, які залишили її згодом без підтримки [120, с. 355]. Як зазначає у мемуарах

О. Греков, одночасно зі зростанням чисельності повстанців в Україні відбувалася втрата контролю над ними, і селянський рух набрав стихійних форм [102, с. 147].

Мемуари О. Лазорського «З повстанського руху на Полтавщині» та «Літопис революції» були опубліковані у Харкові в 1930 р. [200]. Автор був учасником повстанського руху на Полтавщині у 1918–1920 рр., тому його мемуари є важливим джерелом для вивчення історії України в цей період. У своїх мемуарах Лазорський описує соціальне становище українського суспільства, зокрема, селянства, під час повстанського руху на Полтавщині. Він зазначає, що селяни були головною силою руху, адже вони найбільше страждали від тоталітарної політики більшовиків та агресії військ Денікіна. Автор акцентує увагу на тому, що повстанський рух на Полтавщині був національно-визвольним, оскільки його учасники боролися за незалежність та самовизначення українського народу. О. Лазорський зазначає, що відразу після Лютневої революції 1917 р. українці почали виступати проти центральної влади, яка не визнавала їхніх прав. У своїх мемуарах він звертає увагу на те, що українське суспільство в цей період було роздроблене і недостатньо організоване. Він відзначає, що українці були розбиті на різні політичні та соціальні групи, що ускладнювало боротьбу за незалежність. Також О. Лазорський зазначає, що на Полтавщині повстанський рух був дуже організованим і дисциплінованим, а учасники мали чіткі цілі та стратегії. Він описує тактику повстанців, зокрема, герильні бої, саботаж, блокування залізничних та дорожніх сполучень. Лазорський також згадує про спроби влади придушити повстання, зокрема, про проведення «червоної» терористичної кампанії проти повстанців.

В. Винниченко згадує, що прагнув здобути широкомасштабного залучення до влади робітників великих промислових міст, тому що вважав їх верствою, що найменше наділена увагою з боку української влади. Це можна було зробити, реалізувавши проект упровадження «трудова рад», тобто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої

праці. Він пропонував не диктатуру «всього трудового люду» [78, с. 141], а велика буржуазія, «класи паразитичні, експлуататорські» цього права позбавлялися [79, с. 142]. Зі спогадів М.Терещенка дізнаємося, що після приходу більшовиків в Київ, «місто ще глибше поринуло в атмосферу дикості й варварства, яка панувала в цьому регіоні» [397, с.201].

Становище суспільства та його участь у державотворчій діяльності Директорії відображається в «Декларації Директорії Української Народної Республіки», яка була видана 26 грудня 1918 р. Цей документ був прототипом конституції, за якою врегульовувалося все внутрішнє життя країни. Деякі мемуаристи наводять уривки цього документу в своїх споминах, проте детальний аналіз зробив В.Винниченко у «Відродженні нації» [79]. В. Винниченко згадує у щоденнику, що основна частина «вождів» УНР ставилася до робітників відкрито вороже, вважаючи їх не українцями [78, с. 163]. І. Мазепа згадує в мемуарах, що після прийняття Декларації Директорії Української Народної Республіки в середовищі українських партій відбулося значне пожвавлення. Простим людям подобалася економічна та соціальна програма, яка пропонувалася [227, с. 118]. Також автор зазначає, що схвально до документу поставилися і селяни в губерніях, адже вони так отримали можливість перерозподілити землі, що до цього належали поміщикам. У життя впроваджувалися соціалістичні ідеї, прибічниками яких були більшість членів Директорії і особливо її голова В. Винниченко.

Мемуари містять інформацію про стан армії. Генерал-хорунжий армії УНР О. Греков зазначає, що основу армії складали: корпус П. Болбочана на Лівобережжі (40–50 тис. бійців); три дивізії Січового корпусу (30–35 тис.); підрозділи В. Оскілка на Волині, чисельність яких ніхто не знав; «гайдамаки» С. Петлюри, які почали формуватися ще за часів Центральної Ради (6–7 тис. військових) [102, с. 157–158]. М. Чеботарів, боровся з «отаманщиною», і про це він написав в своїх мемуарах. За його словами, більшість повстанських ватажків «були звичайні авантюристи і тому утруднювали боротьбу й шкодили нашій справі» [450, с. 31]. Д. Донцов у щоденнику відзначив, що не вірить у

національну свідомість широких народних мас на той період діяльності Директорії [126, с. 31]. Сумний настрій прослідковується і в щоденнику Є. Чикаленка, який січні 1919 р. зробив такий запис: «горе в тім, що Винниченко, як спеціаліст по втіканню, втече собі, а українську інтелігенцію більшовики перестріляють» [126, с. 243]. Військовий А. Богдан згадує, що з осені 1919 р. перебував у складі більшовицького війська, куди він потрапив в результаті набору чоловіків до армії в селі Ольшане на Чернігівщині. Він розповідає про те, як ставилися до всіх бійців, які мали українське походження: «їжі зовсім не давали, ми рятувались, як могли, і користувались тим, щоб взяли з собою із дому в торбу» [66, с. 10].

Після від'їзду уряду Директорії з Вінниці 6 березня 1919 р. почалася нова політична доба в історії досліджуваного періоду. Уряд очолив Б. Мартос. Як зазначає в своїх спогадах П. Христюк, він складався переважно з лівих та займався втіленням у життя Акту соборності 22 січня 1919 р. [435, с. 120–122]. За ним необхідно було провести земельну реформу, відновити повноцінну роботу підприємств, щоб всі робітники були працевлаштовані. Також втілювалася в життя ідея трудових мас, адже Б. Мартосу необхідно було боротися з впливовістю більшовиків. Як зазначає в своїх мемуарах Є. Коновалець, уряд знову мав селянську соціальну базу, в яку треба було «перетягнути» селянських отаманів, що підтримували більшовиків, але розчарувалися в них та їхній ідеології [162, с. 314]. Всі ці обставини, як пише П. Христюк в своїх споминах, посилили розкол між соціалістами та самостійниками, політиками УНР, які відповідно підтримували «ліву» в політиці, та ЗУНР, які підтримували «праву» лінію орієнтації в політиці Української держави [437, с. 140–141]. Однак фактичного розриву стосунків між лівими та правими українцями не відбулося, тому що склалися несприятливі зовнішні умови. Українцям необхідно було об'єднатися для того, щоб чинити опір більшовицьким та польським військам. Нова хвиля руху опору галичан до УНР почалася, коли Є.Петрушевича призначили диктатором, але і вона, як згадує у споминах М. Омелянович-Павленко, завершилася об'єднанням

українців для боротьби з більшовиками [275, с. 183–188]. Про об'єднання обох армій та перехід Галицької армії за Збруч оцінив В. Винниченко у своєму щоденнику, назвавши галицьких політиків «боягузами» та зрадниками свого народу. Також В. Винниченко засуджує «буржуазні» прагнення галицьких політиків, адже вбачав правильним опертися у своїх прагненнях на селянські маси, а не тільки на власну армію [78, с. 402–404].

Мемуаристи згадують про становище суспільства в під час завершення доби існування Директорії. Український громадський та політичний діяч Є. Яворовський згадує, що почалася епідемія тифу серед військових, тому армія була повністю небоєздатною. Він зазначає, що керівництво Галицької армії було вимушене підписати сепаратну угоду з білогвардійцями, щоб спасти солдатів [507].

Священик УГКЦ, вояк Червоно-Галицької Української армії С. Венгринович у споминах згадує про більшовиків: «Регулярного війська тут не було... без старшин, без карності, без власної кухні. Ходять по хатах, кажуть собі варити – пекти, що тільки захочуть» [75, с.16].

Комуніст Д. Заславський згадує в мемуарах про стан киян після того, як столиця була зайнята більшовиками. Він розповідає про те, що місцеве населення раділо цій владі: «многочисленное врейское население перевело дух; облегчение испытывали и украинские круги, пережившие перманентный культурный погром деникинцев» [137, с.3]. В той же час він зауважує, що в столиці було дуже мало пролетаріату, а той, що був, мав невелику революційну активність [137, с.5].

На сторінках мемуарів К. Купчанка про Армію групи генерала Кравса у наступі на Київ в серпні 1919 року можна знайти багато цікавих деталей про те, як українське суспільство реагувало на цю подію [194]. У мемуарах описано, як група генерала Кравса, складена з українських добровольців, спробувала захопити Київ, щоб повернути контроль над містом владі Української Народної Республіки. Однак їхня спроба була неуспішною, і вони були змушені відступити. У мемуарах згадується про те, як українське суспільство сприймало

цю подію. Зокрема, автор зазначає, що серед населення Києва панував страх і нервозність, але багато людей все ж залишилися в місті і навіть намагалися допомогти українським військовим у захисті міста. У мемуарах описується, як українське суспільство оцінювало дії групи генерала Кравса. Деякі люди вважали їх героями, які намагалися повернути контроль над містом українській владі, а інші вбачали у їхніх діях загрозу стабільності міста та країни.

У мемуарах Г. Лапчинського описуються події, які мали місце у столиці України на початку 1918 р. О. Лапчинський, який був учасником руху за українську незалежність, зазначає, що у цей період українське суспільство перебувало в стані розколу і недостатньої організації [201; 202; 203]. Він підкреслює, що багато українців не мали ясної уяви про те, які саме цілі потрібно ставити перед українською революцією та як їх досягти. У своїх мемуарах Лапчинський також описує, як різні групи українців змагалися між собою за владу в Києві, що створювало складні умови для розвитку української державності. Автор зазначає, що були різні українські політичні сили, які представляли різні інтереси і часто не могли домовитися між собою. О. Лапчинський також описує боротьбу за Київ між українськими та більшовицькими силами, яка призвела до того, що столиця України була захоплена більшовиками. Він зазначає, що ця перемога була не тільки наслідком організації та вміння більшовиків, але й результатом того, що українське суспільство було роздроблене та не могло забезпечити єдність в боротьбі проти загрози. Про це ж зазначає у своїх мемуарах С. Левченко, військовий 8-го Катеринославського корпусу [210]. У своїх мемуарах Левченко також звертає увагу на те, що українське суспільство в цей період було дуже роз'єднаним. Він описує конфлікти між різними політичними силами та показує, як це спричиняло проблеми в країні. Левченко також згадує про те, що націоналізм та ідеї незалежності були дуже поширені серед українського народу. А. Марущенко-Богданівський, який був учасником визвольних змагань українського народу на початку XX ст., у своїх мемуарах «Штурм Арсеналу» описує події лютого 1918 р. в Києві, коли українські націоналісти виконали

успішний напад на арсенал і змусили німецьких окупантів визнати українську державність. Автор також висловлює своє занепокоєння тим, що українське суспільство було розділено на багато політичних течій, що може загрожувати майбутньому української держави [243].

Мемуари Ю. Липи були опубліковані в збірнику «Матеріали до історії Війська Українського» у 1935 р. Автор розповідає про події, які відбулися в Одесі під час українського повстання 1919 р. [212]. Він описує, як українські війська під командуванням Січових Стрільців змагалися з російською та білогвардійською армією, які намагалися повернути контроль над містом. Ю. Липа детально описує роль, яку грали українські війська у захисті Одеси від зовнішніх загроз. Він зазначає, що українські війська були дуже дисципліновані та мали високий рівень бойової підготовки. Він також звертає увагу на те, що націоналізм та ідеї незалежності були дуже поширені серед українського народу, і це допомогло військам змобілізуватися та боротися за свої права та свободу.

На сторінках мемуарів М. Лисого знаходимо спогади про одну незаписану подію, що сталася у квітні 1918 р. в місті Кременчук на Полтавщині [215]. Як пише автор, в той час в Кременчуці була дуже напружена ситуація. Місто було під контролем більшовиків, але в селах навколо міста діяли повстанці на чолі з гетьманськими військами. Одного разу до міста прибув гетьманський загін під командуванням Омеляна Коваленка. Загін складався зі стоїв, які мали прикривати головну силу. Головна сила, у складі якої був і сам Коваленко, мала намір відвоювати місто від більшовиків. Проте ситуація складалася не дуже сприятливо для гетьманських військ. Вони опинилися під вогнем більшовицьких загонів, а тому мали великі втрати. Коваленко вирішив відкатитися і почав відступати до сіл навколо міста. У цей час до Коваленка підійшов місцевий кріпак, який запропонував допомогу у відвойовуванні міста. Він заявив, що знає таємний вхід до міста, який можна використати для вторгнення у місто. Коваленко погодився на пропозицію кріпака і разом зі своїми військами пішов за ним. Коли вони прийшли до міста, кріпак відкрив їм таємний вхід і вони зуміли вторгнутися у місто з несподіванки. Більшовики не

змогли відбити атаку гетьманських військ і відступили. Кременчук було визволено, і ця перемога стала однією з найбільших перемог гетьманських військ у Полтавській області. Ця історія демонструє значення різних форм співпраці та взаємодії між різними групами в боротьбі за владу та визволення нації. У цьому випадку, співпраця між гетьманськими військами та місцевим кріпаком дала можливість досягнути успіху в війні з більшовиками.

Отже, становище суспільства в добу Директорії є найменш висвітленою проблемою в мемуарній літературі. Більшість авторів спогадів подають або переказують документи, які підписувалися в цей час, та майже не надають власних оцінок. Сучасники не однозначні в описі проведення соціальних реформ, проте всі зазначають, що для даного періоду характерне загальнонаціональне піднесення. Загалом, за мемуарами учасників революційних подій в добу Директорії важко відтворити становище суспільства, тому що автори більше розповідають про перебіг військових подій та переказують пункти офіційних документів.

2.4 Українське суспільство у час ЗУНР у мемуарах сучасників

Становище суспільства у західноукраїнських землях у революційну добу описується в мемуарах політичних діячів Галичини та військових. Л. Цегельський пише про те, хто був основною соціальною базою зворушень в Галичині, та відколи можна починати відлік революційних подій на цій території. На його думку, початком українського визвольного руху в Галичині є 1 листопада 1918 р., коли українські військовики захопили владу у Львові [441, с. 15]. Подібні настрої знаходимо в спогадах вояка УСС, делегата Української Національної Ради ЗУНР (від УСДП) В. Бірчака. Він розповідає, як 2 листопада 1918 р. стрільці зайняли Дрогобич і стали вести війну з Бориславом. В Дрогобичі, за його згадками, організувалася «так звана дрогобицька міліція» [65, с.2]. В неї входили вояки австрійської армії, які не вступили до українського

війська, а замість цього організували свій відділ. Зі спогадів стає зрозумілим, що між стрільцями та цими «міліціантами» не було домовленості – кожне угруповання прагнуло за своїм сценарієм проводити війну з Бориславом.

М. Лозинський згадує, що соціальною базою революційних рухів на західноукраїнських землях було українське студентство. За його словами, студентська молодь відразу взяла курс на створення соборної української держави, адже переважна частина учасників з рядів студентства – це підготовлені активісти, які проходили ідейну підготовку в українських просвітницьких та військово-спортивних організаціях «Січ» і «Сокіл» [217, с. 13]. Наступна верства, яка також проявляла активність у революційних зворушеннях, це січові стрільці, які були, за спогадами сучасників, найбільш свідомими серед іншого суспільного загалу Галичини. Ось як про це згадує у своїх мемуарах студент Львівського університету Р. Дашкевич, був одним із організаторів січово–стрілецького руху в Східній Галичині: «Загал українського народу аж до моменту вибуху світової війни ставився до військового діла майже байдуже. Тому-то Пілсудський вивів у 1914 р. в поле першу легіонову бригаду, яка мала всі роди зброї, включно з артилерією, а українські січові стрільці – заледве два курені піхоти» [119, с. 304].

Безпосередньо стрільці публікували свої спогади на сторінках журналу «Український Скиталець», який було засновано після проголошення ЗУНР і утворення Галицької армії. О. Фуртес зазначає, що це видання було сприйнято стрільцями з великим ентузіазмом, тому що свідчило про початок значної воєнно-історичної роботи. Зміст цього видання складали переважно мемуари, які надсилали колишні вояки УГА. Серед матеріалів «Українського Скитальця», які реконструюють організацію і бойові дії окремих формацій Галицької армії, були також спогади М. Ілащука «III курінь 8-ї бригади в наступі на Київ» [147]. Мемуарист описує наступ на Київ куріню, в якому він відбував військову службу, борячись «проти ляхів», а також розповідає про настрої, які були у військових в той момент. За його словами, процес переходу через Збруч був болючим для стрілецтва через різні причини, але основна крилася «не в дуже

прихильному прийнятті братів-селян на лівому березі Збруча»: «Наш стрілець – думав переходячи Збруч – знайти там розраду, зрозуміння терпінь і теплий куток на відпочинок, а знайшов непривітний холод» [147, с. 15]. За спогадами М. Ілашука, багато хто зі стрільців такого ставлення та виснаження бойовими діями не витримували й «утікали, куди очі несуть». Не дивлячись, на чисельне дезертирство, в курені все ж таки залишались справжні патріоти, яких надихали власним прикладом та натхненними «висказами» підстаршини. Дійшовши до Поділля, як згадує М. Ілашук, настроїв в курені змінився на краще, адже тут стрільців вже називали не австрійськими москалями, а українськими галичанами, які здобули Проскуров. Саме підтримка населення відігравала важливу роль у піднятті бойового духу стрільців: «Щирість і підтримка тих, для котрих боевик-жовнір несе свій труд і життя, здобувають його цілого. За таких людей не жаль і головою наложити» [147, с. 16].

Р. Дашкевич був головою воєнізованого товариства «Січові стрільці–II», в склад якого входили робітники [120, с. 308]. В ньому був сформований жіночий підрозділ, яким керувала дружина Р. Дашкевича – О. Степанів. За її спогадами, й складі цього підрозділу нараховувалося 33 жінки [376, с. 45].

Представник австрійської правлячої династії Габсбургів – Вільгельм, який увійшов в історію під українським псевдонімом Василь Вишиваний, зазначає у своїх спогадах, що українським військовим Галичини був притаманний високий патріотичний дух, проте його максимально приховували, адже уряд ставився до українців, як до політично підозрілих осіб. С. Шухевич також пише в мемуарах про високий ідейний рівень січовиків, який був спричинений, на його думку, самою війною [500, с. 242].

Окрім студентів та військових, питання захисту українських інтересів цікавило також і політиків, які мали його вирішувати. Український політичний діяч, дипломат і публіцист А. Жук зазначає в своїх спогадах, що на початок Першої світової війни український політичний істеблішмент Галичини складався з політичних емігрантів зі Східної України та проавстрійської організації – Союзу визволення України [16]. В Союзі Визволення України

брали участь представники різних соціальних верств. Ці дві групи мали своє бачення майбутнього України. Політичні емігранти зі Східної України хотіли створити автономне «королівства Галичини і Володимирії» у складі Австрійської монархії [16], а СВУ головний акцент робив на наданні незалежності тим українським землям, яких відвоює у Росії німецька та австрійська армії.

На основі цього можемо зробити висновок, що українське суспільство було розділеним ідеологічними поглядами щодо майбутнього України. Це ще сильніше ускладнювало і без того важку ситуацію, в якій опинилися галичани після завершення Першої світової війни. Галичанам, за свідченнями Д.Дорошенка, допомагала українська легальна організація «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій» [130, с. 52–60]. Про роботу цієї організації також зазначав у спогадах М.Грушевський [113, с. 113–114]. М.Ковалевський писав про конструктивний вплив національної свідомості галичан на наддніпрянських українців. Галичани засвідчили «відданість Україні, старалися нам допомагати і трималися надзвичайно дисципліновано, виявляючи великий організаційний хист» [158, с. 192]. О. Степанів згадувала, що галичани, знаходячись в таких скрутних обставинах все одно відстоювали власну національну ідентичність [376]. Військово-полонена та водночас представниця Українського педагогічного товариства у Львові К.Малицька у своїх споминах писала, як вороже ставилися в таборах до українців проросійськи налаштовані чехи. Саму К.Малицьку ув'язнили через те, що вона була членом терористичної партії, що наче готувала замах на генерал-губернатора Г. Бобринського [372, с. 7–8].

Отже, на початку революційних подій українське суспільство в Галичині було поділено між двох вогнів і змушені були поповнювати лави армій ворогуючих династій – Габсбургів і Романових. Але це не заважало галицьким українцям продовжувати боротьбу за збереження національної самоідентичності та державності. Важливим заходом, проведеним УПР напочатку 1918 р., стала нарада 25 березня, предметом якої було вирішення

питання щодо організації національних сил. Вона показала розбіжність у поглядах різних соціальних прошарках Галичини на майбутнє українських земель. М. Кучабський пише у своїх спогадах, що молодь та військові, особливо Січові стрільці, виступали передусім за незалежну соборну Україну, то парламентарії та партійці до останнього трималися федералістської позиції щодо майбутнього устрою Австрійської імперії [197, с. 28–29]. Отже, можна стверджувати про те, що на середину жовтня 1918 р. більша частина українського суспільства Галичини, особливо його політично активні прошарки, були готові до радикальних змін, прагнули продовжувати боротьбу за українську державність на всіх рівнях. Найбільш національно свідому частину українських військових складала січовики.

Важлива для українського суспільства подія сталася 16 жовтня 1918 р. В цей день імператор Карл I Габсбург опублікував свій маніфест, яким проголошувалося, як зазначає у спогадах К. Левицький, що кожне «плем'я» в країні створити свій власний державницький організм [204, с. 109]. Всі народи, в тому числі і українці, мали увійти до складу нової, перебудованої Австрії на засадах утворення власних національних рад, які мали займатися справами свого народу. По факту цей маніфест, як зазначає в мемуарах М. Лозинський, практично повністю ігнорував інтереси українців не лише Галичини, а й тих регіонів, що до неї не належали, передусім Холмщини, Підляшшя та Закарпаття [217, с. 28].

19 жовтня 1918 р, враховуючи все вищезгадане, був проведений Всенародний конгрес Східної Галичини, який перетворився на вирішальну політичну подію цієї доби. К. Левицький, Л. Цегельський, М. Лозинський згадують, що на цьому конгресі були присутні практично всі представники української політичної верхівки, а головуєчим був голова УПР Є. Петрушевич, однак цей конгрес став лише спробою проголошення незалежності всіх західноукраїнських земель, цього не сталося, і конгрес було закрито [204, с. 31]. Проте знову частина українських партій не залишилася в стороні та зібралася на нову нараду, як згадує О. Кузьма, щоб обговорити питання соборності

українських земель [193, с. 109]. Отже, можемо зробити висновок, що на початку революційних подій українське суспільство знаходилося в процесі консолідації нації.

Докорінно змінив політичну свідомість великої кількості українців перехід влади до українців у Львові, який увійшов в історію під назвою «Листопадовий зрив», що стався 1 листопада 1918 р. З нього, як зазначають мемуаристи, розпочалася практична, а не декларативна боротьба за незалежність Західної України. Більшість українців відчули себе справжніми українцями. В перевороті, за офіційними даними, на які й спираються більшість мемуаристів, брало участь 1500 українських військових – практично весь український військовий контингент у місті. Зрозуміло, що такий ключовій історичній момент знайшов широке відображення у спогадах сучасників.

Наприклад, К. Левицький згадує, що для більшості жителів переворот 1 листопада 1918 р. пройшов зовсім непомітно: «мешканці лягли спати в Австрії, а прокинулися в Україні». Символом нового порядку став жовто-синій прапор над міською ратушею [204, с. 136]. Мемуаристи згадують про активність цивільного населення під час цих подій. Вони зазначають, що люди перших годин розпочали роботу з улаштування всіх правових процедур отримання влади. На вулицях розвішувалася «Відозва до населення міста Львова», в якій оголошувалося про створення Української держави на українських землях Австро-Угорської монархії. Цей документ включений в мемуари практично усіх авторів. Зокрема, проголошувалася громадянська рівність усіх незалежно від народності та віросповідання, оговорено право національних меншин: німців, євреїв, поляків, всім воїнам-українцям наказувалося перейти в підпорядкування Українській національній раді.

О. Кузьма розповідає про події, які він переживав під час Листопадової революції 1918 р. у Львові [193]. Книга містить детальний опис того, як українське суспільство ставилося до революції, що відбувалося в місті, та як воно реагувало на події: «Вся Львівська Україна прокинулася від ще не пройденого жаху першого світового війни, яка забрала зі собою до могил,

більше як десять мільйонів громадян Росії, Австрії, Франції, Німеччини, Італії та інших країн. Болісне, нещадне, криваве, кріпосницьке життя не давало надії на краще майбутнє» [193, с.8]. У своїх мемуарах автор описує настрої українців у Львові перед Листопадовою революцією та їхню реакцію на неї: «Місто було напружене. Панувала незвичайна тривога. Українські ідеї запалювалися народом. І хоча була велика небезпека, що місто може стати ареною для кровопролиття, з кожним днем ставало все більш зрозуміло, що українці не мають іншого виходу, як піднятися проти опіки Польщі» [193, с.45]. Він також детально розповідає про події, які відбувалися в місті в той час, зокрема про бої та переговори між українськими та польськими військами: «Життя міста змінилося. Воно стало більш нервовим, напруженим, злобним. Були взяті в заручники, заборонені на зустрічі, вже не було безпечно розмовляти з кимось на вулиці» [193, с.287]. Крім того, автор описує життя українців в місті під час революції, їхні страхи та надії. У своїх мемуарах «Як ми розоружили вояків в казармі 19 пп. у Львові під час Листопадового Зриву», В. Михайлів описує свою участь у подіях, які відбувалися у Львові в листопаді 1918 р. В. Михайлів описує роль громадських організацій та активістів у підготовці та проведенні Листопадового Зриву, який сприяв встановленню української влади у Львові та інших містах Західної України. Він підкреслює важливість співпраці між різними групами та організаціями в боротьбі за незалежність України [251].

У листопаді 1918 р. Українська національна рада розпочала створювати власний управлінський апарат. Л. Цегельський згадує, що реальним інститутом влади була львівська делегатура Української національної ради, яке складалося лише з незначної групи людей, змушених в тих умовах перейняти на себе всю повноту влади [441, с. 63]. За спогадами Л. Цегельського, склад Тимчасового державного секретаріату був недосконалим, тому що формувався фактично з тих людей, які на той момент перебували у Львові та були некомпетентними. Також автор зазначає, що членів секретаріату хвилювало питання майбутніх стосунків із Наддніпрянською Україною, від якої чекали допомоги проти Польщі.

Автор Д. Заславський в своєму нарисі «Поляки в Києві в 1920 р.» описує присутність польської військової влади в Україні в 1920 р., коли частини Польської армії контролювали Київ та Львів. Він звертає увагу на те, що Польща використовувала своє військово-присутність в Україні не лише для захисту своїх кордонів, а й для здійснення культурної та політичної експансії на теренах Західної України [137].

У своїх мемуарах В. Зелінський описує свої переживання під час переїзду з Києва до Львова в 1920 р., коли було відбуто евакуацію українських націоналістів та інтелектуалів з міста перед наближенням більшовиків [140]. Він розповідає про свої зустрічі з колегами та знайомими, які також готувалися до евакуації, і про стан еміграції в той час. Важливою темою, яку він згадує, є дискусія між українськими і польськими інтелектуалами про національну ідентичність та майбутнє України. Зокрема, він згадує про своє спілкування з польським письменником Юзефом Чапським, який вважав, що Україна повинна бути частиною Польщі, і про свої зустрічі з українськими націоналістами, які відстоювали ідею незалежної України. Також автор описує стан моралі серед евакуйованих і про свої спроби підтримувати дух національного співчуття і братерства серед українців. Він зазначає, що, незважаючи на страх і невизначеність майбутнього, була велика єдність серед евакуйованих українців і велике бажання боротися за свою національну ідентичність та незалежність.

В. Винниченко згадує про це в щоденнику, вказуючи, що соціал-демократи та трудовий люд були за союз з революційною Україною, а дрібнобуржуазні націонал-демократи – проти [78, с. 397–398]. Відсутність боєздатної армії, важкого озброєння, амуніції та грошей робило неможливим не лише відбиття Львова, а й саме існування держави в східній Галичині. Як зазначає у своїх спогадах Л. Цегельський, навіть без голосних заяв потреба у допомозі з Києва була необхідною [441, с. 74-75].

Мемуарні свідчення М. Соневицького розповідають про перебіг подій у Чорткові [367, с. 394-396], Ю. Рабія – у Камінці Струмилівій [315, с. 311–321], Л. Рубінгера – у Золочеві [321, с. 306–309], М. Кордуби – в Буковині [171], та

інші. Все це засвідчує високий державницький дух галицьких українців, які самостійно спромоглися сформувати державний апарат. Мемуаристи, описуючи стан та настрої українських військових, вказують на той факт, що вони, незважаючи на свій патріотизм, програли передусім завдяки «сільській психіці», що полягала не лише у нерозумінні міста, а й у певній неприязні до нього. М. Омелянович-Павленко зазначає у спогадах, що важливою проблемою, з якою зіткнулися галицькі урядовці у ході створення власної армії, стала практична відсутність офіцерів вищого рангу, здатних не лише керувати окремими підрозділами, а й планувати стратегічні операції та здійснювати комплексне командування збройними силами [275, с. 116]. Р. Купчинський згадує, що більшість січовиків сприймали місто, як вороже оточення, якийсь чужорідний елемент [196, с. 50].

Також мемуаристи зазначають, що формування армії мало стихійний характер. Л.Цегельський згадує, що до приїзду з Наддніпрянщини генерала М. Омеляновича-Павленко українське військо практично було неконтрольованим [275, с. 115]. Також він зазначає про неоднорідність особового складу українських підрозділів, більшу частину яких становили колишні військові: українці зі складу австро-угорської армії, добровольці з різних повітів регіону; січові стрільці – фактична еліта тогочасної армії з високим рівнем боєздатності та патріотичного духу. Однак, перетворити ці різноманітні підрозділи в реально керовану та боєздатну армію виявилось не під силу Секретаріату військових справ. Через це одним із важливих завдань, що покладалося на делегацію ЗУНР стало забезпечення прибуття в Галичину військових спеціалістів із Наддніпрянщини.

Активізація державного життя та остаточна розбудова української державності відбулася, за спогадами мемуаристів, після повернення Є. Петрушевича, який в 3 січня 1919 р. утворив Національну раду, першою постановою якої була постанова про об'єднання з УНР. 22 січня 1919 р. був підписаний Акт соборності УНР та ЗУНР. Власну думку щодо цього акту та його наслідків висловлює у своїх спогадах генерал М. Омелянович-Павленко. Він

відзначає, що у суспільстві звістку про цю подію сприйняли з радістю [277, с. 132]. Є. Коновалець в спогадах зазначав, цей документ мав остаточно здолати непорозуміння між галичанами та жителями великої України, об'єднати їх з єдиною метою – захист власної держави [162, с. 332]. В. Кучабський відзначає, що найбільшу радість продемонстрували саме січовики, серед яких ідея об'єднання була найпопулярнішою [198, с. 177].

Отже, мемуари лідерів та опонентів ЗУНР містять чимало інформації про становище українського суспільства на Галичині в перші кроки становлення державності у листопаді 1918 р. Свідчення авторів дозволяють побачити досить розгорнуту картину боротьби за державність у Східній Галичині. Її особливістю, на чому загострюють свою увагу більшість мемуаристів, стала спроба збудувати власну державу не на соціальних, а на національних принципах, зі збереженням стабільності та недопущення революційних вибухів. Аналіз використаних спогадів дозволив нам об'єктивно висвітлити ряд важливих питань становища суспільства в ЗУНР в період 1917–1921 рр. саме через призму історико-мемуарної літератури.

Таким чином, мемуари сучасників доби 1917–1921 рр. є важливим джерелом для вивчення політичних інститутів суспільства Української революції. Оскільки цей період був дуже складним і неоднозначним, інформація, що міститься у мемуарах, може бути важливою для розуміння політичного життя того часу. У мемуарах міститься інформація про різні політичні партії, групи та організації, їхні ідеї, цілі та стратегії. Автори мемуарів можуть бути учасниками цих партій, груп та організацій, або ж спостерігачами зі сторони, що дозволяє отримати різні ретроспективи на ту саму подію.

Також мемуари містять описи політичних інститутів суспільства, таких як урядові та місцеві органи влади, суди, політичні партії та організації громадянського суспільства. Крім того, мемуари містять інформацію про важливі революційні події, бойові дії, перемоги та поразки, а також про різні політичні та соціальні тенденції, які відбувалися в той час. Це дозволяє

зрозуміти, які фактори впливали на формування політичних інститутів суспільства та як вони розвивалися з часом.

.

РОЗДІЛ 3

ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ СПОГАДІВ ЩОДО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ І КУЛЬТУРНО-ДУХОВНОГО ЖИТТЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ

3.1 Мемуаристи про економічне становище в умовах революції

Економічне становище українського суспільства – одна з найпопулярніших тем, висвітлених у мемуарах сучасників Української революції. За свідченнями більшості їхніх авторів, велика кількість людей революційної доби ставила собі за мету, передусім, вижити. Нестабільна воєнно-політична ситуація негативно впливала на якість життя, адже у влади не було можливості забезпечувати населення продуктами харчування, паливом, організувати ефективну роботу комунального господарства, розвивати гуманітарну сферу. Большевики та білогвардійці проводили чимало каральних акцій до містян. Загалом, протягом революції українське суспільство зіткнулося з чималим обсягом проблем, про які писали учасники та сучасники тих подій.

Т. Марінчак, підхорунжа військової частини УГА, яка діяла на території Херсонщини та Одещини, у своїх споминах описує непросте життя українських селян і робітників. Авторка розповідає про руйнування церков і монастирів, про вимушену колективізацію сільського господарства, про погроми проти козаків: «Щодня на села нападає червона банда, грабують, розбивають хати, а вбитих духовних людей – сотні. Ми – українці, борці за свободу нашої держави, мусимо визволяти свою землю від червоної навали» [233, с.23]. Єврейський журналіст А. Марголін звертає увагу на жорстокість режиму большевиків [236]. Він описує масові арешти, розстріли, загострення класової боротьби та загальне погіршення соціально-економічної ситуації в Україні: «Большевики – це безумці, які

застосовують найстрашніші форми насильства, без ніякого розуміння людського життя» [236, с.134].

У мемуарах «В часи повстання проти гетьмана Скоропадського (від 1.10. до 15.12.1918 р.)» Г. Порохівський описує події повстання проти гетьмана Скоропадського, яке відбувалося в жовтні–грудні 1918 р. [307]. Автор наводить приклади застосування гетьманською поліцією жорстоких методів для придушення опору, звертає увагу на соціальну нерівність і несправедливість, бідність та економічну дискримінацію простого люду. Лука Мишуга, розповідаючи про похід українських військ на Київ у серпні 1919 р., звертає увагу на економічну ситуацію, руйнування економіки, спричинене воєнними подіями. Як наслідок, відбулося зменшення кількості робочих місць і зростання безробіття, що в свою чергу спричинило зростання бідності та соціальну напругу [254]. В. Проход описує життя українців під час Першої світової війни та після неї. Він згадує про голод і нестачу харчів, які тягнулися ще довго після війни, про страх та переживання населення під час бойових дій [308].

«Рік на Великій Україні» – це мемуари, написані українським письменником і громадським діячем О. Назаруком. Автор зафіксував враження про події на теренах України у 1918 р. Він зазначає, що війна помітно позначилася на житті звичайних людей, особливо на становищі селян і робітників. Економічна політика Української Центральної Ради, на його погляд, мала на меті створити сприятливі умови для розвитку економіки та соціальної сфери, але військові дії посилювали нищення народного господарства. На території України бракувало продовольства та необхідних матеріалів для розвитку промисловості. Багато людей були безробітними, а переважна більшість зарплатню отримувала у формі продуктів і послуг. О. Назарук згадує про реформи задля боротьби з корупцією та вирішення соціальних проблем населення. Водночас, коли влада боролася зі своїми внутрішніми проблемами, ззовні навалилися нові загрози – інтервенція та агресія з боку інших країн, які не бажали бачити Україну незалежною державою [262].

У мемуарах «Моя служба в 5-й Херсонській стрілецькій дивізії. За Державність» Ю. Науменко розповідає про враження від бойових дій, в яких він брав участь і про стан українського суспільства у той час. Він згадує, як важко було забезпечити дивізію необхідними припасами та продовольством [267].

У мемуарах А. Петренка описується життя українських селян і повстанців у період проведення листопадового рейду в 1921 р. Автор зазначає, що більшість селяни були безземельними, заробітки залишалися низькими, а життя повне економічних труднощів. Українські повстанці перебували у важких умовах у гірських лісах, без зручностей та з мінімальними запасами продовольства. На цьому етапі вони вели бескомпромісну боротьбу з польською владою, яка застосовувала жорстокі методи [292].

Мемуари В. Охримовича «Зі Львова на Ангари» фіксують його досвід участі у Першій світовій війні та національно-визвольній боротьбі. Автор звертає увагу на соціальну та економічну ситуацію у західноукраїнських землях. Він показав, що внаслідок військових дій багато сільських господарств були зруйновані, знищено частину інфраструктури та забруднено джерела водопостачання. Це призвело до того, що більшість людей були змушені переходити на роботу в міста, але там ситуація була не краще, бо забруднене середовище та хвороби викликали карантинні заходи й обмеження у роботі. В. Охримович також згадує про низьку заробітну плату, яка не дозволяла людям мати достатньої кількості продуктів харчування та засобів до існування. Люди були змушені шукати додаткові джерела існування, такі як збирання грибів та ягід, риболовля та зайняття ремеслом. У цій ситуації, за словами В. Охримовича, люди були змушені проявляти велику ініціативу та наполегливість, щоб протистояти труднощам і забезпечити своє існування [281].

У спогадах «Рік 1919. Літопис Червоної Калини» М. Островерх згадує про катастрофічний стан економіки та соціальної сфери в Україні під час війни. Він описує нестачу продуктів харчування та палива, високі ціни на необхідні речі, згадує про відсутність медичної допомоги для військових і цивільних [279]. Командир бойової дружини партії есерів, смілянський полковник Вільного

козацтва Я. Водяний покладав великі надії на Берестейський трактат, вбачаючи в ньому «нові перспективи перед українською державою» в розвитку економіки [87, с.7]. Він відзначив, що укладена торгівельна угода з Німеччиною і Австро-Угорщиною мала сприяти розвитку українського промислу.

З мемуарів Л. Цегельського дізнаємося, що в західноукраїнських землях складною виявилася проблема налагодження зв'язку – телефонного та телеграфного. Причини цього автор мемуарів називає чітко – відразу після падіння австрійської влади місцеві селяни поспилювали стовпи та розікрали дроти. Не вистачало кваліфікованих кадрів для роботи пошти, телефона та телеграфа, адже до цього більшість із них займали поляки та євреї, які не бажали співпрацювати з новою українською владою. З метою виправлення ситуації організовано спеціальні курси для українських дівчат, випускниці яких до кінця 1918 р. зайняли більшість вакансій [441, с. 168].

Ще складнішою, за спогадами Л. Цегельського, була ситуація на залізницях, де окрім кадрового питання, існувала проблема з вугіллям, якого в Східній Галичині не було, а завозити його з Донбасу не дозволяла революційна анархія. Тому в місцевих майстернях вперше у Європі почали переобладнувати локомотиви на опалювання їх нафтою. Про саботаж польських залізничників у Галичині писав у спогадах і представник дипломатичної місії УНР в Угорщині М. Галаган [91, с. 410]. Про складну ситуацію із залізницями в 1917 р. згадує військовий А. Богдан, якому довелося їхати з фронту з Чернівець-Буковина до його села Ольшане на Чернігівщині: «паротяг опалювали дровами, а керували машиною вояки, бо цивільна обслуга залишила працю і пішла у невідоме». Через слабке опалення потяг не міг виїхати на височину, через що всім пасажирам доводилося виходити з вагону та «попихати його як хто міг» [66, с.9].

Г. Гуммерус розповідає про складну ситуацію на залізницях під час гетьманування П. Скоропадського – «гостро бракувало локомотивів і вагонів» [117, с.95]. За його свідченнями, кількість вагонів з 1917 по 1918 рр. скоротилася на 43,7%, локомотивів – на 31,7%. Бракувало майстерень і мастил для ремонту, внаслідок чого призупинялися перевезення продовольства та кам'яного вугілля.

В. Барагура, дитинство якого припало на революційну добу, також згадує про жахливий стан залізниці. Він пише, що про неї всі постійно складали анекдоти та називали «самоваром» через «черепаший темп» [60, с.68]. мемуарист пише про залізничний шлях Яворів – Львів: «Вона долала 90-кілометрову відстань з Яворова до Львова за три години, але назад цей самий шлях проїздила за чотири години. Повну годину залізниця затримувалася в полі кілька кілометрів станції, щоб з водокачки набрати води до льокомотиви на наступну свою дорогу. Рейки частинно були прокладені полями та левадами, частинно бігли краєчком битого шляху. Одна анекдота розказує, що коли машиніст чи кондуктори пропонували сільським господиням, які поспішали з клунками на плечах до Яворова, Янова чи Львова, присістися на поїзд, жінки відповідали: “Дякуємо, пане, але ми поспішаємо”» [60, с.68].

Значно скоротився видобуток вугілля: «в Донецькому регіоні, який у березні 1917 р. сягав 154 мільйони пудів, у травні 1918 р. скоротився до 27 мільйонів пудів» [117, с.96]. Нестача кам'яного вугілля принесла з собою застій майже на всіх виробництвах, наприклад, на цукрових і борошномельних заводах. У період Директорії, як згадує Г. Гуммерус вугільна промисловість була поставлена під контроль держави [117, с.154]. За його спогадами, під час Директорії в Києві працювали всі банки й магазини, не було нестачі продовольства, але ціни досягли піку [117, с.162]. Один з головних здобутків Директорії, на думку Г. Гуммеруса, було суворе ставлення уряду до Об'єднання великих промисловців, банкірів і власників великих маєтків «Протофіч», яке виступало за приєднання до Росії: «Його членів примусили сплатити 500 мільйонів карбованців податків» [117, с.167].

Д. Донцов у своїй книзі «Рік 1918» не оминув увагою життя звичайних людей того періоду та їхні труднощі та страждання. Автор розповідає про те, як громадяни Києва переживали нелегкі часи громадянської війни та перебудови влади. Зокрема, Д. Донцов описує, як люди змушені були перетворити свої будинки на укріплення, які захищали їх від бомбардувань та обстрілів. Він також згадує про голодні раціони, які були видані жителям Києва, та про те, як люди

шукали їжу на ринках та відраховували кожну копійку. Автор також звертає увагу на те, як громадяни Києва стикалися зі знущенням та насильством з боку бойовиків та різних політичних сил. Він описує, як у наслідок війни та розбрату були зруйновані багато будинків і підприємств, що призвело до безробіття та економічної кризи [126].

У мемуарах «В Киеве в конце 1918 года. Белое движение в России. 1918 год на Украине» М. Нестерович-Берг згадує про надзвичайно складну економічну ситуацію в Києві та в Україні в цілому в кінці 1918 р. [268]. Автор зазначає, що після довгих років війни та руйнувань економіка країни була на межі краху. М. Нестерович-Берг описує хронічну недостатність продуктів харчування та палива. Він зазначає, що в місті була велика кількість безробітних. Автор згадує, що у зв'язку з цими проблемами на «чорному» ринку з'явилися шахраї, які продавали збіжжя та продукти харчування за завищеними цінами. Як наслідок, багато людей не могли придбати необхідні для життя продукти та засоби до існування. Також автор описує, що недостатня кількість палива призвела до транспортних обмежень і проблем з опаленням приміщень у зимовий період. Багато людей були змушені зігріватися вдома за допомогою дров і вугілля, що було дуже небезпечно.

Мемуари С. Окуня «Січневий штурм» описують події в Києві, що припали на грудень 1918 – січень 1919 рр. [272]. Автор, який брав участь у визволенні міста від більшовиків, описує події від свого імені та ділиться враженнями та емоціями. Він згадує про недостатність продуктів харчування та їх високу ціну, внаслідок чого військові були змушені шукати їжу у селян і місцевих жителів. Також С. Окунь згадує про проблеми з паливом, які сталися під час облоги міста. Він описує, як військовим доводилося перетворювати будь-що на паливо, включаючи меблі та навіть двері задля опалення та приготування їжі.

Т. Омельченко у книзі «Мої спогади про Синіх» розповідає про участь у боротьбі за українську незалежність та про банду «Сині». Він описує умови, в яких доводилося боротися за свободу України, зокрема, про недостатність засобів для бойової діяльності, брак зброї та боєприпасів [273].

Більшовик А. Альошин розповів про період приходу німців до Миколаєва. За його споминами, стан робітників міста був складним: «Ціни на продукти першої необхідності безперервно росли, у заробітній платні спостерігався застій» [50, с.47]. Мемуарист також згадує, що зачинились заводи «Наваль» і «Руссуд», через що 10 тис. робітників були позбавлені заробітку. За спогадами А. Альошина, домовласники «приступили до очищення своїх будинків від безоплатних мешканців (безробітних, демобілізованих, бідноти), а також підвищили квартирну платню майже удвічі» [50, с.47].

У грудні 1919 р. в Одесі «паливна криза набула загрозливих масштабів. У свій час був припинений пасажирський рух залізницею через відсутність дров» [493, с. 578]. В. Шульгін, який у цей час перебував в Одесі, залишив такий спогад: «Треба стояти у черзі за гасом декілька годин, потім бігти кудись за хлібом. Потім прибирання кімнати, миття посуду, прання, лагодження» [494, с. 387]. У цих же споминах він зазначає: «У цьому будинку воду можна було отримати тільки у дворі. Я тягав відрами воду. Іноді я пиляв дрова» [490, с. 392]. З цього уривку бачимо, що ще однією проблемою українського суспільства була паливна криза, яка тривала весь період революції. В. Короленко влітку 1920 р. передбачав неминучі проблеми майбутньої зими: «Йде зима, і до голоду приєднується холод. За віз дров, привезених з недалеких лісів, вимагають 12 тисяч. Це означає, що величезна більшість жителів, навіть порівняно краще забезпечених, ніж радянські службовці, виявляться (за виключенням хіба комуністів) абсолютно беззахисними від холоду. В квартирах буде майже те саме, що буде на дворі» [178, с. 431].

В. Барагура згадує про матеріальний стан людей на західноукраїнських землях після українсько-польської війни. Він пише, що грошей в родині не було, тому купити одяг чи пошити його було неможливим, адже тканина коштувала дорого, і праця шевця також. Матір, щоб у нього та його сестер був одяг, обмінювала ковбасу, яку продавала у Львові, на черевики та сорочки [60, с.79]. Одного разу, за спогадами В. Барагури, матері вдалося обміняти ковбасу на рулон матерії, з якої батьки пошили синові штани, що стало для В.Барагури

справжнім святом. Навесні 1919 р. у Харкові багато сімей жили «тільки на гроші, що виручалися від продажу речей», але більшості вже нічого було продавати «з плаття і домашнього вжитку». При білогвардійцях продовольче забезпечення залишалося турботою самого населення; на думку білих офіцерів, «факт повної відсутності турботи про населення у сенсі постачання його продовольством» був «крупним козирем у руках більшовицьких агітаторів» [31, арк. 46, зв.]. Восени 1920 р. у Донбасі для робітників і службовців обмін речей на продукти став щонайпершою життєвою необхідністю. Співробітниця Ради народного господарства Бахмуту М. Новікова скаржилася: «На заробітну платню прожити не можу, доводиться продавати речі» [24, арк. 202]. Її земляк Г. Філь також не міг прогодувати сім'ю «на одержувану платню, на додаток до платні частенько доводилося продавати що-небудь з необхідних речей» [24, арк. 359, зв.]. До того ж власті реквізували навіть той мізерний запас продуктів, який вдалося створити в умовах тривалої війни.

Період правління гетьмана П. Скоропадського різко контрастував з попереднім часом. Влітку 1918 р. російська журналістка Н. Теффі з сім'єю переїхала до України. Їй, перш за все, кинулася в очі відсутність голодних людей: «Чим ближче до Києва, тим жвавіше станції. На вокзалах буфети. По платформі ходять люди, що жують, з масляними губами і лиснючими щоками. Вираз облич здивовано. Вокзал забитий народом і весь пропахнув борщем. Це новоприїжджі у буфеті залучаються до культури вільної країни. Їдять зосереджено, захищаючись вістрями ліктів від стороннього посягання. Розум говорить, що ти тут у цілковитій безпеці, що борщ твій невід'ємна твоя власність і права твої на нього охороняються залізною німецькою силою. Знаєш ти все це твердо і ясно, а ось підсвідоме твоє ніщо це не знає і розставляє твої лікті і витріщає очі страхом: «А раптом через плече протягнеться невідома мерзотна ложка і зачерпне для потреб пролетаріату» [406, с.305].

Ад'ютант штабу 1-ї козацької дивізії Армії УНР М. Бутович у спогадах розповідає, що за часів гетьманування П. Скоропадського в деяких містах життя пожвавилось. Він наводить опис змін у м. Вінниця: «повідкривалися крамниці,

понаїжджали купці, переважно з Австрії, понавозили вина, делікатесів, предметів розкоші» [70, с.13]. Також мемуарист свідчить, що тут відкрили фабрики, млини, ресторани, кабаре, щотижня відбувався великий торг. Із захопленням М. Бутович описує київський Хрещатик: «нові авта, вітрини повні краму, у ювелірів за шклом горять самоцвіти; кафе повнісінькі! Ніколи Київ не мав такого блискучого вигляду, як влітку 1918 р.» [70, с.14].

Ш. Дюброй детально описував ситуацію в Києві за С. Петлюри, коли «селяни більше не могли в'їжджати, щоб його забезпечувати продуктами» [513, с. 50]. Тому стрімко зростали ціни на найнеобхідніші продукти; фунт чорного хліба коштував 3 руб., білий хліб – 10 руб., яйця продавали по 38 руб. за десяток, молоко – 3 руб. за невеликий стакан, м'ясо – 7 руб. за фунт, вершкове масло – 80 руб., кухонна олія – 50 руб. [513, с. 50]. До того ж, ці продукти з кожним днем ставали все дефіцитнішими. Окрім відсутності постачання, автор відмічав небезпечне становище у місті: численні обстріли, вибухи, бомбардування. Ш. Дюброй зазначав, що для збереження влади П. Скоропадський починав демонструвати свої проантантівські настрої, оприлюднивши звернення консула Е. Енно щодо визнання Францією незалежної України та уряду Гетьмана.

Окреслюючи рівень розвитку торгівлі, Ш. Дюброй зазначив, що на першому місці в українському експорті перебували злаки та інші культури. Також експортувалося м'ясо, яйця, цукор. З металів на продаж ішло залізо. Імпортувалися здебільшого тканини, одяг, інші продукти текстильної промисловості, шкіра та шкіряні вироби, чай, кава, прянощі, вина, олія, нафта, деревина, машини та інші залізні вироби тощо. [513, с. 83].

Митрополит Євлогій у своїх споминах зазначив, що економічний стан простих українців під час правління П. Скоропадського був скрутним: «німці викачували все, що їм було необхідно; цілі потяги, навантажені продовольством, спрямовувались до Німеччини, і кожному німецькому солдату було дозволено спрямовувати на батьківщину продуктів відправлення (борошна, яєць, сала, масла та ін.)» [250].

Знаходимо згадки про реквізиції німцями у Миколаєві у споминах більшовика А. Альошина: «Це доходило до того, що під приводом вилучення матеріалів, які можуть бути використані для військових цілей, зі дверей квартир знімали мідні ручки та відправляли їх до Німеччини» [50, с.48]. Окрім цього, німці закупували худобу та гнали її за кордон [50, с.54]. Мемуарист детально описує продовольчу кризу, яка сталася в Миколаєві вже у травні 1918 р.: «У травні фунт м'яса за фіксованою ціною коштував 1 рубль 25 копійок та вище, за пуд пшениці платили 18 рублів; ціна муки на вільному ринку досягала вже 150-200 рублів при повному відсутності заробітку у робітника через практично повну безробіття» [50, с.54–55]. А. Альошин додає, що людям треба було вистоювати величезні черги, щоб отримати шмат хліба, якого часто не вистачало, тому що з самого ранку все швидко розкуповували спекулянти, які намагалися хоч на чомусь заробити грошей. Мемуарист також розповідає про економічну ситуацію в Миколаєві в липні 1918 р. За його спогадами люди опинилися на межі вимирання через низький заробіток або безробіття, яке збільшувалося шаленими темпами: «Мінімальний рівень достатку на одну людину в липні складав 11 рублів на день, а для середньої чотирьохчленної сім'ї – 32 рублів, тоді як мінімальна норма для такої ж сім'ї була 21 рубль при голодній нормі» [50, с. 55]. А. Альошин відзначає, що в місті з'явилися приватні контори з найму, тому безробітні перестали користуватися послугами бірж праці, де в травні 1918 р. вже було зареєстровано 15,5 тис. осіб. У серпні 1918 р., за споминами більшовика, ситуація в місті стала ще гіршою: «На душу надавалось по картці 0,5 фун. хліба, по ціні 40 коп. за фунт, приварок же коштував 25 руб. пуд» [50, с. 55].

1919 р. знову поставив українські міста на межу голоду. Зі спогадів киянки Н. Полонської-Василенко дізнаємося про матеріальне становище киян після приходу до влади більшовиків: «...Я була цілком самотня і винаймала три кімнатки... Холод у помешканні був такий, що в кімнаті замерзла вода. ... влітку захворіла на черевний тиф... Слід сказати, що в клініці я була оточена увагою медичного персоналу, але утримання було жахливе: тифозні діставали

гороховий суп і чорний глевкий хліб. Коли я повернулася додому, в мене було зреквізовано все, що я мала. Залишили мені по парі білизни. То було «изъятие излишков», яке виконували «робітничі бригади». ... Пригадую, як один літній робітник, який спромігся непомітно від товаришів, дещо сховати для мене, сказав мені: «Забираємо у вас, товариш професор, а в цей час, можливо, забирають у моєї жінки...» [302, с.123]. В. Шульгін, розповідаючи про своє життя в Одесі, описав тимчасове житло: «Незручність квартири була в тому, що, окрім садових лавок, ніякого іншого меблювання не було. Ми спали на голій підлозі. У нас була одна вихідна сорочка на двох» [490, с. 435]

Ш. Дюброй зупинився на політичному та економічному становищі Києва під час його блокади військами С. Петлюри, якого він назвав визволителем українського народу [513, с. 50]. Будучи безпосереднім очевидцем подій, автор розповів про стрільбу у Святошині та початок дефіциту продуктів харчування першої необхідності у місті. Він відзначив стрімке зростання цін і навіть навів приблизну вартість окремих категорій товарів.

Одним з визначних авторів-військових був німецький генерал піхоти Е. Людендорф. Його мемуари «Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца 1914–1918» являють собою докладний виклад подій періоду Першої світової війни [224]. Спогади Е. Людендорфа є цінними для вивчення не тільки історії Першої світової війни, а й історії України з німецької точки зору представника військової еліти Німеччини, що безперечно характеризує стиль і зміст твору. Україну автор розглядав як економічно сильний стратегічний об'єкт, що мав значні продовольчі ресурси. Автор неодноразово наголошував на важливості українського економічного потенціалу, пояснюючи таким чином дії німецького командування. Він вважав Україну тією ланкою, яка могла зміцнити більшовиків, що завдало б відчутного удару по політиці Німеччини, або навпаки могла б сприяти економічному та політичному зміцненню останньої під час війни. Це й обґрунтовує напрямки стратегії німців щодо української держави: «Українці нас позвали. Ми, але ще більше Австрія та армія цієї двоєдиної

монархії, потребували українського зерна; тому ця країна не повинна була потрапити до рук більшовиків та сприяти їх зміцненню. Ми повинні були підтримати Україну заради нашої ж власної користі.» [224, с. 273]

Економічному питанню у державі приділив увагу політичний діяч М. Рафес. Він умовно поділяв територію України на три господарські зони, що були окремими одна від іншої та одночасно складали єдину економічну систему. Першою він виокремлював східну частину, що прилягала до Донецького кам'яновугільного басейну. Цю зону автор характеризував як осередок сильного промислового розвитку. Решта України, що була краєм здебільшого землеробським із розвинутою сільськогосподарською промисловістю, складала другу економічну зону. Території України поблизу Чорного моря та з обох берегів Дніпра виступали центром торговельного посередництва [316]. Загалом автор оцінював економічний потенціал України досить високо, наголошуючи на розвиненості як промислової, так і сільськогосподарської сфери економіки.

Думку про економічне становище України навів російський діяч О. Редігер: «Мене цією зимою часто вражало те, наскільки багато українців були упевнені у величчі та багатстві України, у її здатності до самостійного життя, та, в кінці кінців, у тому, що Великоросія без України жити не зможе! Усе це, звісно, пояснювалося повним незнанням хоча б найелементарніших статистичних відомостей щодо продуктивності та зовнішньої торгівлі Росії! Навіть люди порівняно інтелігентні говорили, що Великоросія не зможе прожити без українських пшениці та цукру!» [319, с. 470].

Загалом в іноземних мемуарах надана позитивна оцінка України в економічному аспекті. Автори аналізували основні її ресурси, характеризували значення країни на тлі Першої світової війни. Економіку вони називали визначним фактором можливої незалежності, головною рушійною силою української держави. Однак виокремлюється дві протилежні позиції щодо країни: першої дотримувалися французькі та німецькі автори, що виражали своє лояльне ставлення та досить високо оцінювали українські економічні ресурси; другу виражав російський автор, що досить негативно окреслив економіку

українських земель та значення української держави загалом. І перша, і друга позиції обумовлені, передусім, суспільно-політичним фактором.

В цілому з мемуарів учасників революційних подій стає зрозумілим, що найскладнішим періодом для них була доба, коли владу взяли в свої руки більшовики. Вони пишуть, що головним інструментом більшовицької соціальної політики була реквізиція майна, грошей, коштовностей, хліба і т.д. Митрополит Євлогій згадує про реквізиції, які проводилися німцями по українських селах під час правління П. Скоропадського: «По українських селах була произведена розверстка по кількості дворів із вказівкою, хто скільки має поставити хліба, масла, яєць... Німецькі загони об'їжджали села та забирали продовольство» [250]. Радянський письменник О. Брик, згадує про те, як німці потягами вивозили з Таврії продукти харчування і не тільки: «Транспорти були вантажені зерном, мукою, грисом, шкурами, цукром, тютюном, а навіть соломою та плодючою таврійською землею» [68, с.78].

Євлогій зазначає також, що німців супроводжували гайдамаки. Реквізиції на користь німців, за сприяння гетьманських загонів, викликали ненависть населення і до тих, і до інших. Вона виявлялася в актах насильства з обох боків. Про один з таких актів в Овруцькому повіті, у північній частині Волині написав у Євлогій. Вінзначає, що люди на цій землі були небідні, вони пішли на хитрість – заявили, що вранці пошлють хатами своїх збирачів, а поки що хочуть пригостити гостей, напоїли їх, нагодували, спати поклали, а вночі покидали їх у яму за селом і засипали живими: «Потім німці жорстоко з селом розправились – стерли його гарматою з обличчя землі, а мужиків, кожного п'ятого, розстріляли» [250]. Г. Гуммерус намагається пояснити причини реквізицій німцями в своїх спогадах: «Німців запросили як визволителів, але цілком очевидно, що вони прийняли запрошення з надією одержати за свою працю багато харчових продуктів» [117, с.62].

Громадян позбавляли безлічі звичних повсякденних предметів домашнього вжитку. Ці реквізиції обтяжили і без того мізерний побут, скоротили кількість домашнього начиння. Артист І. Лельгант згадує, як у нього

у вересні 1920 р., в Бахмуті конфіскували дзеркало і стінний годинник, трюмо та крісло [24, арк. 3]. Співробітник споживацького товариства Лайхтману згадує, що після реквізиції в його будинку залишилося 7 ложок та 7 виделок, 7 ковдр. Сім, тому що його родина складалася з 7 осіб. Все інше було визнано надлишковим [24, арк. 20]. Я. Французов також зазначає, що після подібних реквізиції позбавився піаніно, дзеркала, меблів, шафи, годинника, лото, шашок, доміно, автомобільних камер та клейонки [24, арк. 31]. А. Гладілін, який працював у комунгоспі, зазначає, що більшовики забрали у нього швейну машину, піаніно, 6 стільців та чайний посуд [24, арк. 87]. М. Баренштейн зазначає, що в нього вилучили ванну, якою користувався за рекомендацією лікаря [24, арк. 90].

Рахівник бахмутського кооперативу Г. Протас після реквізиції у 1920 р. звернувся до місцевого виконкому, намагаючись повернути собі ліжко [30, арк. 235, зв.]. Член союзу радянських службовців Б. Шаломович згадує, що після реквізиції був позбавлений столу та чотирьох стільців, але він намагався повернути майно, щоб мати змогу продати та купити взуття дітям [24, арк. 273]. Також він пише, що під час реквізиції забрали книги «22 томи Великої енциклопедії видавництва «Освіта», користуючись якими «діти могли б удома отримати деяку освіту, будучи босими» [24, арк. 273, зв.]. Більшовик В. Аверин у спогадах «Октябрьская революция в Екатеринославе», опублікованих у журналі «Літопис революції», зазначає, що з липня до вересня 1917 р. в Катеринославіні загострилася продовольча криза, і матеріальний стан робітників як дрібних підприємств, так і великих заводів, погіршувався з кожним днем, через що зростала кількість робітничих страйків [47, с.101].

Добровольчі армії та білогвардійці також здійснювали реквізиції. Ситуацію з меблями при білогвардійцях у 1919 р. ілюструє перебування В. Корсака у київському готелі: «Номер був не особливо великий і не особливо чистий. Агроном влаштувався на ліжку без матраца, з однією пружинною сіткою, а я вважав за краще зайняти піднесене плато з двох столів» [32, с. 165].

В. Шульгін розповідав, що взимку 1920 р. в Одесі обід складався «з якогось варива на зразок супу або борщу, без м'яса, звичайно. Крім того, каша. Каша пережегалася: гречана, з пшона та «шрапнель». «Шрапнель» багато хто саботував. Інші, більш покірливі, з'їдали». У Криму після відходу армії Врангеля єдиним надбанням, на яке могли існувати городяни, був мізерний запас речей. «Найкращою валютою були простирадла, чоловіче плаття і білизна, а потім жіноче плаття і білизна. На базарі на возах пропонувалися кури, качки, індички, поросята, свинина, сало, м'ясо, яйця. Баба брала річ, ретельно її оглядала, призначала ціну і торг починався. Рятуючи свої харчі від реквізицій, селяни вважали за краще обмінювати їх у місті на речі» [39, арк. 31].

Бачимо, що людям доводилося відстоювати право користуватися власним майном, але окрім цього, вони мали виживати в складних умовах. Колишній солдат І. Лобанов згадував про дні Лютневої революції у Харкові: «У однієї продовольчої лавки натовп жінок, щоб отримати фунт хліба. Одна виходить з дитиною: «Три дні стою тут і мерзну з дитиною, щоб отримати фунт хліба, але отримати не можу. Куди ви йдете, – говорить із сльозами, – хіба у вас немає дружин і дітей вдома, які знаходяться у такому ж стані, як я ось з ним, так двоє ще, небагато більше, замкнуті в нетопленій кімнаті» [33, с.23].

Аналіз мемуарів показав, що автори порушували питання щоденної боротьби людей за виживання через нестабільне політичне та воєнне становище. Влада була нездатна забезпечити населення необхідним продовольством, паливом, тому воно опинилося на межі гуманітарної катастрофи. Мемуаристи свідчать, що таким складним виявився не тільки перший період Української революції, неспокійним було життя людей і за Гетьманату й Директорії. За свідченнями авторів спогадів, діяльність більшовиків ще сильніше дестабілізувала ситуацію в українському суспільстві, адже умови життя звичайних робітників, і, особливо, заможних верств населення погіршувалися. На основі вивчення мемуарів сучасників революційної доби встановлено, що події 1917–1921 рр. прямо вплинули на побутові умови населення міст України. Внаслідок системної кризи відбувалися зміни ціннісних орієнтирів для великої

кількості людей. Суспільство розділилося на тих, хто готовий був прийняти будь-яку владу заради спокою та самозбереження через моральну та фізичну виснаженість, та на тих, хто чинив активний опір і продовжував жити в складних умовах заради збереження України та цінностей громадян.

3.2 Відтворення у спогадах повсякденного життя

Період Української революції 1917–1921 рр. був складним та напруженим часом для повсякденного життя українського суспільства. У цей період на території України проводилися реформи, тривала боротьба за незалежність, війни та інші події, які суттєво вплинули на життя людей. Революція призвела до зміни законодавчого поля, політики та соціальних норм, що впливали на повсякденні дії людей. Зрушення в економічній політиці призводили до зростання або зменшення економічної активності. Це впливало на зайнятість, ціни на товари та послуги, а також на фінансовий стан громадян. Революція призвела до змін у системі цінностей.

М. Терещенко в своїх мемуарах розповідає про особливості життя у в'язниці Трубецького бастіону Петропавлівської фортеці, куди потрапив після Жовтневого перевороту. З його спогадів довідуємося, що була можливість підкупу охоронців фортеці для зустрічі з рідними. Матір передавала книги, листа, свічки та цигарки, термос з кавою [397, с. 162]. Він особливо емоційно зображує умови свого життя в камері, адже був людиною, яка звикла до підвищеного комфорту. Розповідає, що посеред тюремного двору стояла душова кабіна, в якій він двічі на день приймав «спартанський душ» з холодною водою. Але сприймав цю процедуру, як можливість вийти з темної камери, тому радів кожній краплі крижаної води [397, с. 165]. В цьому дворі, за спогадами М. Терещенка, було й місце, де прогулювалися в'язні. Автор описує, що вони гуляли парами, щоб була змога з кимось поговорити, обмінятися книжками чи

іншими дозволеними речами. Також М. Терещенко зазначає, що серед ув'язнених було багато тих, кого він власними руками відправив до в'язниці – «прихильники колишньої редакційної влади». Це були Іван Щегловітов, який займав посаду царського Міністра юстиції [397, с. 166], полковник Імператорської лейб-гвардії і стаєнного двору Федор Вінберг.

Розповідає М. Терещенко, що у в'язниці погано годували, за наглядачами ніхто не здійснював контроль, тому вони дозволяли собі жорстоко поводитися з в'язнями. Відсутність контролю, за словами Михайла Івановича, мала користь для арештантів, тому що можна було домовитись про купівлю свічок чи цигарок. Але частіше відсутність контролю завершувалася сильним побиттям, іноді до смерті [397, с. 167]. Тому, захворівши на бронхіт, Михайло Іванович «тремтів на залізному ложі», але не звертався за допомогою, аби тільки вижити.

Також М. Терещенко зазначає, що камери фортеці активно наповнювалися новими арештантами, починаючи з листопада 1917 р. А з початку 1918 р., за його споминами, у фортеці починалися вбивства в'язнів без причини: «6 січня під різними знущальними приводами двох колишніх Міністрів Тимчасового уряду, Андрія Івановича Шингарьова і Федора Федоровича Кокошкіна, яких я добре знав, перевезли до Маріїнської тюремної лікарні, де їх по-звірячому вбили п'яні матроси, взявшись катувати їх без жодної видимої причини» [397, с. 168]. Окрім ризику були вбитим, як зазначає М. Терещенко, заарештовані політики перебували в атмосфері постійного приниження, побутових незручностей і глузувань. Він розповідає, як колишнього міністра віросповідань А. Карташова помістили на кілька днів у мокрий карцер без світла, ліжка та їжі, «за винятком хіба що шматка хліба».

Зі спогадів М. Терещенка довідуємося про діяльність спекулянтів, які займалися закупівлею майна за низькими цінами. Саме в такий спосіб мати М. Терещенка вилучала гроші для того, щоб викупити сина з в'язниці [397, с.162]. Також це показовий приклад того, що більшовики ліквідували всіх представників населення, які були опонентами їх владі. М. Терещенко зазначає, що меценати, представниками яких і була родина Терещенків, які тривалий час

будували на території Росії лікарні, сирітські притулки, богадільні, школи і церкви, стали ділити «в цій самій Росії долю шахраїв, бандитів і різних покидьків суспільства». В своїх мемуарах М. Терещенко пише про корупцію, яка була притаманна більшовикам. Він розповідає, як Л. Троцький допоміг Терещенку бігти із в'язниці, в обмін на гроші для «створення (червоної робітничо-селянської армії)». Звільнившись з фортеці, М. Терещенко, перебуваючи в ейфорії від вчиненого, зафіксував у своїх споминах, що більш ніколи не хоче мати нічого спільного з Росією: «аби безперешкодно рухатися вперед, я мав перекреслити все мое життя в Росії, відмежуватися від усього, що буде нагадувати про ті часи, які закінчилися для мене раз і назавжди».

Цікавими для дослідження життя у в'язниці є спогади Володимира Барагури, адже він став свідком українсько-польської війни в 1918–1919 рр. У своїх споминах «Калиновий міст» він описує, в яких жахливих умовах відбував свій строк його батько у таборі інтернованих в Домб'ї: «там панував безжалісний карний режим, голод, а незадовільні санітарно-гігієнічні умови спричинювали недуги» [60, с. 62]. В. Барагура, як і М. Терещенко зазначає, що в'язні «дошкульно відчували нестачу хліба і тютюну» [397, с. 63]. Також мемуарист зазначає, що коли його батько повернувся з табору, то він його ледь впізнав: «Був мізерний, зарослий, полисів, втратив через цингу кулька зубів, голос мав тихий, хрипкий. Тільки очі жевріли з-під густих бровів» [397, с. 62], що ще раз підтверджує той факт, що умови утримання в'язнів у таборах чи фортецях були нелюдськими.

Ад'ютант штабу 1-ї козацької дивізії Армії УНР М. Бутович перебував після повалення Гетьманату у вінницькій в'язниці, спогад про яку він залишив в мемуарах, тому що перебування там його здивувало: «Усі ми спали на своїх похідних ліжках і мали свій обід, тобто нам варили осібно. Мене дивувало те, що повітря в камері увесь час цілком свіже» [70, с.30]. Потім він з'ясував це – будівля вінницької в'язниці була новою «останнього слова техніки».

В мемуарах сучасників революційної доби міститься інформація про дозвілля і розваги дітей. В. Барагура зазначає в споминах розповідає про

дозвілля дітей в західноукраїнських землях: «Я біг вулицею до міста. Тут зустрічалися гуртки моїх ровесників з цілого містечка, щоб спільно бавитися у війну, тобто битися камінням з польськими хлопчачками» [397, с. 53]. Розвинутий за спогадами В. Барагури, був виріб дерев'яних, розмальованих водними фарбами дитячих іграшок – возиків, коників, метеликів, тачок, торохтіюк, «деркачів», сопілок, топірців. Ці іграшки, як згадує мемуарист, мали збут по всій Польщі.

В. Вітковський зазначає у своїх спогадах, що займався футболом, тому що в його школі працював вчитель руханки Петро Франко, якого діти не любили, проте саме завдяки йому вдалося розвинути футбол та теніс в Коломиї [85, с.28]. Також в його школі діяла організація «Пласт», якою керував Євген Кульчицький, що був лише на кілька років старшим за В. Вітковського [85, с.29]. Про «Пласт» згадує український пластовий та громадський діяч, перший Начальний Пластун С.Левицький. Він зазначає: «Пласт стояв авангардом молоді. На нього розраховували організатори нового збройного чину, старша пластова молодь повнотою стала у лави УГА, молода несла кур'єрську чи розвідчу службу, часто на самому фронті, а також – у вуличних боях міста Львова за славних листопадових днів 1918 року» [209].

В. Барагура згадує свій дім, в якому жив з мамою та сестрами. Мемуарист пише, що дім належав єврею Іцику Глянцману, який «тримав кредит» на його родину, але не вимагав сплачувати його в період, поки батько знаходився під арештом [60, с. 58]. В. Вітковський у спогадах також згадує про товариські стосунки з жидами. Він зазначає, що 17 учнів з його класу, де він вчився, були жиди. Мемуарист свідчить, що вони розмовляли українською точно так же, як і коломийці, що навіть вимова слів була ідентичною, і це сильно зближувало жидів з дітьми-українцями [85, с. 31]

За свідченнями В. Барагури, його дім стояв в придорожніх ровах обабіч Равської вулиці й битого шляху та на узбіччях історичних валів: «двері, стіни, піддашся нашої хати були посічені кулями, а шибки в вікнах під час бою вилітали з зойком і дзенькотом розбитого скла» [60, с. 58]. Сотник Армії УНР,

учасник повстанського руху П. Петрика на Волині А. Дідковський, приїхавши на західноукраїнські землі в 1917 році залишив про це спогади. Він пише, що в селах на Волині жили не австрійці, а українці. Вони мешкали в таких же хатах, говорили українською. Завдяки місцевим селянам він вперше побачив книжку «Кобзар». Взагалі він відзначає, що у західноукраїнських селах було багато книжок, і селяни із задоволенням ділились ними з місцевими військовими.

Дуже цікаво В. Барагура описує заняття яворівських міщан. За його спогадами, яворівська земля була вбогою, проте міщани розводили сади й городи. Мемуарист зазначає, що основним джерелом прожитку мешканців був «домашній кустарний промисл – дерев'яні вироби предметів щоденного вжитку, зокрема для потреб домашнього господарства – ложки, верехи-ополонники, копистки, качалки, колотілки, ночви, веретена, плетені з сітнику, соломи, шувару, очерету, лика, опалки, кобелі, кошики, сита, решета» [60, с. 69]. По всій іншій території України, за свідченнями мемуаристів, традиційним способом забезпечити себе продовольством для робітників залишалося городництво. Люди «розпродавали речі, плаття, залишаючись часто на зиму без теплого одягу. Життя немов затнулося і встало». Окрім того, за свідченнями В.Барагури, яворівські міщани займалися вирізуванням по дереву подоби святих, людські статуетки, робили дерев'яні меблі розмальовували їх жовтогарячими та червоними візерунками квітів і геометричних узорів [60, с. 69]

Фінський політик Г. Гуммерус розповідає про ситуацію в Києві в 1918 р. Він зазначає, що в місті процвітала корупція, доводячи це ситуацією, коли йому довелося дати хабар портъє, щоб зняти найскромніший номер в готелі. При цьому попереднього мешканця того номера могли просто вигнати на вулицю [117, с. 57]. Більшість людей, за свідченнями мемуариста, жила за правилом: «вип'ємо й закусимо, бо завтра помремо». Це переважно стосувалося тих, як згадує Г. Гуммерус, хто «мав кілька рублів, карбованців, або німецьких марок» [117, с. 57]. Також мемуарист відзначив, що в ресторанах було заборонено продавати алкогольні напої, але горілку все ж таки продавали під видом води за 10 карбованців. В Києві також в цей час працювали вар'єте, де виступали за

окрему плату «зірки». Г. Гумеррус згадує, як став свідком отримання рахунку за такі послуги одним із клієнтів цього закладу: «Сума дорівнювала 11 тисячам карбованців. Курс українського карбованця або старого царського рубля складав тоді 1 до 35 фінських марок» [117, с. 58].

Полковник медичної служби Армії УНР О. Даїн залишив мемуари «Начерки українського лікаря», з яких можна довідатися про стан медицини та санітарії в багатьох інститутах українського суспільства [118]. Переважно мемуарист описує санітарну ситуацію у військових підрозділах революційної доби, адже протягом 1917–1920 рр. він працював дивізійним лікарем українських армій. Через відсутність професійних польових лікарів, ліків, медичних засобів, за його словами, ситуація у військових підрозділах була дуже складна. В одному з рапортів, які О. Даїн відправляв керівництву, мемуарист зазначив, що потребує: «8 лікарів та 20 фельдшерів, 16 нош на дивізію, 8 санітарних однокінних двоколок, медичне, аптечне, а також санітарне майно» [118, с. 27].

Він розповідає, як, обіймаючи посаду начальника санітарної польової частини Житомирської групи військ, евакуював поранених і хворих українських вояків до м.Рівного, де розташовувались військові шпиталі, яких не було по Новогородській шосі, де відбувалися військові дії в 1919 році [118, с. 24]. Для цього, як зазначає О. Даїн, він використав вантажові самоходи та реквіровані фури. Окрім того, ним був організований збірний пункт польової евакуаційної комісії у помешканні народної лікарні Чернігова.

Інакше оцінює О. Даїн санітарну ситуацію у військових підрозділах на Галичині: «Керовниками медичної справи були тут галицькі лікарі, які зробили все постільки, поскільки це можливо було при дуже скрутних умовах. Творець тієї святої справи та керownik її був молодий галицький правдивий лікар, доктор Яцек, що загинув од тифу. Це була дисципліна, тут був стислий контакт з громадянством та громадськими установами, цікавого ока яких не боялися галицькі лікарі, бо вони робили і знали, що роблять – їм не потрібні були не панцирні мури, ні будь-яке інше оточення» [118, с. 30]. О. Даїн пише, що

ситуація докорінно змінилася тут в 1920 році, коли вся галицька власність була передана дієвій армії, в якій не було ніякого медичного майна: «Українське військо тоді в санітарному відношенні – це була пустеля, в якій були розкидані розятрені осередки, під фірмою польових санітарних установ. Це, відверто кажучи, були мандрівні фльондрові притулки, прикриті білим прапором з Червоним Хрестом. Про яке-небудь санітарне чи медичне майно тут і розмовляти було нічого» [118, с. 31].

Санітарний шеф УГА А. Бурачинський в мемуарах «Моя відповідь», надрукованих на сторінках «Літопису революції» описує санітарну ситуацію в період українсько-польської війни в 1919 р. В той час була епідемія «пятністого, поворотного та черевного тифу», від якого поранені гинули частіше, аніж внаслідок бойових дій. Мемуарист зазначає, що задля обмеження кількості випадків захворювання проводилися профілактичні заходи: «ми мали до диспозиції лічниці, ліки, дезінфектори та дезінфекційні середники» [69, с. 7]. При цьому ж А. Бурачинський зазначає, що «стрільці не мали до зміни ні одяжі, ні обуви, ні навіть білого шмаття» [69, с. 8]. Якщо хтось зі стрільців все ж таки заражався тифом, то найчастіше, за свідченнями санітарного шефа УГА, хворих залишали в тому місці, де їх було знайдено: «хворих не віддавано ло лічниць» [69, с. 8]. Мемуарист згадує, що з появою в Галичині махновців, розпочалася ще й епідемія холери, з якою боролися за допомогою щеплень. Учасник Зимового походу М. Битинський згадує про санітарне становище української армії з січня 1919 р. За його словами, через повну відсутність медикаментів частини на фронті обхоплені були майже поголовно «пошестю тифусу» [63, с.3].

Лікар М. Галин, прибувши до Києва в листопаді 1917 р., зафіксував у спогадах санітарну ситуацію в українській армії: «її не існувало зовсім, бо вона опинилася в руках молодого зауряд-лікаря, партійного товариша Симона Петлюри Дм.Одрина» [95, с.184]. За словами мемуариста, коли він намагався вплинути на «медично-санітарний розгاردіяж», Дм. Одрина всіляко цьому супротивився. За спогадами М. Галина, ситуація змінилася в період гетьманування П. Скоропадського, коли лікар став очільником Київського

військового шпиталю Українського Медичного Інституту військових лікарів. З того часу мемуарист розпочав активно працювати над науковою медициною – досліджувати велику кількість робіт для створення «Медичного російсько-українського словника», який вийшов друком вже за правління більшовиків у 1921 р. [95, с.187]. М. Галин також згадує, що міністр Рогоза розробив план утворення медико-санітарних установ в українській армії. За ним вся територія України поділялася на вісім військових корпусів. У кожному з них діяло управління корпусного лікаря з великим штатом: «Ми передбачали, що замість лазаретів і шпиталів досить мати один типовий взірець військового шпиталю: полковий на 10-15-20 ліжок з амбулянсом при ньому, і корпусний на 400–600 ліжок» [95, с.193]. Також М. Галин розповідає про тривалу боротьбу за те, щоб медично-санітарна справа не підпорядковувалася військовим командирам «крім вимог в порядку звичайної військової дисципліни» [95, с.194].

Генерал хорунжий Генерального Штабу Січових Стрільців М. Безручко також охарактеризував санітарне становище січовиків, зазначивши, що «вона була поставлена досить зле» [61, с.49]. За його споминами, в частинах були некваліфіковані лікарі, персоналу не вистачало: «не було ні польових, ні запасових шпиталів» [61, с.49–50]. Якщо діагностувалися якісь складні хвороби, чи стрільці отримували тяжкі поранення, то в такому випадку їх відвозили до Коша, де був лазарет. Військовий А. Богдан згадує, що перебуваючи з 1919 р. у складі більшовицького війська, великою проблемою стали воші і тиф: «кожного вечора москалі вимазували нас вонючою сірчаною маззю» [66, с.11].

Військовий УГА М. Дольницький деякий час після Листопадового зриву працював в «лічильницях» у селах Вінницької області, тому залишив згадку про санітарну ситуацію тут у споминах. За його мемуарами, ситуація ускладнювалася тим, що багато хто з лікарів також хворіли на тиф, а ті, хто встояв перед недугою, працювали і день, і ніч, тому частина «падали від втоми», тому що не тільки приходилось лікувати хворих та поранених, а й рубати дрова, палити пічі, носити харчі, прибирати в кімнатах [125, с.6]. Також мемуарист приділяє особливу увагу опису ситуації у «Запасних Лічильницях», які існували

майже в кожному селищі та місті. Сам він у них не бував, але, як він зазначає, багато хто зі стрільців, які бачили все на власні очі, повідомляли йому, що в них коїться. М. Дольницький розповідає, якщо люди туди потрапляли, то живими звідти не поверталися. Наприклад, у Вінниці померло понад 15 тис. осіб, у «запасній лічильниці» Кримських Казарм не було опалення, вікон, тому що вони вибиті й нічим не заслонені, хворі лежали на долівці: «персоналу не було майже ніякого, як і ліків, гігієна страшна» [125, с.6]. Через страшний холод, як пише мемуарист, хворі на тиф ще й отримували запалення легенів. М. Дольницький розказує, що в таких лікувальницях завжди було багато бруду, кльозети завалені, «кал і урина випливають на коридор на сходи, а сходами на долину, блювотини хорих по коридорах не замітані» [125, с.6]. Також у цих лікарнях, як зазначає мемуарист, померлі тривалий час могли лежати між живими хворими, а потім, коли їх вже було надто багато, то «їх викидали із поверха на долину і складали, мов снопи на фіру й везли на спеціальне кладбище за касарнями» [125, с.6]. М. Дольницький вказує, що захороняли загиблих в одній неглибокій ямі і покривали «тоненькою верствою землі, щоб голодні пси могли їх скоріше вигрібати» [125, с.6]. Епідемія тифу, за спогадами М. Дольницького, була настільки страшною, що цілі села перетворювалися на один великий лазарет без лікарів і ліків, але вони «хоча б лежали в теплих хатах».

У ході бойових дій пораненим воїнам допомагали сестри-жалібниці, які в своїх мемуарах також залишили згадки про стан медицини в революційну добу. Зокрема, Х. Пекарчук доводилося лікувати поранених, адже вона завідувала санітарним потягом Південно-Західного фронту армії УНР та «Запорізької Січі» отамана Юхима Божка [284, с.40]. Вона згадує, що всі шпиталі, навіть ті, якими володів ворог, завжди продовжували роботу, а порівняно з українськими медиками «не завжди їх персонал дотримувався «клятви Гіппократа», сумлінно ставлячись до своїх обов'язків» [284, с.40]. З 1917 р. акторка Г. Совачева залишила театральне життя та почала служити Україні у шпиталі поряд з чоловіком-лікарем: «Ми з Василем взялися до діла: приладнали комірку під сходами готелю на перев'язувальний пункт. Подерли кілька простирادل на

бандажі і наготовили, що мали в себе, для дезінфекції ран» [362, с.15]. У мемуарах показано, що шпиталі часто перебували в кризовому становищі через велику кількість хворих на тиф і поранених, але віддані справі лікарі та медичні сестри завжди знаходили способи, як допомогти тавилікувати людей.

Більшовик А. Альошин згадує про ситуацію з квартирновласниками в Миколаєві в період гетьманування П. Скоропадського. Він розповідає, що на них була покладена відповідальність за благонадійність арендувачів: «о лицах им не известных или подозрительных они обязывались сообщить германскому коменданту» [50, с.56].

У мемуарах Г. Лазаревського «У Києві за гетьмана» описано повсякденне життя в Києві під час гетьманату Павла Скоропадського [199]. Автор зосереджується на описі побуту місцевих жителів, їхніх звичаїв і традицій. За його словами, весілля були великою подією в житті кожної родини. Незалежно від того, чи був хазяїн багатим або бідним, весільні урочистості влаштовувалися великодушно, з усіма можливими розкошами: «Однак, під час гетьманату, через брак продуктів та обмеження на транспортній системі, весілля були менш розкішними, але вони все ж були великою радістю для молодят та їхніх гостей» [199, с.123]. Автор зазначає, що родинні свята, такі як Різдво та Великдень, були також важливими подіями. У зв'язку з цим, було звичним, що родина збиралася разом, щоб зустріти свято: «На столах завжди було багато страв, включаючи традиційні страви, такі як кутя та паска. На Великдень, було звичаєм малювати яйця та дарувати їх рідним та друзям» [199, с.123].

У мемуарах сучасників подій революції 1917–1921 рр. увагу приділено також інституту жіноцтва та материнства. Багато хто з авторів описує відважність і хоробрість жінок, які були справжніми воїнами та солдатами. Так, у своїх спогадах Є. Маланюк звертає увагу на значну роль, яку відіграли жінки у боротьбі за незалежність України. Він описує, як багато жінок взяли участь у бойових діях та допомагали в зборі зброї та засобів для бійців [231]. Є. Маланюк також згадує про внесок українських жінок у розвиток української культури та освіти. Він описує, як багато жінок працювали в українських школах та

університетах, сприяючи розвитку української освіти. Крім того, він пише про внесок жінок у розвиток української літератури та мистецтва, зокрема про роль жінок-письменниць і художниць у потсупі української культури. Написані Є. Мироновим у 1930 р. мемуари «З підпілля за Центральної Ради й гетьманщини» є важливим джерелом для вивчення історії України в період революції 1917–1921 рр. У своїх спогадах автор описує підпільну роботу на Одещині в 1918 р. Після встановлення Гетьманату. Так, Є. Миронов згадує про участь жінок у підпільній роботі на Одещині в 1918 р. Вони брали активну участь у зборі та передачі інформації між підпільними групами, а також допомагали приховувати зброю та матеріали для друку. Є. Миронов наголошує, що жінки доводили свою відданість національній справі та були не менш важливими учасниками підпільної роботи, ніж чоловіки. Він зазначає, що деякі з них були дуже досвідченими у цих справах та могли вести розмови з владою та збирати інформацію про її дії [249]. Є. Миронов підкреслює, що українське суспільство в цей час було дуже обуреним та активним, і кожен хто міг, намагався допомогти у боротьбі за незалежність. Жінки не були винятком і брали участь у цих заходах на рівних з чоловіками.

На початку ХХ ст. О. Німилович був офіцером у 3-му полку 1-ї Бригади Українських Січових Стрільців. У своїх спогадах він описує важкі дні, які пережила Україна під час першої світової війни та національно-визвольних змагань. Українці, які були захоплені арміями Австро-Угорщини та Росії, мали невелику надію на те, що їхня країна стане незалежною. У своїх спогадах О. Німилович також описує роль українських жінок у боротьбі за незалежність. Вони допомагали солдатам, підтримуючи їх у нелегких умовах війни, надавали допомогу визволеним із в'язниць і концтаборів [261].

Мемуари «Из прошлого провинциального интеллигента» Н. Плешко є спогадами про життя провінційної інтелігенції в Україні на початку ХХ ст. Авторка сама була представницею цієї інтелігенції, вихованою в родині земства та працювала вчителькою. У своїх мемуарах Н. Плешко описує життя та проблеми провінційної інтелігенції, яка була забезпечена освітою та культурою,

але не мала можливості для професійного розвитку та відкриття своїх талантів. Вона також звертає увагу на політичну та соціальну ситуацію в Україні на той час, зокрема на вплив російської та української культури, роль інтелігенції у національному відродженні та інші питання. Авторка розповідає про своє особисте життя та долю, про своє бачення жіночої ролі в суспільстві та про проблеми, які виникали у жінок на той час. Вона описує свої зусилля для самоосвіти та професійного розвитку, а також свої спроби допомогти іншим жінкам у цьому напрямку. У мемуарах Н. Плешко відображено життя та думки провінційної інтелігенції того часу, її проблеми та прагнення, а також внесок української жінки в розвиток суспільства та культури [299].

У пантеон українців, учасників Першої світової війни назавжди вписано ім'я жінки-воїна, хорунжої Січових стрільців О. Степанів-Дашкевич. Вона також залишила мемуарну спадщину, що є важливим джерелом у процесі дослідження українського національного руху в Східній Галичині у революційному вирі [370; 371; 372]. У її спогадах, зокрема є і нарис про іншу жінку – хорунжу Софію Галечко [374, с. 77–79]. За бої у Карпатах обидві були нагороджені медалями за хоробрість.

Про жінок-героїнь в Українській революції міститься інформація у спогадах підполковника Армії УНР С. Самійленка. Уривок мемуарів, узятий до аналізу, опублікований у вищезгаданій роботі Р. Ковалю [565, с.127–128]. В них автор згадує перший бій з більшовиками біля Лубен. Під час більшовицького обстрілу українська жінка, «вбрана у вояцьку шинель», імені і прізвища якої С. Самійленко не зазначив, під'їжджала на фурі до українських поранених і «під великим вогнем допомагала їм залізти на фуру, а той просто, втягала на віз» [565, с.127]. Своє захоплення цим видовищем мемуарист проявив такими словами: «Ми просто остовпіли» [565, с.127]. Пізніше після бою С. Самійленко зустрів ту дівчину, виявилось, що вона була звичайною студенткою-медичкою з Києва. Запитавши її, чи усвідомлює вона, на яку небезпеку себе наражає, знаходячись на полі бою, вона відповіла: «В такому випадку і вмерти варто. Відразу б на небо взяли за Україну» [565, с.128]. Цей уривок засвідчує, що українські дівчата без

військового і медичного досвіду, ціною власного життя рятували військових, бо прагнули вберегти Україну від більшовицького зла.

Про іншу безіменну «Польову Красуню» згадує у споминах сотник Армії УНР В. Сімянцев. Вперше його мемуари були опубліковані в Філадельфії в 1976 р. [349]. Мемуарист зафіксував особливість буденного життя звичайних українок, які вели домашнє господарство та завжди були наготові давати відсіч ворогу, що засвідчує їх сміливість та хоробрість. Під час відступу від Лозової, яку в січні 1919 р. зайняли більшовики, В. Сімянцев заїхав до одного з господарств біля Новомосковського, де натрапив на «молодицю до 20 років», у якої «з-під хустки блищить колодочка нагана» [349, с.69].

Про молодих студенток і семінаристок, про яких не згадує історія, пише в мемуарах український партизан та воїн УПА І. Рогатинський. Вперше його спогади були опубліковані в альманасі «Червона Калина» за 1931 р. [322]. Автор описував напад більшовиків на Глухів, що стався 6 березня 1918 р., відзначаючи, що на полі бою було чимало поранених, які «стікали кров'ю», а місцевий санітарний відділ, за споминами воїна, «заховався Бог вість куди, боячись помсти червоних» [322, с.15]. І саме в таких жахливих обставинах боролися за життя українських військових дві юні санітарки – Ніна Крагавицька та Соня Ярошинська. Про цих дівчат більше не згадується в інших мемуарах, тому що вони загинули вночі того ж дня через різанину, що влаштували червоні, вдершись у Глухів. Як зазначає в кінці своїх споминів про той день І. Рогатинський: «Нехай бодай ця невеличка згадка очевидця, який був тоді в Глухові як австрійський полонений, вшанує пам'ять тих двох мучениць за волю України» [322, с.15].

У Календарі Червоної калини в 1924 р. були опубліковані спогади діяча «Просвіти», українського педагога С. Шаха, який був свідком воєнної кампанії під Львовом [472]. В них мемуарист зазначив, що в цей час «величезну прислугу віддавали українській армії місцеві жінки – селянки і інтелігентки» [472, с.62]. Саме так він запам'ятав українок в березні 1919 р, під час наступу на Великополе під Городком: «жінки переходили позицію, жінки організовували кухні для

сотень, що стояли в їхньому селі, жінки пекли у своїх печах хліб для свого війська, пражили жито на каву, жінки творили в разі потреби першу поміч для ранених стрільців, навіть брали кріс у руки та йшли до наступу» [472, с.60]. Особливо запам'яталася мемуаристу «20-ти літня учителька» І. Шмігельська-Климкевич, яка «перейшла цілу воєнну кампанію – від заняття Львова аж до польської неволі в 1920 р., яка перейшла всі зримі та незримі скрижалі незавидної долі Галицької Української Армії» [472, с.60]. Згадує мемуарист також і її подружку М. Махницьку, яка єдина погодилася на службу в Загоні ім.Гонти, куди І. Шмігельська-Климкевич самостійно закликала сестер. За спогадами С. Шаха, І. Шмігельська-Климкевич була санітарним шефом 1 куріня Х бригади й корпусу УГА, де вона самостійно проводила медогляди, «рішала, кого післати до шпиталю, а кого звільнити від служби, сама проводила перші найконечніші операції» [472, с.61]. Із захопленням С. Шах згадує про І. Шмігельську-Климкевич, називаючи її «пані», коли вона перейшла на ворожий бік під хоругвою Червоного хреста, щоб отримати дозвіл витягати потоплених у березні 1919 р. у багнах коло Городка українських стрільців: «сіла п.Ірина на коня поплила конем на середину і лапала плаваючи тіла, щоби видістати своїх». У той день І. Шмігельська-Климкевич ледь не померла, але завдяки її героїчному вчинку «перевезених потоплених стрільців поховано з великою військовою парадом в братській могилі в Бургталою» [472, с.62].

Повстанець А. Гришин залишив мемуари про доктора Х. Сушко. Вони були опубліковані вперше в Торонто в 1967 р. у виданні «Дороговказ: орган вояцької думки і чину» [104]. Він згадує, що вона брала участь у боях перед Пергою в 1920 р., де отримала поранення в хребет, коли перепроводила пораненого козака на інший берег річки. Не зважаючи на поранення, Х. Сушко продовжувала лікарську діяльність: «Приходила вона з допомогою всім, де і чим лише могла» [104, с. 23]. Завдяки діяльності Х. Сушко, як про неї згадує А. Гришин, у шпиталю з'являлися додаткові харчі для хворих від Британської місії, в яку вона входила. Українським військовим, які отримали інвалідність у результаті бойових дій, Х. Сушко виборола пенсії, які за розміром дорівнювали

польським. Як зазначає А. Гришин, солдати ставились до лікарки «за її сестринну опіку» з великою вдячністю та пошаною [104, с. 23]. Про цю ж героїню-воячку згадує письменник М. Вороний у мемуарах, опублікованих у збірці Р. Ковалю [565, с.186–189]. Письменник підкреслює, що «пані Сушко визначалася цілковитою відданістю справі і визначним героїзмом» [565, с.187]. Також він називає її «мученицею-героїнею», бо вона перенесла катування в більшовицькому полоні, йшла в перших лавах війська під кулі, діставала тяжкі рани, контузії і терпіла надлюдські муки операцій. Проте, як пише М. Вороний, Х. Сушко ніколи не виглядала як мучениця, а тільки як героїня, «що сяяла духовною і фізичною силою» [565, с.188]. Мемуарист зазначає, що поряд з нею почувався під її впливом і владою. Отримавши важке поранення, перебуваючи у шпиталі, де її навідував М. Вороний, Х. Сушко «своєю бадьорістю оздоровлювала душу наче добрим вином, напувала своєю щирою мовою, наче пахощами» [565, с.188]. За таку внутрішню силу і завжди позитивний настрій січові стрільці називали її, як згадує М. Хвильовий, «пані-зірка». З притаманною для мовлення письменника художністю він описує її зовнішність, зазначаючи, що у неї було овальне біле лице, чисте чоло «з легко випнятими на боках його опуклостями, що свідчать про силу розуму», чорні брови, «глибокі як море , повні сонячного проміння, ласкаві карі очі» [565, с.188]. За таку зовнішність М. Вороний прозвав Х. Сушко «Дочкою моря і сонця».

Учасник Чортківської офензиви, вояк УГА В. Левицький залишив спогади про жіноцтво в Українському визвольному русі у виданні «Дороговказ: орган вояцької думки і чину» в Торонто в 1964 р. [204]. Мемуарист згадує, як вперше побачив «чоту з 16 дівчат-козачок», та яке враження це справило на нього. Це сталося в Окремому залізному загоні УНР в Кам'янці. В. Левицький зазначає, що коменданткою тої чоти була М. Крива (Кривівна) «висока, грубенька, ділова, мила й енергійна дівчина-старшина, що не знала переливок у військовій службі» [204, с.7]. В. Левицький згадує, що М. Кривівна мала військовий, подібний на чоловічий голос, з нею серед козачок «не було жартів», і це додавало їй, як зазначає мемуарист, «містичного чару-приваби» [204, с.7]. В. Левицький пише,

що молоденьких старшин «жіноча армія» дуже цікавила «зі зрозумілих причин», а також через вольовий дух, високоморальність кожної козачки та надзвичайну дисциплінованість: «це були дівчата ідейні, які покинули батьківський дім і на поклик нашого уряду пішли добровольцями в армію боронити свою ближчу батьківщину» [204, с.7]. Відзначає мемуарист факти відважності козачок у бою, а висловом, який ті часто використовували в боях, назвав свої спогади: «Ми, українські козачки-добровольці, знаємо за що воюємо: за Україну!» [204, с.8].

Полковник Армії УНР О. Вишнівський залишив спогади про сестру-жалібницю С. Харченко, які були опубліковані у виданні «Голос Комбатанта» в Нью-Йорку в 1959 р. [85]. З добром і ніжністю він пише про неї «Наша Світланка», бо козаки її дуже любили за надзвичайну відвагу, нервову опанування та сердечність. О. Вишнівський відзначає, що зовні С. Харченко більше нагадувала «молоденького козака-пацана, ніж дівчину, й тим більш полкового лікаря» [85, с.5]. Вона була невисока, струнка, завжди усміхнена світло-волоса та блакитноока дівчина 22–23 років. Мемуарист пише, що вже під час навчання на медичному факультеті Київського університету С. Харченко рвалася до активного визвольного чину: «їй було ні до студій, ні до нареченого, їй потрібно було на дієвий фронт» [85, с.5]. У грудні 1918 р., як згадує О. Вишнівський, С. Харченко зарахували до 1-го полку Синьої дивізії другим помічником полкового лікаря, в якому вона залишалася служити аж до кінця свого життя. Мемуарист зазначає, що медичного диплома С. Харченко так і не отримала, але виявляла «небуденні фахові знання й здібності» [85, с.6]. У споминах О. Вишнівський залишив згадку про героїчну загибель молодшої лікарки, яка намагалася власноруч вийти з оточення більшовиків, куди потрапила, повертаючись з м. Піщан в штаб дивізії: «Швидким рухом забила найближчого червоноармійця, що загороджував їй дорогу, стрілом із револьвера, дала коневі остроги й намагалася врятувати своє життя кар'єром. Але задарма. Цілий град куль звалив її з коня» [85, с.6]. О. Вишнівський підкреслює, що «Світланка» могла врятувати собі життя, піддавшись ворогу, але пішла у вічність на полі бою вірною донькою України.

Сотник Армії УНР І. Липовецький залишив спогади про зв'язкову та розвідницю в Армії УНР Н. Ковальчук. Вони були опубліковані у виданні «Дороговказ: орган вояцької думки і чину» в Торонто в 1966 р. [214]. Мемуарист згадує про Н. Ковальчук, що вона була розумна, «інтуїтивно відчувала, які саме інформації можуть бути цікавими і придатними до використання» [214, с.12]. Дівчина розвідувала, де саме знаходяться радянські війська, знаходила важливі документи і приносила їх в штаб. Окрім цього, як згадує І. Липовецький, Н. Ковальчук безкоштовно для ідеї і Українського народу «виконувала і ті завдання, які час від часу давав їй Повстансько-партизанський штаб генерала Юрка Тютюнника» [214, с.13]. Н. Ковальчук вбили більшовики, і, за спогадами І. Липовецького, «вона спокійно прийняла смерть, як героїня» [214, с.13].

Пластунка Н. Павлюх-Горевич згадує в споминах про сестру-жалібницю Г. Совачеву, яка опікувалася пластунським табором, де перебувала авторка. Мемуари опубліковані в збірці Р. Ковалю «Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917–1930» [565, с.202–203]. Н. Павлюх-Горевич пише, що Г. Совачева пережила чотирикутник смерті, і з початком революції «допомагала освідомлювати вояків і формувати з них перші частини української армії» [565, с.203]. Зазначає мемуаристка, що всі пластунки дуже любили Г. Совачеву за її добру душу і гарне ставлення. Жінку сприймали як опікуна та шанували її досвід, пережитий в період Української революції.

Український громадський діяч і живописець Ю. Магалецький опублікував свої мемуари в Календарі Червоної калини на 1929 р. Вони присвячувалися молодій дівчині В. Бабенко [226]. Мемуарист згадує, що В. Бабенко вступила до організації повстанців Катеринославщини в 1918 р. в ролі розвідниці. На той час дівчина була гімназисткою Весело-Тернівської гімназії. Протягом трьох років вона допомагала досвідченим розвідникам, але ніколи не полишала свого села, а в 1921 р, коли були часи «воюючого комунізму на Україні, коли всевладно панувала Чека», вона взяла на себе доручення організації і відправилася до уряду. Не зважаючи на складність завдання, молоденька дівчина, як називає її Ю. Магалецький, виконала його: «треба було

просто дивуватись, скільки в неї відваги, сміливості та самопожертви» [226, с.12]. В. Бабенко знала багато таємниць, і, потрапивши в катівню до більшовиків, пережила багато «страшених мук», бо вони намагалися видобути у неї всю відому їй інформацію: «Скінчила на муках, забираючи повірені їй таємниці із собою до гробу» [226, с.12].

С. Русова у мемуарах акцентує увагу на змінах становища жінки в революційному суспільстві, зазначаючи, що вона перейшла в «природний життєвий стан від інстинктивно несвідомого вузького родинного життя до широкої діяльності добре освіченої виховниці й громадянки, якій український нарід завдячує немало в своїх змаганнях як до освіти, так і до волі, до свого національного і соціального визволення» [329, с.11].

Українська громадська діячка Зінаїда Мірна одна з перших серед українського жіноцтва взяла участь у політичній діяльності та утворенні Центральної Ради/ Вона акцентує увагу на праці жінок в уряді «з безмежною відданістю її ідеї, з відданістю да самозабуття» [256, с.12]. На думку мемуаристки, та їхня робота, хоч і не принесла результатів, але «була потрібна для Батьківщини, як буде потрібна для відновлення нашої держави праця наступних жіночих поколінь» [256, с.13]. Про те, як Х. Пекарчук взялася за зброю, в мемуарах згадується таке: «Мені хотілось доказати, що між українцями є також патріотки, які будуть боротись за свій край із зброєю в руках. Я була певна, що ми будемо мати своє військо» [284, с.40]. Це рішення не сприймалося рідними мемуаристки, для них, як вона пише: «жінка в армії, та ще й разом із мужчинами – це була нечувана небувальщина» [284, с.40]. Авторка згадує, що під час запису до числа вояків, у неї було вигадане ім'я – Степан Книшенко, навіть не всі знали, що вона – жінка: «Чоловіки спершу були насторожені, але труднощів ніяких не робили, а в скорому часі стали моїми найкращими друзями» [284, с.40]. Х. Пекарчук згадує, що готова була воювати на рівні з чоловіками, які намагалися давати їй полегшені завдання: «воно не погоджувалося з моїм наставленням та світоглядом» [284, с.40].

Про становище жінок, які були вимушені самотійно виховувати своїх дітей, через те, що їхніх чоловіків або страчували, або заарештовували, або вони гинули в військових подіях, довідуємося з мемуарів сучасників тих подій. Особливо цікавими в цьому контексті є спогади Володимира Барагури, адже він став свідком українсько-польської війни в 1918–1919 рр. У своїх споминах «Калиновий міст» він описує, як важко було його матері підіймати трьох дітей. Окрім того, що вона була вимушена багато працювати, їй треба було займатися вихованням спритного хлопця, який часто не слухався. В. Барагура згадує, що мама за непослух, впертість, пустування часто вибухала гнівом і «ставила в кут та на коліна, замикала в темній комірці на сухому хлібі й холодній воді, погрожувала, що віддасть до шевця, зіб'є на кисле яблуко» [60, с.58] Таку поведінку матері В.Барагура називає «екзикуцією», адже нерідко вона застосовувала «лопатову частину тростинової тріпачки», від якої він «ревів попід небо» [60, с.58].

Отже, спогади сучасників Української національної революції 1917–1921 рр. мають значний потенціал щодо вивчення повсякдення тієї доби. Містячи чимало життєвих подробиць, зафіксованих конкретними особами, вони здатні доповнити історичний наратив штрихами, відсутніми в інших джерелах. Розрізнена інформація про умови виживання у вирі військово-політичного протистояння складається у загальне уявлення про практики їх подолання у різних верствах населення в Україні.

3.3 Українська культура у вирі революції: мемуарні рефлексії

Період Української революції 1917–1921 рр. був важким і водночас важливим часом для української культури. У цей період було започатковано чимало нових культурних течій і рухів. Суспільство втілювало в життя громадянські свободи – здійснювати політичну діяльність, проводити громадські зібрання, випускати періодичні видання, займатися творчістю, говорити і писати українською. Саме так українці мали перетворитися з етнічної

спільноти на політичну націю. Багато хто з мемуаристів відзначав важливість розбудови української освіти, вбачаючи в ній фундамент для розвитку і політичної системи в країні та безпеку для ворога. Вояк Армії УНР, ветеран 2-го Запорізького полку Армії УНР Василь Федорко зазначає у спогадах, що «більшовики, стали даліше жорстоко переслідувати всяких проявів національно-культурного життя уярмлених народів» [420, с.4]. Боротьба за національно-культурне відродження перетворилася в Україні на важливий напрям національно-визвольного руху, а культурно-освітнє будівництво стало невід'ємною складовою державотворення. С. Єфремов зазначає: «Добре оборудована і поставлена українська школа далеко, безмірно більше може дати для справи політичної автономії, ніж сотні найкращих демагогічних трактатів. Кілька поколінь, переведених через рідну школу, дадуть таку міцну й непохитну відпору до наших політичних демагогів, якої не створити всякими гострими заходами» [134].

Українська історикиня Н. Полонська-Василенко залишила спогади про стан вищої освіти на початку революції: «...Роботи у Києві не було. Університет та Вищі Жіночі курси не функціонували. По всіх школах йшли мітинги. На Жіночих курсах курсистки винесли резолюцію, що всім професорам надається повна політична воля... належати за їх бажанням до тої або іншої соціалістичної партії! Мені починати виклади за таких умов, яка ніколи не належала до «соціалістичних» партій, не хотілося» [303, с.110].

Мемуаристи свідчать, що на початку революції в Україні працювало понад 30 тис. шкіл, де працювали професійні зрусифіковані освітяни. Тому одне з головних завдань революції в Україні було відродження освіти українською мовою та на українських засадах, адже «Просвіти» не могли впоратися з цим самостійно.

У мемуарах П. Первухіна, опублікованих у журналі «Дороговказ» у Торонто в 1969 р., описується перебування у місті Вознесенську (нині Миколаївська область), де працював учителем української мови та літератури. Він пише, що на той час українське суспільство було дуже вразливим і піддане

різноманітним впливам, передусім російському та єврейському. Автор зазначає, що українські люди були дуже обмежені у своїх правах і можливостях. П. Первухін подає чимало прикладів демонстрації українцями національної свідомості. Він згадує про проведення українських народних свят, виставки українських книг та журналів, зустрічі національних лідерів тощо [286].

Як зазначає М. Ковалевський, на початку березня 1917 р. в Києві було засновано Українське товариство шкільної освіти, в розбудові якого відзначився український державний, громадський діяч, член Української Центральної Ради, міністр народної освіти Української Народної Республіки, художник, педагог Петро Холодний. Він став директором Першої української гімназії імені Тараса Шевченка, яка урочисто відкрилася в Києві 18 березня 1917 р. [158]. Також мемуарист засвідчує, що велике значення в розбудові шкільництва мала українська громадськість, особливо Український клуб «Родина», який сприяв відкриттю гімназій для дітей по всій Україні. Одна з них була відкрита в Харкові. Також члени цього клубу відродили діяльність Всеукраїнської вчительської спілки, яка розпалася внаслідок революції 1905 р.

Про роботу цієї спілки та життя української інтелігенції довідуємося зі спогадів Софії Русової, адже саме вона очолила її. Їх було опубліковано завдяки Полтавському об'єднанню Всеукраїнського товариства «Просвіта» в особі Миколи Кульчицького, який на презентації мемуарів зазначив наступне: «Цікавилась навіть сучасними теоріями виховання дітей, західними теоріями, вона вже в той час писала про виховання дітей і навчання дітей з особливими потребами». М. Кульчицький до тексту мемуарів С. Русової вніс чимало правок і приміток [329].

С. Русова обстоювала права освітян, вимагала збільшення заробітної плати, піднімала питання про перерозподіл функцій державних органів, місцевого самоврядування та шкільних рад, заснування бібліотек, музеїв, учительських будинків, де організовувалися лекції, бесіди, курси. У спогадах С. Русова розповідає, що Вчительська спілка, яку вона очолювала, влаштовувала для освітян «довідкові бюро», оплачувала для них курси та відрядження,

відкривала школи та дитячі садочки з вихованням рідною мовою. Чимало було зроблено для розбудови освіти для дорослих. У спогадах вона пише: «Боротьба с загальною несвідомістю, з безмежною темнотою народних мас України має проводитися рішуче та систематично» [329]. С. Русова зазначає, що основною силою в цьому напрямку були інструктори, які мали сприяти популяризації «розумних культурних розваг, літературних читань, освітнього кінематографа, дитячих вечорів, концертів, спектаклів», різноманітних довідників та інструкцій з практичними порадами [329]. Серед числа інструкторів були видатні діячі народної освіти та культури – Л. Старицька-Черняхівська, К. Стеценко, В. Зіньківський, М. Порш, Є. Перфецький.

Окрім головування Вчительської спілки, С. Русова працювала в Генеральному секретаріаті у справах освіти, очолювала департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти. При ньому діяв зразковий дитячий садок, в якому раз на тиждень С. Русова викладала предметні уроки, а також дві бурси для дітей з бідних сімей, діяв Український дитячий клуб на засада праці та самоврядування.

С. Русова в своїх мемуарах згадує про Івана Стешенка, визначного організатора української національної школи, Генерального секретаря освіти. Вона пише, що І. Стешенко у своїй діяльності велику увагу приділяв питанням українізації: «З Стешенком приємно було працювати, він був молодий, жвавий націоналіст, не звертав великої уваги на формальний бік праці і переводив з усією рішучістю гасло «українізація народної освіти, всіх шкіл, всіх освітніх організацій»; він не визнавав жодних традицій щодо зв'язку з російською школою, боровся з росіянами і навіть з так званими «малоросами»» [329]. За словами С. Русової, зусиллями І. Стешенка в 1917 р. було відкрито 39 українських гімназій, з яких 25 були сільськими, перший в Україні Народний інститут, Педагогічну академію, Державний народний університет, встановлено штатну посаду вчителя української мови та літератури в усіх школах. Через таку політику, як зазначає С. Русова, більшовики вважали І. Стешенка шкідником, і

з приходом до Києва у січні 1918 р. почали його розшукувати з метою страти, через що діяч був вимушений тікати та переховуватися.

У січні 1918 р. міністром освіти в уряді УНР став Никифор Григорійв, який залишив мемуари «Спогади «руїтника» з описом своєї діяльності за часів Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського [105]. Він зазначає, що з початку революційних подій займався питаннями викладання історії в школах. Результатом його діяльності стала книга «Про навчання дітей рідній історії», в якій він представив власний підхід до початкового навчання дітей історії: «способи навчання мови, арифметики, інших наук можна... легко позичити. Що ж до історії, то ці способи необхідно самим вигадати і обміркувати» [105, с.123].

Н. Григорійв відзначав низький рівень викладання історії та пропонував навчати їй так, щоб «дитина з самого початку й до кінця курсу відчувала, що це минуле її батьків, дідів, прадідів, донести до учнів розуміння того, що історія лишила слід на їх сучасному житті, впливає на це життя і вимагає тих чи інших учинків» [105, с.129]. Власний підхід Никифора Григорійва полягав у тому, що вивчення історії мало починатися з вивчення родоводу сім'ї дитини, біографій її та її батьків, історії міста, села. Вважав, що дітям треба заучувати напам'ять частини історичного матеріалу, а підручники використовувати для повторення. За Гетьманату Н.Григорійв, легально обіймаючи посаду завідувача культурно-освітніми справами Київського губернського земства, перебував в опозиції до існуючого режиму, займався нелегальною політичною роботою [105, с.129].

Вагомими для дослідження стану освіти в українському суспільстві доби Гетьманату є спогади П. Скоропадського, який неодноразово наголошував на важливості масштабної українізації [355, с. 318]. За спогадами П. Скоропадського у Києві спостерігалася диспропорція закладів освіти з українською та російською мовами навчання, тому намагався збільшити кількість перших не лише в Києві, а по всій країні, хоча це було непросто. За мемуарами Д. Дорошенка, можна було або перевести на українську мову вже відкриті гімназії, де навчання проводилося російською, або відкривати нові гімназії з українською мовою навчання, при цьому не закриваючи заклади

середньої освіти з російською мовою навчання [127, с. 355]. За свідченнями мемуариста, П. Скоропадський дотримувався другого варіанту, надаючи змогу розвиватися гімназіям паралельно, що викликало незадоволення серед російськомовних селян, але гетьману вдавалося цей супротив ефективно долати.

За словами фінського політика Г. Гуммеруса, який перебував у Києві влітку 1918 р., інтелектуальне життя «пульсувало», як у лихоманці, особливо в націоналістичних колах». Він зазначає, що постійно відкривалися якісь нові навчальні заклади: «Коли я приїхав до Києва, там саме готувалися до відкриття першого Українського університету» [117, с. 58].

Український історик і державний діяч В. Зеньковський описує в мемуарах період з 15 травня по 19 жовтня 1918 р., коли обіймав посаду міністра освіти Української Народної Республіки. Він розповідає про спроби реформувати систему освіти в Україні, зокрема створення нової національної школи та підтримку української науки та культури [141]. Автор наголошує на складності цих завдань в умовах непростої політичної та економічної ситуації. Наприклад, він пише про різні способи збільшення бюджету на освіту та культуру. Привернув увагу до проблеми залучення кваліфікованих фахівців до національних наукових і культурних установ через брак фінансування: «Важко було забезпечити фінансування для національної освіти, коли всі гроші були витрачені на війну. Ми вели боротьбу з безгрошів'ям, але з часом зуміли знайти кошти для нашої шкільної реформи та національної культури» [141, с.100].

В. Винниченко відносився до тих мемуаристів, які наголошували на невеликій ефективності реформ гетьмана. Він іронічно писав про їх недоліки у процесі українізації, зазначаючи, що з усього Кабінету міністрів «один чи два міністри знали українську мову, останні ж чули її тільки в малоросійських спектаклях» [78, с. 62]. Автор «Відродження нації» активно критикував навіть успішні реформи П. Скоропадського, зокрема у шкільній справі. При цьому ніяких аргументів для підтвердження таких слів В. Винниченко не наводить, що демонструє особисте негативне ставлення до П. Скоропадського.

А. Денікін вказує на примусові заходи уряду П. Скоропадського [120, с. 58]. Однак, у підсумку за досить короткий проміжок часу вдалося відкрити майже 150 українських гімназій, забезпечити їх літературою для навчання. Гетьманський уряд сприяв розповсюдженню української мови не тільки в закладах освіти, а й на повсякденному рівні. Збільшилася кількість газет. Для викладачів і педагогів створювалися курси з українознавства. Це надавало змогу готувати патріотично налаштованих учителів, які б могли виховувати патріотично налаштовану молодь. Також гетьманський уряд збільшив заробітну платню вчителям.

П. Скоропадський вирішив відкрити два нових українських університети в Києві та Кам'янці-Подільському, які стали першими в українських землях державними закладами вищої освіти з українською мовою навчання, тому про ці події є згадки у споминах сучасників. Журналіст І. Кедрин вважає, що ця подія не є досягненням уряду П. Скоропадського, бо найбільшу заслугу, на його думку, мав професор О. Сушицький «директор департаменту вищого шкільництва в міністерстві освіти, який саме за ті свої заходи був під постійною загрозою димісії та який виявляв подиву гідну енергію і сприт, щоб паралізувати перешкоди російських достойників і російських впливів» [151, с. 31].

День відкриття Київського українського університету був досить урочистим, тому багато мемуаристів залишили спогади про це. На його потреби було асигновано 1,5 млн крб. П. Скоропадський у спогадах зазначив, що, розуміючи можливий замах на його життя, він все одно не міг пропустити таку подію. Про урочистість і піднесеність духу українців в день відкриття університету писали у мемуарах навіть опоненти гетьманського уряду. Проте М. Галаган зафіксував, що на відкритті Українського університету в Києві 6 жовтня 1918 р. публіка зустріла гетьмана слабенькими «офіційними» оплесками, а В. Винниченку, який теж вийшов з привітаннями, влаштувала справжню овацію. Це відразу помітили присутні там представники австро-німецького командування [92, с. 386].

Український учений-літературознавець, письменник, критик, мемуарист, історик Г. Костюк у роботі «Зустрічі й прощання» зазначає, що першим ректором Кам'янець-Подільського державного університету, який відкрився 22 жовтня 1918 р., був молодий професор Іван Огієнко, під час керівництва якого університет «став справжнім першим великим розсадником української науки». За його спостереженням, І. Огієнко розумів, що в такому закладі освіти мають викладати професійні українські кадри. В умовах дефіциту кадрів постала необхідність створювати чотирирічні гімназії для дорослих [326, с. 68]. Сам І. Огієнко згадує про відкриття університету так: «21 жовтня 1918 року. Будова тріумфальних брам. Ціле місто радісно готується до Свята Культури. Прикраса домів. Кам'янецький двірець пишно прибраний. Високо над ним – тризуб із електричних ламп... Вечір. Телеграма із Києва, що окремий потяг із гостями на свято вирушає з Києва» [271, с.112].

С. Русова згадує, що відкривав Кам'янець-Подільський університет Петро Холодний та зазначає, що ця подія мала надзвичайний масштаб: «Приїхали туди [до Кам'янця] окремим поїздом – ціле Міністерство Освіти, представники інших міністерств, просвітніх організацій та ін. ... Тут справді було місце для університету: сила архівів, два місцеві музеї, великий будинок семінарії і так близько до Галичини, до Європи. Всі казали, що це прорубується вікно в Європу, до її наук» [329]. Дослідниця історії відкриття Кам'янець-Подільського державного університету, Голова повітової земської управи Олімпіада Пащенко згадувала: «Коли б так само, як будувався цей Університет, будували були й цілу Українську Державу всіма силами Нації – від найбільших починаючи, а найменшими кінчаючи, – вона б повстала була, міцна й світла...» [329].

Велику увагу мемуаристи приділили висвітленню відкриттю Академії Наук України. Ініціатором фундації такого закладу був міністр народної освіти М. Василенко, а над розробкою статуту установи працювала комісія на чолі з В. Вернадським. За спогадами П. Скоропадського видно, що він зміг долучити до роботи Академії велику кількість вчених, відомих у світі: Д. Багалія, М. Кащенко, Й. Косоногова, А. Кримського, С. Тимошенка, Є. Тимченка,

П. Тутковського, М. Туган-Барановський та інших. Із захопленням про цю подію пише в мемуарах В. Зеньківський. На його думку, це великий і незабутній внесок у розвиток культури України [141, с. 153]. Д. Дорошенко зазначає, що «думка про її заснування виникла ще за Центральної Ради, коли вироблено було вже й проект організації Академії» [130].

Важливими в цьому контексті є спогади В. Вернадського, який не тільки займався питаннями заснування Академії, а й очолював її. Він зазначає: «Все більше замислююся про створення потужного наукового центру в Києві, скориставшись сприятливою політичною кон'юнктурою. ...Треба знати, що хочемо отримати. Написати записку про Українську Академію Наук: 1. Національна бібліотека при Академії. Держава повинна дати кілька мільйонів на придбання книг. 2. Науково-дослідні інститути. Необхідно негайно скласти план. Вивчення Сходу у зв'язку з Кримом. Дослідні заклади у зв'язку з багатствами Півдня. Необхідна поїздка до Харкова, Катеринослава, Одеси. Зв'язок із Кримом» [76, с.123]. Проте погляди дещо розійшлися на спрямування Академії. На думку М. Грушевського, установа мала бути історико-українознавчою [113, с.114], а В. Вернадського – багатoproфільною, з нахилом на природничі та технічні спеціальності [76, с.123].

Після приходу до влади більшовиків був захоплений Кам'янець-Подільський університет. В. Затонський у споминах зазначає, що коштів на утримання цього закладу не було, студентів він вважав нікчемними «безробітними дівулями та поповичами», викладачів – «старцями, що вижили з розуму». Він наголошував на необхідності ліквідації цього закладу, тому що «університет компрометує радянську владу» [139]. Академія наук мала більше сили і ваги в протистоянні більшовикам. Тому, як згадує В. Вернадський, на зборах 25 січня 1919 р. вчені вирішили не евакуюватися разом із Директорією перед загрозою більшовицької окупації, а забезпечити функціонування Академії [76, с.123]. В таких умовах науковці 20 лютого 1920 р. ухвалили «Головніші правила українського правопису». А після окупації України більшовицькими

військами у 1921 р. було змінено назву УАН на Всеукраїнську академію наук – ВУАН, визначилася нова структура та статут освітньої установи.

Під час революційних подій на західноукраїнських землях також поставало багато нагальних питань у галузі освіти та науки. М. Лозинський згадує, що більшість проблем було вирішено за допомогою законодавчих документів «Про мову державних установ» і «Про основи шкільництва» [216, с. 65]. Політичні опоненти галицького уряду відверто критикували їхню діяльність, принижували їхні досягнення, хоча і показували раціональне зерно. Зокрема, відзначали, що порівняно із ситуацією у Наддніпрянській Україні, то тут взагалі не намагалися проводити реальні реформи, все обмежалося заміною вивісок на установах в Києві [217, с. 202–203].

Вояк Армії УНР, ветеран 2-го Запорізького полку Армії УНР Василь Федорко зазначає, що на початку революції в Україні не було вищої військової освіти, діяли лише невеличкі військові школи [420, с.4]. Цікавими в цьому контексті є мемуари К. Туркала, який, приїхавши в Київ в серпні 1917 р., став учителем у Костянтинівській пішій військовій школі, де почав «пропагувати українську ідею серед юнкерів» [405, с.119]. За його словами, на початку революції, студентам ще читалися лекції, проводилися муштри, варти, однак ця дисципліна тривала не довго, і у вирі революційних подій занепала.

Підполковник Армії УНР, офіцер дивізії Ваффен СС «Галичина» В. Євтимович у мемуарах описує етап становлення українського військового шкільництва. За його свідченнями, українське військово-шкільництво було започатковано восени 1917 р. Шкільним відділом Українського Військового Генерального Комітету [132, с.7]. Спочатку була сформована школа прапорщиків, згодом перетворена на Першу військову пішу ім. Гетьмана Богдана школу. В першій половині квітня 1918 р. був виданий перший підручник тактики для цієї школи, автором якого був О. Чернявський [132, с.9]. Виховання в школі відбувалося українською мовою за інструкцією, згідно з якою кожен вихованець школи «не мав часу на байдикування, а все привчався

кожне завдання виконувати в точно визначеному часі – привчався бути акуратним і зарадним при всіх обставинах свого життя» [132, с.10].

Військовий лікар О. Даїн у спогадах зазначає, що лікарів воєнної санітарії також ніхто не навчав, а це означало, що кваліфікованої допомоги військовій в частинах не мали змоги отримати. Замість лікарів, у підрозділах української армії були «знайки», які мали лише загальне уявлення про надання медичної допомоги, а спеціалізованою медициною ніколи не цікавилися [118, с.14].

Українська громадська діячка, журналістка Харитя Кононенко була «середньошкільницею» пансіону княгині Васильчикової у Києві, коли розпочалася Українська революція. Авторка розповідає в мемуарах про монархічні настрої у пансіоні, в якому вона навчалася, через що учнів намагалися «берегти від турботливих вісток про революцію», а коли дізналися про настрої Х. Кононенко та її радість з приводу повалення царя, викладачі, пансіонерки і священник, який проводив молебні на перервах, почали до неї ставитися вороже. Директорка закладу вимагала Х. Кононенко скинути «медальйончик з Тарасом Шевченком на срібному ланцюжку», дізнавшись про позицію учениці відносно революційних перетворень. Але за це згодом директорці «трохи влетіло», як пише мемуаристка, бо «революція таки розвивалась далі й з тим треба було рахуватись» [170, с.65]. Х. Кононенко збирала навколо себе свідомих українок, яких, за її спогадами, було небагато, та, заклавши спочатку власний гурток, вступила з ним до Осередка українців-середньошкільників, які «дружно переживали всі приємні і прикрі події першого року революції» [170, с.65].

Ученицею гімназії зустріла революцію в Одесі Тетяна Михайлівська-Цимбал. У спогадах вона пише, що в одеській гімназії, де навчалася мемуаристка, з початком революції «наука пішла шкереберть, замість нормальних викладів почалися прискорені випускні іспити» [252, с.69]. Так само, як і Х. Кононенко, Т. Михайлівська-Цимбал пише, що «у гімназії учнів тримали строго осторонь від усіх подій...які події переживала російська імперія нам знати не можна було» [252, с. 70].

Дружина Д. Антоновича Катерина в добу Української революції навчалась у школі Малювання й жодного стосунку до політики не мала. Всі події сприймалися нею як необізнаною студенткою. За її споминами, і в Україні, і в Росії «кипіла революція», відбувалися демонстрації, яких вона ніколи ще в житті не бачила, а в яких взяла участь одразу. Цей досвід К. Антонович налякав, адже вона ще юна опинилася в натовпі незнайомих людей, по яких відкрили стрілянину. Та як мемуаристка згадує далі, наступного дня вона поринула в своє студентське життя. Зі спогадів видно, що активно проводилася освітня діяльність, працювали недільні школи, гуртки, молодь агітували вивчати сучасні для того часу дисципліни, серед яких, як згадує К. Антонович, була «політична економія, знайомство з якою було обов'язковим для інтелігентної людини» [56, с.62]. В мемуарах авторка свідчить, що студенти гуртувалися навколо лідерів своїх громад і утворювали студентські збори, саме так вона опинилась в лавах майбутньої РУП. К. Антонович згадує, що на таких зборах лунали «промови, що кликали уперед до боротьби за ліпшу будучину, захоплювали» [56, с.65]. Згадує мемуаристка і про відпочинок студентів і молоді в революційну добу. За її словами, молодь компанією виїжджала на хутори до річок, де були облаштовані «купальні, які в той час стали новинкою», а ввечері збиралася співати пісень чи прогулюватися лісами [56, с.69].

Хорунжа армії УНР Харитина Пекарчук повідомляє про свою діяльність із заснування «Просвіти» у Сімферополі, що сприяло активізації українців. У цій організації працював український хор, діяли літературні гуртки, влаштовувалися вечори. За її інформацією, видавалася навіть газета «на спілку з татарами, які щойно теж почали були національно активізуватися й погодилися покривати кошти видавання» [284, с.39].

Цікавими для дослідження стану освіти на західноукраїнських землях в період революції є спогади Володимира Барагури, адже він став свідком українсько-польської війни в 1918–1919 рр. У споминах «Калиновий міст» він розповідає, як був учнем яворівської гімназії [60, с.53]. Згадує, що матеріальний стан школи був низьким, адже в бюджеті гімназії бракувало коштів. В.Барагура

згадує, що коли йшов до школи, то окрім підручників, ніс із собою ще й пару дровин: «Ми вчилися на мапах з дірами, випаленими сигаретами, що їх наші невсипущі професори старанно підліплювали й домальовували, ми власноруч виконували всякі можливі до виконання прилади та пристрої для фізики, а на полях і левадах часто-густо можна було побачити учнів, які ганялися за метеликами і комашками, щоб створити зав'язок природознавчого кабінету. Ми сиділи в скрипучих лавках, що ніяк не відповідали приписам гігієни й були невідповідні в практичному розумінні» [60, с.69].

В. Барагура також зазначає, що це матеріальне становище школи згодом покращувалося завдяки діяльності княжого двору Василя Волошинського та відповідальних директорів яворівської гімназії. Зокрема, він називає імена Миколи Чайковського та Маркіяна Терлецького. Також В. Барагура згадує, що в гімназії дітей вчили всесвітньої історії, науці про сучасну Польщу, а історію України викладали лише в межах всесвітньої історії. Але викладачі намагалися заохотити дітей вчити історію рідного краю та українського народу. В. Барагура згадує, що «професор В.Бас добровільно викладав нам історію України під час над обов'язкових годин, а ми складали іспити з прослуханого» [60, с.64]. Мемуарист зазначає, що в підготовці до іспитів користувався не тільки записами, зробленими на лекціях, а й книжкою, яку отримав у подарунок від батька, коли той повернувся із табору інтернованих. Це була «Історія України» М.Аркаса, яка стала найулюбленішою для маленького В.Барагури. Взагалі В. Барагура зазначає, що Яворів, в якому він жив, було містом шкіл: «лицей, дівоча учительська семінарія, дівоча гімназія СС Василянок, польська державна гімназія «Рідної школи», школа деревного промислу середнього ступеня, середня торгівельно-кооперативна школа, філія Музичного інститут ім.Лисенка, курси кошикарства, щіткарства, мережива, бурси й інтернати» [60, с.64]

В. Вітковський у період революції також був дитиною, і в своїх споминах зазначає, яка змінилася ситуація в школах Коломиї на західноукраїнських землях після підписання Акту Злуки. Він пише, що «інакше відбувалася наука в школі, у нашій нарешті ні від кого чужого незалежній школі. Відношення

учителів до нас, учнів, було приязніше, більш товариське. Пригадую, що досить часто у нашу школу заходили члени різних міжнародних місій, деякі у військових уніформах. Їх ми, встаючи, вітали, вони ж приглядалися до нас, так, якби по нас хотіли пізнати, що то за держава і що то за народ» [757, с. 26]. Також В.Вітковський пише, що в коломийській школі, де він вчився, працювали справжні професійні вчителі, які любили свою роботу – Омелян Цісик, Дмитро Николишин, Іван Стражник, Богдан Левицький, Олег Калитовський [85, с. 28].

Отже, за спогадами сучасників, Лютнева революція у Росії вплинула на суспільно-політичне життя всієї імперії і України, зокрема. Мемуаристи свідчать, що розуміючи велику роль системи освіти в розбудові незалежної Української держави, органи управління освітою шукали можливості матеріального забезпечення шкіл. Попри труднощі, шкільні приміщення все ж будувалися і ремонтувалися, створювалися комфортніші умови навчання та праці учнів і вчителів. Слід відзначити вагомий внесок громадськості у матеріальне забезпечення українських шкіл.

У мемуарах сучасників та очевидців подій Української революції підіймається питання розбудови культури протягом 1917–1921 рр.

Софія Русова згадує, що в добу Центральної Ради в Генеральному секретарстві функціонував не тільки департамент до і позашкільної освіти. Крім цього існував департамент мистецтва, а також департамент нижчої освіти (з відділами початкової та вищої початкової школи) і департамент середньої та вищої освіти з відділами вищої школи і середньої освіти [329]. У департамент мистецтва входили відділи: охорони пам'яток мистецтва і старовини, театральний, художньої промисловості, театральний, бібліотечно-архівний і пластичних мистецтв. Завдяки відділу пластичних мистецтв та його ініціативи в Києві заснували Українську академію мистецтв (УАМ) – єдиний багатопрофільний вищий навчальний заклад художньої освіти в Україні академічного спрямування з підготовки фахівців з різних галузей мистецтва – скульптура, живопис, графіка, архітектура, театральньо-декораційного мистецтва, реставрація творів мистецтва, мистецтвознавство та навіть з

артменеджмент. Центральною Радою 18 грудня 1917 р. було ухвалено закон, який регламентував діяльність УАМ. Згадує К. Антонович у своїх спогадах про Комітет із заснування Української Академії мистецтв, статут до якого мемуаристка розробляла разом із сестрою свого чоловіка Г. Антонович. Вона відзначає, що всі розуміли важливість справи, тому вирішення цього питання не змусило себе довго очікувати [56, с.69].

Українська Академія Мистецтв, першим ректором якої вважається Федір Кричевський, мала право отримувати для роботи всі необхідні матеріали, підручники та картини з-за кордону без мит. Друкарні УНР зобов'язали надавати до бібліотеки Академії по одному примірнику книг і часописів. Академія отримувала державне фінансування. Проте проект Академії мистецтв повноцінно не міг реалізуватися в епоху повної політичної нестабільності. Деякі студенти та професори-ентузіасти працювала без матеріально-технічної бази та, навіть, без постійного приміщення. Але це поклало початок української художньої школи. Біля витоків Академії стояли художники різних поглядів. Це були і прихильники сецесіону, постімпресіонізму, академічного модерну, експресіонізму – Михайло Бойчук, Олександр Мурашко, Микола Бурачек, Федір і Василь Кричевські, Георгій Нарбут, Абрам Маневич, Михайло Жук. Софія Русова наголосила, що молоді митці нарешті отримали можливість отримати професійну мистецьку освіту в самому Києві [329].

У тематичному розділі «Революція» українська громадська діячка Надія Суровцева пише, що її завданням під час її членства в Центральній Раді було «сповіщати сільське та міське населення» про утворення українського уряду та революцію. Під час виконання таких завдань діячка могла бачити, як жили люди в містах і селах. Зокрема, вона згадує, що в селах активно розвивалося культурне життя. Одного разу Н. Суровцева стала свідком вистави в селі: «На степку, біля самотньої хатинки відбувався спектакль. Глядачі сиділи на землі, актори діяли на горбочку» [383, с.66]. За її свідченнями, в містах працювали культурно-літературні гуртки, в межах яких і молодь, і старші за віком люди створювали спектаклі, співали в хорі народних пісень, читали українські літературні твори.

Цікавою є згадка про сприйняття молодим поколінням першого українського «Молодого театру» в Києві: «Ми молодь ходили туди старанно, старе покоління часом критикувало» [383, с.76]. На її погляд, цей театр був першою спробою Л. Курбаса «відірватися від класичного побутового театру», що й імпонувало українській молоді. За свідченнями мемуаристки, молоді люди вечорами відвідували лекції в українському вільному університеті через те, що в ньому викладали українською мовою [383, с.77].

Велика увага приділялася розвитку мистецтва за часів гетьмана Скоропадського. За його словами, з цією метою було зроблено головне управління, яке очолив Петро Дорошенко. Попри різні перепони вдалося створити Український драматичний театр, був намір відкрити й оперний театр, але забракло коштів. Крім цього, змогли впорядкувати кобзарську школу та Державний оркестр, якою сам гетьман опікувався. Інтенсивніше розвивався кінематограф, який мав виконувати наукові та виховні цілі. П. Скоропадський із жалем згадує про нереалізовані культурні проекти [353, с. 228–229].

Григорій Рудий зазначає, що «за короткий період репертуар українських театрів помітно збагатився україномовними п'єсами». За його спогадами, на потреби Українського Національного театру урядом було виділено 165 тис. крб з Державної скарбниці. Тут ставилися п'єси національного змісту, написані М. Кропивницьким, М. Старицьким, І. Карпенком-Карим, Л. Черняхівською. У п'єсах грали професійні актори – М. Садовська, М.Заньковецька, Л. Ліницька, Б. Романицький та інші, а також і П. Саксаганський.

Мемуаристи згадують і про культурний вандалізм більшовиків. М. Терещенко у спогадах розповідає, що чимала частка його мистецької колекції з будинку на Бібіківському бульварі в Києві були знищені більшовиками під час революційних подій: «Той, хто не навідувався до цього будинку в буремні дні радянської окупації Києва, не може навіть приблизно уявити собі масштаб учиненого там розгрому. Найбільш тяжке враження справляли рештки величних картин відомих художників, розірваних на клаптики чи порубаних шаблею, не зрозумійо для чого. Деякі картини були

вирізані з рам ножами чи шаблями, так само була порізана обшивка стільців і крісел» [397, с. 206]. Дещо зберегли завдяки матері М. Терещенка Єлизаветі. Вона передала твори до Міського музею старожитностей і мистецтва на збереження. Варвара Ханенко, тітка М. Терещенка «передала для кращої схоронності всі свої чудові колекції на збереження до Академії наук України» [397, с. 208]. На жаль, Академія згоріла 14 грудня 1918 р. В. Ханенко могла відвезти мистецькі скарби до Німеччини, але не погодилася. У мемуарах М. Терещенко зазначає, що його тітка з чоловіком «завжди мріяли, щоб ці твори мистецтва, які збирали все життя, назавжди залишилися в Києві з освітньою метою й на радість усім українцям» [397, с. 208].

В. Витвицький – культуролог, музикознавець, український композитор, громадський діяч у Галичині та діаспорі залишив спогади «Музичними шляхами». Він описав стан музичного мистецтва в революційну добу на західноукраїнських землях. Цей період для музики був добою «справжніх бурі та натиску». Він пояснює, що члени «Союзу українських професійних музик» потерпали від закидів [84, с. 5].

Урядові структури України (уряд гетьмана П. Скоропадського, Центральна Рада, Директорії УНР) впродовж 1917–1920 рр. здійснювали облік і контроль над пресою та допомагали організації процесу видання журналів, шляхом видання постанов, законів, інструкцій тощо. У 1917 р. для української преси скасували всі заборони та обмеження, видання, які були до революції, знову почали працювати.

Активно налагоджували видавництво «Просвіти» завдяки участі письменників, громадських діячів, акторів і композиторів. Розповсюджувалися газети, книги і часописи. У просвітянських бібліотеках, хорах, драматичних гуртках і лекторіях селяни дізнавалися про минуле українства. І. Мазепа розповідає: «В добу Центральної Ради на Україні панувала свобода слова, преси, політичних організацій. Кожний, хто тільки мав бажання, міг працювати по своїй волі та вподобі» [227]. Оновленню української періодики допомагав

Михайло Грушевський. Він поміщав свої статті у виданнях «Вісті з Української Центральної Ради», «Нова Рада» [549].

Юрій Тищенко-Сірий, яскравий представник українського видавничого і національно-культурного руху, бібліофіл, книгар, публіцист письменник, у мемуарах «Із спогадів про українські видавництва» пише про піднесення видавничої справи 1917–1921 рр. в період революції. Він згадує про гостру потребу Києва у 1917 р. у шкільних підручниках, задля задоволення якої він організував філію «Рідна школа» при видавництві «Дзвін», серед редакторів якої були С. Русова, Я. Чепіга. С. Черкасенко. Для видання підручників були матеріали, гроші, але бракувало паперу, оскільки привозили його з Фінляндії: «Надій на те, щоб друк пустити нормальним ходом, було мало. Поза всім події на Україні теж гальмували справу» [329, с.11]. Він вказує, що після приходу до влади П. Скоропадського ситуація змінилася. У Києві Міністерство народної освіти схвалило підручники від видавництва «Рідна школа» як найкращі для використання, тому Міністерством народної освіти було замовлено сотні тисяч їх примірників. Для його реалізації друк підручників необхідно було перенести за кордон, до Австрії [329, с.12]. Перед початком навчального року Ю. Сірому вдалося відправити в Україну 25 тис. примірників О. Коваленка з геометрії, «Життя рослин» власного авторства, 100 тис. примірників двох частин арифметики Я. Чепіги. Було заготовлено ще 200 тис. читанок і 250 тис. примірників букваря С. Черкасенка [350, с.12].

Після повалення гетьманської влади ситуація з виданням навчальної літератури погіршилась. Зокрема, сім вагонів підручників застрягли в Станіславі, через закриті кордони: «Тільки в березні 1919 року пощастило мені дістатись до Будапешту й продати всі підручники кооперативу «Дніпросоюз». Літом 1919 року вони були вже на Україні. Таким чином територію, не обсажену ще більшовиками, забезпечено шкільними підручниками» [350, с.12].

За свідченням Зенона Кузеля, українського мовознавця, журналіста, історика, громадського діяча та видавця, в Києві влітку – восени 1918 р. діяло

чимало видавництв, серед яких «Серп і молот», «Книгозборня», видавничий кооператив «Громадська думка» та «Історична белетристика» [767]. Видавництва «Луна», «Рух», «Літературні зшитки» та «Грунт» працювали у Харкові [192, с.15–16].

Про ситуацію з видавничою справою в період гетьманату говорив В. Винниченко: «...бідні руські чиновнички, що позасідали на посадах, поперелякувались і кинулись учити українську мову. Книгарні, українські й неукраїнські, найкраще торгували українськими словниками та граматиками за тих чудернацьких часів скакання руської реакції по-українськи» [78, с.120].

І. Свидинський, який проживав у Бахмуті, згадував, що люди, дізнавшись про революцію, почали збиратися на майданах. Поліція забороняла типографіям продавати газети, тому люди почали вимагати цього. Жандармів під вечір роззброювали та арештовували і змогу придбати газету було повернуто [55].

Неможливо обійти увагою Сергія Єфремова – вченого-літературознавця, педагога, організатора науки, просвітнього, суспільно-культурного та громадсько-політичного діяча. Складний, наполегливий, принциповий характер С. Єфремова не сприяв встановленню теплих стосунків з іншими, досить амбіційними лідерами українського руху початку ХХ ст., зокрема з М. Грушевським і В. Винниченком [40]. М. Ковалевський характеризує С. Єфремова у своїх спогадах: «Про Сергія Єфремова я вже згадував раніше. Дуже цінний політичний і громадський діяч, великий знавець нашої культурної історії, надзвичайно талановитий публіцист і високо-моральна людина» [41].

Ім'я С. Єфремова нерозривно пов'язане з постаттю Євгена Чикаленка. Про нього писали сучасники у мемуарах: передавали враження від перших зустрічей з ним, відзначали обставини особистих знайомств, ті його риси дачі й манери, які їм найглибше запам'яталися. С. Єфремов підкреслював такі особливості Є. Чикаленка: дипломатичність вдачі, прагнення об'єднати та примирити амбіційних однопумців, посередництво між старшим і молодшим поколінням українських діячів, відданість українській ідеї та жертвність заради неї. О. Лотоцький у «Сторінках минулого» перераховував громадські заслуги

Євгена Харлампійовича, згадував його приїзди до Петербурга, які, як правило, мали, діловий характер, адже вносив окремі фактичні правки до мемуарів [42]. Д. Дорошенко у спогадах відзначав роль Є. Чикаленка у заснуванні щоденного українського видання, яке назвав «великим подвигом» і «великою національною заслугою» Є. Чикаленка [43].

Більшовик А. Альошин у мемуарах про період гетьманування П. Скоропадського відзначає, що в Миколаєві наприкінці серпня 1918 р. користувалися лише німецькою пресою, інші були заборонені, не дозволялося показувати вистави та кінокартини з натяком на політичний підтекст: «в случае ослушания наказывались владельцы зрелищных предприятий» [50, с. 56].

Фінський політик Г. Гуммурус у спогадах про перебування в Києві під час правління П. Скоропадського розповідає, що в місті працювали як українські, так і російські театри, актори давали концерти, проводилися виставки художників молодії України [117, с.58]. Також він відзначає, що виходило чимало газет російською та українською мовою.

Значну увагу Шарль Дюбррой приділив розвитку української культури, яку він уважав головним фактором національної самосвідомості українства. Саме в культурі автор вбачав душу народу, його ментальність і мораль. Французький діяч наголошував на тому, що Україна має пишатися своєю культурною самобутністю, що виражається у характері літературного жанру, театру тощо. Він зазначав: «Багата на усі блага землі, Україна не може не бути, з перших днів свого існування, водночас і великим торговим осередком, і значним інтелектуальним центром» [513, с. 84]. Особливо Ш. Дюбррой виокремлював Київ як центр просвітництва, зокрема Києво-Могилянську Академію.

Отже, аналіз мемуарів засвідчив, що сучасники майже одностайно позитивно оцінюють зроблене Центральною Радою, Українською Державою гетьмана П. Скоропадського, Директорією УНР у сфері культури. В них приділяється чимало уваги заходам, спрямованим на відродження національної свідомості в українців, але вони мали позитивні наслідки для створення держави.

3.4 Відображення в его-джерелах релігійного життя

Визначаючи міфологізацію багатьох сторінок релігійного життя у період 1917–1921 рр., до якої доклали зусиль не тільки світські й церковні історики та публіцисти, а й самі активні його учасники, слід констатувати, що проблема статусу Української православної церкви була важливою як з огляду канонічного, організаційного, так і з політичного. Підвищена увага до потреб Православної церкви підкреслювала її особливий статус у суспільстві.

М. Терещенко, описуючи переживання матері, яка намагалася витягти сина з в'язниці, відзначила, що після «Жовтневої» революції радянська влада розпочала ліквідацію церков: «... радянський оповз неблаганно обвалювався на все, що ще жило у старій богомольній Росії, і незабаром дзвони церкви зі спрямованою в небо золотою дзвіницею, в якій спочивали рештки Романових, також замовкли» [397, с. 163]. Також М. Терещенко відзначає, наскільки важливою для його родини була релігія. Він вказує, що для його матері ікона Божої Матері, яку їй вдалося зберегти, замінила всі витвори мистецтва.

Для висвітлення питання про релігійне життя цінними є мемуари російського церковного діяча, архієпископа Волинського і Житомирського, митрополита Євлогія «Путь моей жизни: Воспоминания», який на час революційних подій знаходився в Україні. Він згадує, що зміни в церковному житті почали відбуватися одразу після повалення царя в Петербурзі: «З першого ж дня після заколоту переді мною, як очільником Волинської єпархії, постало питання: кого та як поминати на церковних службах?» [250]. Також російський за походженням церковний діяч почав відчувати на собі тиск з боку українців: «З перших же днів проти мене розпочалась травля. Я виїжджав, як і раніше, в архієрейській кареті. Ставалося, до мене долітали ворожі вигуки: "Недовго тобі тепер кататися!"» [250]. Водночас митрополит Євлогій зазначає, що під час своїх пасхальних візитів до лазаретів він не відчував ненависті чи злоби з боку військових: «... коли я на Великдень їздив по лазаретах з кошиком червоних

яєць, солдати, як і раніше, зі мною христосувались, однак сестри милосердя скаржились, що серед поранених невдоволення» [250].

Зі спогадів Євлогія довідуємося про ситуацію в Почаєві, куди він поїхав для святкування «Живоносного Джерела»: «У Лаврі відчувалося щось неладне... Старі, заслужені ченці зустріли мене як зазвичай, а нижча братія дивилася на мене якимось боком. Намісник скаржився мені, що по кутках іде шушукання, що іноки працюють з лінцею й послух не колишній...» [250]. Митрополит відзначає, що на Волині серед нижчих церковнослужителів, дияконів і псаломщиків відчувалося бродіння, їх почали називати «соціал-дияконами» та «соціал-псаломщиками». Щоб врегулювати церковні питання, які назріли з початком революції, Євлогія закликали провести Єпархіальний З'їзд, який було проведено на Великдень. Під час свого виступу на цьому з'їзді Євлогій сказав про відновлення церковного життя, «тому що Церква не відірвана від загальнонародної російської долі» [250]. Він також згадує про те, як під час з'їзду солдати називали його «черною сотнею», «старорежимником», і взагалі настроїв цього з'їзду справляв враження, що Євлогія буде усунено з посади. Однак Перший Вільний Єпархіальний З'їзд Волинського духовенства та мирян вирішив просити Тимчасовий уряд «про залишення Архієпископа ЄВЛОГІЯ на Волині як Архипастира любимого, поважного та щиро-православним людям бажаного» [250]. Після утворення Центральної Ради, як згадує Євлогій, Волинське духівництво перейшло під керівництво новоутвореного уряду. Почалася підготовка до Всеукраїнського Церковного Собору, де мали вирішитися питання про автокефалію та незалежність церкви від Москви: «Стрижені, бриті українські військові священники, к шинелях, з гвинтівками... Злі обличчя... Революційні промови у дусі сепаратизму» [250]. Всеукраїнський Церковний Собор було проведено вже після Різдва. Про нього Євлогій залишив такі спомини: «Із самого початку визначилась непримиренна відносно Російської Церкви позиція Собору. Крики "Геть Москву!", "Звільнимися від московського гніту!.." мали великий успіх» [250].

З тугою Євлогій згадує облогу Києва, в результаті якої більшовиками було вбито його митрополита Володимира, який мешкав у Печерській Лаврі: «Вивели владика з Лаври непомітно. Поблизу лаврських валів матроси прикінчили його – розстріляли впритул... Він лежав напівоголений, коли його знайшли. Убивці зірвали хрест, панагію, навіть набалдашник з палиці, тільки шубу не встигли забрати й кинули тут же» [250]. Герцог Георгій Лейхтенберзький згадує про цей випадок так: «Один із вбивць, його служба, був арештований, але ніхто так ніколи і не дізнався, чи було це вбивство політичним актом помсти, чи воно мало на меті лише пограбування» [211, с.22]. Засуджує митрополит Євлогій поведінку ченців Печерської Лаври, зазначаючи, що вони бачили, як більшовики вели митрополита Володимира, але не вдарили на сполох. Митрополит Веніамін підтверджує слова Євлогія: «На жаль усім нам! Ні ми, ні ченці, а їх, можливо бути, було там понад тисячу, і пальцем не поворухнули, щоб допомогти архипастирю» [422, с.299]. Згадує Євлогій, як на Вербну неділю прийшли перші грамоти за підписом нового гетьмана з приписом прочитати їх народу в церквах: «Я прочитав їх у соборі, плутаючи наголос ..., наді мною підсміювались, як над невинним "кацапом", "москалем"» [250].

П. Скоропадський, будучи глибоко віруючим, «православним християнином», водночас дотримувався релігійного плюралізму [12, с. 198]. Донька Гетьмана згадувала, наприклад, що до греко-католицької церкви її батько «ставився з великою повагою і вважав, що було б страшним нещастям, якби постала яка-небудь боротьба релігійна між православними і греко-католиками» [353, с. 455]. Дотримуючись у церковному питанні ідей федералізму, а відтак, доволі упереджено ставлячись до автокефалії Української Церкви на початковому етапі діяльності, спостерігається зміна позиції в ході розвитку подій. П. Скоропадський довго зволікав і не виголошував чіткої позиції щодо української автокефалії. На його думку, населення ще не могло визначитися в своїх прагненнях, окрім того, в Україні бракувало людей, які б змогли направити її розвиток у правильне річище [353, с. 195–197].

Переформатування політичних сил, які боролися за владу в Україні, зміна балансу між українськими та проросійськими таборами спричинили поворот гетьмана П. Скоропадського від російських агентів впливу до українських кіл, об'єднаних в опозиційному щодо режиму «Національно-державному союзу». Після переговорів з його головою В. Винниченком гетьман у жовтні 1918 р. сформував новий Кабінет Міністрів, до складу якого увійшли національно орієнтовані діячі. Міністром ісповідань у ньому став О. Лотоцький (вихованець Київської духовної академії). Перебуваючи на цій посаді від 24 жовтня до 14 листопада 1918 р., О. Лотоцький актуалізував питання автокефалії українського православ'я. Міністр ісповідань обстоював позицію, згідно, з якою «коли державна влада визнає певну церкву на певній території за незалежну (автокефальну), то це – акт закономірний, правоздатний, і заперечити йому церковна влада не в силі і не в праві, хоча б інтереси церковних чинників тим актом і було порушено» [220, с. 82]. Міністр віросповідань УНР І. Огієнко у споминах відзначає, що українські кола намагалися віднести проблеми церкви до компетенції державних органів, щоб забезпечити собі таким чином успіх у питанні українізації Церкви та проголошення автокефалії [271, с.8–10]. Для цього слід було пройти шлях українізації церкви, який мав очолювати «справжній українець». Таким, за споминами І. Огієнка, був архієпископ Олексій, у розмовах з яким пропонував заснувати Церковну Раду, що мала займатися справами Української Церкви, адже «єпископат цього не зробить, бо мало розуміє цю справу, і в більшості він не знами» [271, с.7–8].

Про утворену Всеукраїнську Православну Церковну Раду негативно, з неприхованою ворожістю відгукувалися російські священнослужителі. Одним з них був митрополит Веніамін (Федченков), ректор Таврійської духовної семінарії. Він згадує, що до складу Ради входили не тільки священники, але й солдати, члени Кирило-Мефодійвського братства, науковці, яких мемуарист називав «скаженими шовіністами», які паталогічно ненавидили москалів: «цю раду можна було назвати «агіткою», але ніяк не церковним органом» [422, с.292–293]. Митрополит Веніамін розцінював створення Церковного Собору, як

політиканство на національному ґрунті, бо постанови Всеросійського Собору відповідали й потребам України, і тут можна було створити спеціальну українсько-церковну комісію для внесення відповідних пропозицій: «українці – націоналісти пішли старими протоптанними доріжками імперіалістичної влади, починаючи від царя Давида і Соломона до пана Скоропадського» [422, с. 291]. Знаходимо його спогади й про те, як він радісно сприйняв новину про ліквідацію Церковної Ради, зазначаючи, що вона «не могла стати «церковною вівцею» Христова стада» [422, с. 293]. П. Скоропадський дає свою оцінку Всеукраїнському Церковному собору: «ця революційна установа, що не рахувалася ні з церковними канонами, ні з правами, співчувала різним заколотам, якщо потрібно, то і насиллю» [353, с. 197].

Ініціатор створення Церковної Ради І. Огієнко у мемуарах зазначив, що «Церковна Рада працювала несміливо й мало, єпископат був проти неї» [271, с.8]. На одному з Церковних Соборів він виступив із закликом: «Нічого нового я не пропоную – хочу повернення України до того, що вже було в нас, але росіяни помалу нам вивели його» [271, с.10–12]. Цей виступ викликав натхненні настрої серед присутніх митрополитів і ченців. За спогадами І. Огієнка, всі почали голосно вигукувати, аплодувати, висловлюючи таким чином підтримку міністру віросповідань. Потім всі заспівали український гімн, і це показало, за словами І. Огієнка, «головну дорогу нашої церковної праці – не українізація Церкви, а її відмовлення» [271, с.11].

З наступом на Україну більшовиків Собор зупинив свою роботу, але ченці та священнослужителі мали продовжувати «відмовсковлення церкви». Про це із насміхом згадує митрополит Веніамін: «ми, хто тимчасово зашилися, пхали по всіх щілинах українські значки: тризуб з архангелом Михаїлом на «жовто-блакитному» тлі. Смішно зараз і писати про це» [422, с. 298].

На відміну від дореволюційного російського Синодального управління всіма сферами церковного життя Гетьманський уряд обмежувався політичною сферою існування й діяльності Церкви як інституції загалом та її представників і керівників складу зокрема. За державної фінансової підтримки й захисту

нерухомого майна і власності Церкви така позиція політичного верховенства держави була традиційною. Найголовнішими для держави стали питання статусу Церкви та її юрисдикційної самодостатності. В інші сфери внутрішньо-церковного життя держава майже не втручалася [220, с. 247]. П. Скоропадський виступав проти диктування державою політики «відмосковлення», тому що: «не бажав розриву з вищим духовенством і боявся дуже, як би не стався церковний розкол» [353, с. 197]. Також він виступав проти створення Української греко-католицької церкви, тому що вважав, що всі успіхи, які вона може надати, матимуть тимчасовий характер [353]. П. Скоропадський зазначив у своїх спогадах, що боявся можливої унії, тому що, за його словами, ненависть до всього російського: «розпалюється уніатськими священиками» [353, с. 199]. Водночас він не заперечував, що уніатство – «велика сила», і пов'язував його з особою митрополита А. Шептицького: «Він уміє захопити українця і душою, і тілом, граючи на національному почутті й любові до України. Не дарма він усе більше імponує нашій українській молоді» [353, с. 199]. Полтавський громадський діяч В. Андрієвський згадував, що разом з товаришами, спостерігаючи дії «москвофільського собору» в Києві, обговорював можливість проголошення патріархату Української Церкви на чолі з Шептицьким [52, с.99].

Однак у добу Гетьманату не гетьман мав головну ініціативу у розробці та формуванні державної політики щодо Церкви та релігії, а міністри ісповідань, які були до того ж головними інформаторами всіх вищих державних органів стосовно церковного життя в Україні та за її межами, а також вони підтримували прямі зв'язки з церковним керівництвом. Першим міністром ісповідань став професор Київського університету Святого Володимира Василь Зіньківський, який за походженням був на 7/8 українцем, але: «за вихованням і почуттями цілком та абсолютно належав Росії» [141, с.11]. На долю створеного ним Київського Науково-Філософського товариства «випала відповідальна церковна робота під час революції» [141, с.37–38]. Стрижнем цього товариства була «дуже сильна церковна російська група», яка проводила мітинги, присвячені релігійному питанню в новітніх політичних умовах [141]. Саме вона

запропонувала провести Київський єпархіальний з'їзд, на якому В. Зеньківського було обрано товаришем голови – священника Василя Липківського, якого міністр ісповідань вважав «повністю непридатним головою», бо піклувався лише про українське питання [141, с.37–38].

Також у спогадах В. Зеньківський зазначив, що церковне українство мало вагомість у селах, і для людей це найкращий спосіб проявляти себе як окрему націю. Проте український церковний рух не набув би свого активного прояву, якщо б митрополит Володимир продовжив скликання Єпископської Ради. В. Зеньківський також згадує, що виступав за автономію української церкви, але не автокефалію, і на той час, за його споминами, всі визнавали це питання церковно-політичним [141, с.41]. Однак мемуарист не заперечував того факту, що теоретично через який час автокефалія могла стати реальністю для України. Він не виступав проти українізації богослужінь: «у питанні про мову богослужіння не тільки не могло бути жодних церковних перешкод, а навпаки – мало б бути найспівчутливіше ставлення» [141, с.95]. Міністр ісповідань підкреслює, що готовий був працювати заради розвитку і розквіту української церковної культури, але мав «перешкоджати поширенню «отсебятини», що стала заповнювати український церковний ринок» [141, с.97]. Для цього за його ініціативи був створений Учений Комітет, який мав слідкувати за тим, щоб всі українські церковні своєрідності могли виявлятися: україномовні переклади Біблії та богослужбових книг, збір та аналіз усіх церковних видань: «До приходу більшовиків Учений Комітет працював дуже напружено – а потім усе було зачинено, розбито, - й від Ученого Комітету нічого не лишилося: вся його праця загинула» [141, с.177]. За спогадами В. Зеньківського, з перших днів його урядування в Міністерстві ісповідань розпочалася робота з відбудови та ремонтування церковних будівель. На цю справу було асигновано 1 млн крб, і першим почали відбудову Володимирського собору в Києві [141, с.87]. Також В. Зеньковецький пропонував створити богословські факультети при університетах, але ця пропозиція так і залишилась на папері. Про це згадує у мемуарах П. Скоропадський: «... створення цих богословських факультетів при

нашій теперішній руїні в церковному житті передчасно, якнайменше, якщо не зовсім зайве» [355, с.200].

Наступним міністром ісповідань став Олександр Лотоцький, який рішуче взявся за реалізацію ідеї автокефалії української церкви: «Раду Міністрів удалося переконати в хибності її церковної тактики; іменем правительства я одкинув проект автономії і оголосив на Соборі автокефалію Української церкви» [220, с. 7–8]. За спогадами О. Лотоцького, українці не могли нехтувати традиційністю релігійного моменту в житті, тому що всі церковні інтереси у цього народу переплітаються з громадськими, національними і, навіть, державними. О. Лотоцький писав у мемуарах, що церква мала бути не тільки особистою справою, як організація вона має бути політичною інституцією. Також він засуджував невизнання українства російськими церковними колами. За його споминами: «... у Москви було лише бажання опиратися розвитку особливого церковного українського життя» [141, с.84]. Окрім цього, О. Лотоцький опікувався питанням розвитку духовної освіти. Він прагнув реформувати стару систему і здійснити розробку нових засад і принципів духовної освіти. Це стало можливим, за спогадами міністра ісповідань, завдяки схваленню комісією Собору даного проекту [141, с.131].

Також митрополит Євлогій розповідає про «Петлюрівщину». Він згадує, що «петлюрівці» на чолі з галицьким генералом Коновальцем розстріляли біля Музею понад сто офіцерів старої російської армії: «Ми, архієреї, члени Собору, сиділи в Лаврі, пригнічені жорстокою розправою, й чекали своєї долі, як і раніше відвідуючи церковні служби» [250]. Петлюрівці заарештували Євлогія та перевезли в м.Бучач: «Зустріли вони мене вороже. Пізнавши моє ім'я, один із них вигукнув переможно: "Євлогія арештували?! Ага... знали, кого слід забрати!"» [250].

О. Лотоцький залишився міністром ісповідань і під час правління Директорії, і заарештованих Євлогія та Антонія мав розстріляти Є. Коновалець. Однак, О. Лотоцькому вдалося вмовити Є. Коновальця цього не робити [220, с.89]. Також про цей період він згадував, що Голова Ради Міністрів УНР

В. Чехівський після виданого 1 січня 1919 р. Декрету про автокефалію Православної церкви наполягав на спеціальному посольстві до Царгорода, бо «надавав велике значення справі визнання царгородським патріархом автокефалії Української церкви» [220, с.10]. Це посольство очолив О. Лотоцький, але митрополит Дорофей, який відав Патріаршим Престолом, не визнавав посольство О. Лотоцького, називаючи його «ворогом православної церкви», «вовком в овечій шкурі», і це затягувало вирішення церковних справ. Такі прозвіська О. Лотоцький, як він згадує, отримав через те, що російські церковні діячі, такі як Євлогій, Антоній та Платон розпускали плітки про неіснуючі «звірства» дипломатичного українського корпусу: «Митрополит Платон у листі до Афіньського митрополита вигадав історію про знущання над митрополитом Антонієм українською владою» [220, с.92].

Як згадує мемуарист, йому вдалося провести декілька зустрічей з митрополитом Дорофеем, і він на кожній з них відчував, що контрагенти побоювалися автокефалії Української церкви: «вони відчували страх, що розшматована і знесилена Російська імперія зможе відродитися і помститися за порушення її інтересів, а визнання автокефальності за одною з частин колишньої Російської Церкви, безперечно, вважалось б таким порушенням» [220, с.89]. О. Лотоцький також зауважує, що були й матеріальні причини, через які відбувалося відтягування надання автокефалії Українській Церкві [220, с.95].

Колишній міністр ісповідань Української Держави В. Зеньківський залишив спогад про стан духовної освіти в період Директорії. За його словами, вона мала зазнати змін, через те, що в ній панували застарілі стереотипи, що дісталися від старої Росії – духовні академії дуже потерпали від права вищої духовної влади контролювати ці навчальні заклади: «Тісна залежність від держави призводила до того, що у складі вищої церковної влади рідко знаходилися обдаровані і освічені церковні ієрархи – частіше зустрічався тип практиків-адміністраторів чи особисто благочестивих і гідних в цьому відношенні ієрархів» [141, с.90]. Водночас велася активна робота над створення богословських факультетів при університетах. Одним з найкращих був

богословський факультет Кам'янець-Подільського державного університету, ректором якого був І. Огієнко. Деканом богословського факультету був відомий на той час історик Української Церкви, освітній і громадський діяч професор В. Біднов. За спогадами одного зі студентів цього факультету П. Білона, він читав свої лекції по пам'яті: «Його лекції вирізнялися ерудицією, розумінням релігійної психології українського народу, тому послухати їх збиралися не лише студенти, а й священники похилого віку» [64, с.53]. І таких фахівців в цьому навчальному закладі було дуже багато, і це може говорити про те, що богословський факультет Кам'янець-Подільського державного університету зібрав навколо себе значні інтелектуальні сили – став не лише навчальним, а й науковим, духовним центром, який багато зробив для утвердження автокефалії Української Православної Церкви.

Митрополит Василь Липківський згадує, що після захоплення денікінцями Києва «деякі з українських церковних діячів мусили вийти з Києва й прибути до Кам'янець-Подільського, де ще трималася Директорія» [213, с.20]. За його словами, сюди ж виїхало і Кирило-Мефодіївське братство, у склад якого входило багато урядовців, і саме воно стало осередком для всіх прихильників українського відродження. На одному із засідань братства було отримано повідомлення, що в Києві заснували українські парафії і обрано нову Всеукраїнську Церковну Раду. На заваді діяльності братства став єпископ Пимен, який забороняв духовенству та ченцям, що долучилися до лав братства, брати в ньому участь і виконувати Богослужіння, про що залишив згадку І. Мазепа: «Ми не змогли собі дати ради з таким національним ворогом, як кам'янецький єпископ Пимен. Це був запеклий україножер. Він провадив виразну антиукраїнську пропаганду» [227, с.58–59]. Але припинити цю ворожу діяльність, як згадує І.Мазепа, Директорія не могла, щоб не скомпрометувати свою владу в очах Антанти, яка могла звинуватити уряд у «більшовизмі». Проповідник І. Кубрин згадує про віруючих Підкарпаття в 1919 р. та євангелістський рух, який там розпочався: «Біблія для них була найдорожчим

божественним скарбом, біля якого вони радісно й охоче згромаджувались при кожній нагоді, немов бджілки до меду» [191, с.10].

І. Лоський, характеризуючи у мемуарах «Крути. Літопис Червоної Калини» стан суспільства на початку 1920-х рр., писав, що важливим елементом життя була українська церква, яка зберігала культурну та національну спадщину українського народу [218; 219]. Автор описує роль церкви в тогочасному суспільному житті: «Релігія була важливим елементом у житті українського народу, і церква грали значну роль в суспільному житті. Вона була центром духовного життя народу та забезпечувала певну стабільність та єдність українського суспільства» [218, с.12]. У мемуарах «На моєму життєвому шляху», виданих у Цюріху в 1978 р., громадський діяч І. Лучишин показав переслідування церкви в часи радянської влади, згадуючи й інші релігії в Україні, зокрема греко-католицизм та юдаїзм [223].

Аналіз мемуарної літератури засвідчив, що питання релігії та церковного життя в Україні підіймалося не тільки церковними діячами, але й пересічними громадянами. В спогадах висвітлюються ідейно-принципові, ціннісно-сміслові аспекти релігійного життя в період Української революції, аналізується діяльність релігійних і церковних лідерів. Також у мемуарній літературі порушується питання про українську автокефалію, аналізуються заходи тогочасних державних утворень щодо визнання української національної церкви на міжнародній і політичній арені.

Отже, спогади мають значний інформативний потенціал для аналізу соціально-економічних проблем і культурно-духовного життя революційної доби, оскільки дозволяють зберегти особисті враження та думки свідків подій, що відбувалися в революційну добу. Спогади виявляють галузі економіки та соціальної сфери, в яких було найбільше проблем під час революції. Наприклад, ці джерела розкривають проблеми з працевлаштуванням, доступом до медичних послуг та освіти. За мемуарами можна проаналізувати, як відкрите протистояння вплинуло на роботу підприємств, торгівлю та інші галузі економіки. Спогади

допомагають виявляти зміни у соціальній структурі під час Революції, зокрема, розкривають зміни в розподілі прибутків, ставлення до біженців та інші аспекти.

Мемуари містять детальний опис життя людей того часу, умов їхньої праці, соціального статусу та матеріальної складності, що допомагає зрозуміти соціально-економічні проблеми, з якими стикнулися люди того часу. Крім того, спогади містять інформацію про стан культури та духовності суспільства, зокрема про вірування, звичаї, традиції та моральні цінності того часу. У своїх мемуарах багато українських письменників, художників та інших культурних діячів описують той час як період творчої відчуженості та тиску на творчість. Вони відзначають, що українська культура стала залежною від ідеології та політики нової влади, що знизило її художній рівень і втратило її автентичність. Також у своїх мемуарах культурні діячі описують складні умови життя та роботи в період революції. Багато з них були змушені тікати з України або приховуватися від політичних репресій. Це призвело до зниження активності української культурної сцени та зменшення кількості книжкових видань. Незважаючи на складні умови, українські культурні діячі продовжували творити та зберігати культурну спадщину. Багато з них активно займалися збором та збереженням української культурної спадщини, яка під час революції зазнала значних втрат. Отже, мемуарні рефлексії українських культурних діячів про період революції 1917–1921 рр. свідчать про складні умови життя та роботи, але й про бажання зберегти та розвивати українську культуру.

Мемуари допомагають збагатити нашу історичну свідомість та зберегти культурну спадщину. Вони мають значення для вивчення історії різних національностей та етнічних груп, оскільки містять описи їхнього життя та культурних особливостей. Крім того, мемуарна література є джерелом для розуміння менталітету людей того часу та їхніх мотивацій, що допомагає зрозуміти причини революційних подій та рухів.

ВИСНОВКИ

Складний і напружений перебіг процесів Української революції, невдача низки державотворчих проектів, емігрантське буття, прагнення окреслити перспективи України, з одного боку, та намагання показати переваги нового «соціалістичного» ладу в радянській Україні, з іншого, стали потужними спонукальними мотивами до мемуарної творчості багатьох свідків тієї доби. Протягом 20-х – 50-х рр. ХХ ст. був створений розлогий масив спогадів про революцію, які відображають особистісне сприйняття її активними учасниками тогочасних явищ, подій, постатей. Мемуари посідають важливе місце серед комплексів історичних джерел щодо вивчення суспільства 1917–1921 рр., оскільки велику частину документів з історії Української революції було втрачено у вирі визвольної боротьби.

Історіографічний аналіз показав, що обрана тема має вагомий шар історичної літератури, яка за своїм тематичним спрямуванням поділяється на декілька груп. Найбільша кількість праць присвячена історії періоду Української революції, біографіям діячів цієї доби, важливе значення мають спеціальні джерелознавчі дослідження. Наявний історіографічний доробок став підґрунтям для дослідження обраної проблеми.

Формуючи джерельну базу дослідження, автор ознайомила з 505 мемуарними творами. Базуючись на прийнятій класифікації, зауважимо, що абсолютну більшість становлять спогади учасників та очевидців революційних подій 1917–1919 рр. За жанром це спогади про окремі події або мемуари-історії, а також спогади-автобіографії (за класифікацією В.Голубцова). За формою (класифікація Г. Стрельського, В.Кабанова) – спогади, написані самими авторами або записані іншою особою. Окрім того, до дослідження залучено декілька щоденникових записів. Більшість мемуарних творів – книжкові публікації як у вигляді тематичних збірників, так і власних авторських життєписів, журнальні, а також газетні публікації. Окрім того, до дослідження

залучено комплекс спогадів учасників революційних подій на Донеччині, Харківщині, Львові, Дніпропетровську, Києві, що зберігаються в державних архівах.

Серед спогадів, що склали джерельну базу роботи, більшість належить перу активних учасників українського національного руху. Значна їх частина стала доступною останніми роками завдяки можливостям мережі Інтернет. З метою об'єктивнішого висвітлення теми дослідження було вивчено мемуари представників інших таборів революційних змагань – білого руху та більшовицького табору. Вони відрізняються не тільки оцінками та трактуванням подій, але й манерою викладу матеріалу. Для представників українського національного руху притаманна більша емоційність, іноді метафоричність, цікаві спостереження. Спогади більшовиків відрізняються сухістю, трафаретністю, в них практично відсутні емоції, особисті враження, проте багато пафосу, революційної фразеології.

Методологічним підґрунтям дисертаційної роботи є система принципів, методів наукового пізнання, а також підходів і засадничих концепцій. В основу дослідження покладено принципи наукової об'єктивності, історизму, всебічності, системності; системний, комплексний і культурологічний підходи; загальнонаукові (аналітико-синтетичний, системний, узагальнення, контент-аналізу) та спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-просопографічний, мікроісторичний, джерелознавчий) методи, а також залучено концепції, які формують світоглядні орієнтири.

Аналіз інформації, яку надає мемуарна література з історії Української революції, дозволяє виокремити проблеми, що привертали увагу переважної більшості авторів.

Мемуари віддзеркалюють складність і своєрідність державотворчих процесів, що відбувалися в Україні протягом 1917–1921 рр. Спогади учасників революційного руху несуть інформацію про організаційні засади діяльності урядів та її виконавчих органів: чисельність, політичний, національний склад.

Вони відзначають, що всі без винятку українські політичні партії та більшість громадських і професійних організацій взяли на озброєння принципи автономії та федералізму, активно пропагували їх у своїх програмних рішеннях. Головні розбіжності, які перший український уряд не зміг подолати, полягали у розумінні меж цієї автономії, шляхів її досягнення, широти соціальної бази.

Чимало уваги мемуаристи приділяють законодавчій діяльності урядів, зокрема характеристиці універсалів – докладно висвітлюються обставини їх прийняття, дається оцінка значущості. У зв'язку з цим розглядається проблема взаємин УЦР з Тимчасовим урядом і російським соціал-демократичним рухом. Більшовики віддзеркалюють обставини створення та діяльності першого радянського уряду України, місцевих рад; побіжно й у суто негативному світлі згадується діяльність комісарів Тимчасового уряду та міських дум.

Серед ключових тем мемуаристики виокремлюється питання про збройні сили України в початкову революційну добу. Автори засвідчують, що, з одного боку, з перших днів революції серед військовослужбовців-українців почався стихійний рух – створення українських комітетів, громад, клубів, виявилися тенденції до створення українських військових частин, навіть з'явилася думка, щодо створення єдиного Українського фронту. З іншого боку, у лідерів Української революції не було чіткого та однозначного уявлення про ставлення до армії, про перспективу творення власних збройних сил. Центральна Рада не могла визначити свою позицію з цього питання, боючися зіпсувати відносини з Тимчасовим урядом. На вирішенні цієї проблеми відбилися і суперечки всередині українського руху, зокрема між М. Грушевським і М. Міхновським, і недовіра до представників військового командування, зокрема П. Скоропадського. Останній у спогадах докладно описує перипетії створення українського корпусу в російській армії.

Більшовики в своїх творах звеличують свою владу, політику та ідеологію, не звертаючи особливої уваги на особистості, тим більше представників українського руху. Вони називають імена та регалії, проте не вдаються у деталі їхніх досягнень.

У проаналізованих спогадах маємо відображення яскравої палітри вражень та емоцій, викликаних подіями Лютневої революції – від неприйняття і розгубленості до захоплення і бурхливого піднесення. Це стосується і звичайних людей, і відомих політичних діячів, які незабаром стануть на чолі революційних змагань. Зазначимо, що мемуари українських громадських і політичних діячів не тільки передають їхні емоції та почуття. Автори з відстані минулих років намагаються показати стан українського національного руху на той час: захоплення першими днями революції переплітається з невтішними оцінками останнього. Незважаючи на це, спогади свідчать, що політично свідоме українство відразу ж взялося до справи – почалося відродження партій, організація громадських комітетів, які незабаром стали основою для утворення Центральної Ради.

Мемуари віддзеркалюють піднесення національного українського руху в перші місяці революції. Їх автори із захопленням розповідають про українську маніфестацію, Всеукраїнський національний конгрес. Про таку ж активну діяльність з перших днів революції свідчать спогади їх головних опонентів – більшовиків. Незважаючи на заангажованість, вони також віддзеркалюють захоплення першими днями революції. Відтак автори зосереджуються на дозволених темах – створення й початок діяльності місцевих рад, їх партійний склад, негативна оцінка меншевістських рад, які переважали на цьому етапі, зокрема на сході країни; створення профспілок і заводських комітетів, серед керівництва яких також переважали меншовики; створення більшовицьких партосередків, переважно на підприємствах, їх діяльність; активізація діяльності буржуазії – створення різноманітних комітетів, висування губернських і повітових комісарів, які ставали представниками влади на місцях.

Отже, комплекс спогадів сучасників революційних змагань 1917–1921 рр., незважаючи на суб'єктивність, тенденційність, певну фрагментарність, дозволяє скласти достатньо повне уявлення про суспільство в Україні. Автори спогадів у переважній більшості зосереджуються на політичних процесах, що зумовлювалося обставинами періоду й характером їх діяльності. Представники

кожного політичного табору прагнуть довести свою правоту. При цьому, якщо діячі українського національного руху намагаються з'ясувати самі для себе та пояснити іншим причини своєї поразки (іноді перекладаючи провину одне на одного), то в спогадах більшовиків простежується тверда впевненість в своїх діях, методах боротьби, закономірності перемоги нового ладу. Діячі білого руху про Українську революцію писали небагато, переважно критично, розглядаючи діяльність Центральної Ради як містечковий сепаратизм.

Мемуаристи свідчать, що Центральній Раді так і не вдалося організувати в Україні справжню військову силу, яка б могла чинити опір ворогам. Усі сучасники оцінюють збройні сили України як слабкі, неорганізовані, хаотичні. Більшість вбачає в цьому провину Центральної Ради, яка не зуміла правильно скоординувати свої дії, та почала відкритий конфлікт з російським урядом. Спогади більшовиків віддзеркалюють процес утворення на місцях (переважно в містах і робітничих селищах сходу і півдня України) загонів Червоної гвардії з місцевих робітників.

Аналіз мемуарної літератури показує, що період Гетьманату сучасниками оцінюється досить неоднозначно. Прибічники П. Скоропадського дають позитивні оцінки його діяльності та підкреслюють здобутки гетьмана, а критики гетьманського уряду та його очільники стверджують, що П. Скоропадський не був зацікавлений у розвитку України як держави, не симпатизував українському національному рухові, підкреслюючи, що гетьман вважав себе людиною російської культури. Саме цей факт, на думку сучасників, загубив гетьмана та його уряд.

Становище суспільства в добу Директорії є найменш висвітленою проблемою в мемуарній літературі. Більшість авторів спогадів подають або переказують документи, які підписувалися в цей час, та майже не надають власних оцінок. Сучасники не однозначні в описі проведення соціальних реформ, проте всі зазначають, що для даного періоду характерне загальнонаціональне піднесення. Загалом, за мемуарами учасників революційних подій в добу Директорії важко відтворити становище суспільства,

тому що автори більше розповідають про перебіг військових подій та переказують пункти офіційних документів.

Мемуари лідерів та опонентів ЗУНР містять чимало інформації про становище українського суспільства на Галичині в перші кроки становлення державності у листопаді 1918 р. Свідчення авторів дозволяють побачити досить розгорнуту картину боротьби за державність у Східній Галичині. Її особливістю, на чому загострюють свою увагу більшість мемуаристів, стала спроба збудувати власну державу не на соціальних, а на національних принципах, зі збереженням стабільності та недопущення революційних вибухів. Аналіз використаних спогадів дозволив нам об'єктивно висвітлити ряд важливих питань становища суспільства в ЗУНР в період 1917–1921 рр. саме через призму історико-мемуарної літератури.

Аналіз мемуарів показав, що автори порушували соціально-економічні проблеми революційної доби, боротьби людей за виживання через в умовах нестабільного воєнно-політичного становища. Влада була нездатна забезпечити населення необхідним продовольством, паливом, тому воно опинилося на межі гуманітарної катастрофи. Мемуаристи свідчать, що таким складним виявився не тільки перший період Української революції, неспокійним було життя людей і в період режиму Гетьманату, Директорії.

За свідченнями авторів спогадів, діяльність більшовиків ще сильніше дестабілізувала ситуацію в українському суспільстві, адже умови життя звичайних робітників, і, особливо, заможних верств населення погіршилися. На основі вивчення мемуарів сучасників революційної доби встановлено, що події 1917–1921 рр. прямо вплинули на побутові умови населення міст України. Внаслідок системної кризи відбувалися зміни ціннісних орієнтирів для великої кількості людей. Суспільство розділилося на тих, хто готовий був прийняти будь-яку владу заради спокою та самозбереження через моральну та фізичну виснаженість, та на тих, хто чинив активний опір і продовжував жити в складних умовах заради збереження України та цінностей громадян.

Спогади сучасників Української національної революції 1917–1921 рр. мають значний потенціал щодо вивчення повсякдення тієї доби. Містячи чимало життєвих подробиць, зафіксованих конкретними особами, вони здатні доповнити історичний наратив штрихами, відсутніми в інших джерелах. Розрізнена інформація про умови виживання у вирі військово-політичного протистояння складається у загальне уявлення про практики їх подолання у різних верствах населення в Україні.

Мемуаристи засвідчили велику роль системи освіти в розбудові незалежної української держави. Попри труднощі, шкільні приміщення все ж будувалися і ремонтувалися, створювалися більш-менш комфортні умови навчання та праці учнів і вчителів. Як показують мемуари, у динамічному політичному житті протягом 1917–1921 рр. вагомий внесок у матеріальне забезпечення українських шкіл належав громадськості. Сучасники майже одноставно позитивно оцінюють все зроблене Центральною Радою, Українською Державою гетьмана П. Скоропадського, Директорією УНР у сфері культури. У спогадах сучасників приділяється чимало уваги заходам, спрямованим на відродження національної свідомості в українців.

Аналіз мемуарної літератури засвідчив, що питання релігії та церковного життя в Україні порушувалося не тільки церковними діячами, але й пересічними громадянами. У спогадах висвітлюються ідейно-принципові, ціннісно-сміслові аспекти релігійного життя в період Української революції, аналізується діяльність релігійних і церковних лідерів.

Також у мемуарній літературі підіймається питання про українську автокефалію, аналізуються заходи тогочасних державних утворень щодо визнання української національної церкви на міжнародній і політичній арені.

Учасники революційних подій у споминах залишили чимало вражень одне про одного. Взаємини між провідними діячами революції 1917 р. були надзвичайно складними, напруженими, іноді ворожими. Це обумовлювалося об'єктивними причинами: ідейно-політичними розходженнями, ментальними відмінностями, різновекторною зовнішньою орієнтацією, особистісним

протистоянням у боротьбі за владу й, головне – різним баченням шляхів та моделей будівництва української державності. Найбільше інформації про учасників революції міститься в мемуарах представників національного табору.

При всій суб'єктивності особистісних оцінок портрети провідних діячів Української революції вимальовуються достатньо достовірними, адже характеристики представників різних політичних сил збігаються. Тож, мемуари сучасників є ще й цінним джерелом для дослідження життєписів провідних діячів українського національного руху, виступаючи важливим ресурсом біографічної інформації. Це зумовлювалося об'єктивними причинами: ідейно-політичними розходженнями, ментальними відмінностями, різновекторною зовнішньою орієнтацією, особистісним протистоянням у боротьбі за владу, а головне, – різним баченням шляхів і моделей будівництва української державності. Найбільше інформації про учасників революції міститься в мемуарах представників національного табору

Загалом мемуарні джерела є важливим ресурсом для вивчення українського суспільства у революційні 1917–1921 рр. Написані в особистісній формі вони можуть надати глибше розуміння подій, що впливали на життя людей, реакцій на них, думок і переживань. Ці тексти відображають індивідуальний погляд на революційну добу, який нерідко відрізнявся від офіційної версії. Проте, оскільки мемуари відзначаються високим рівнем суб'єктивності, при їх залученні як джерела інформації потрібно здійснювати всебічний критичний аналіз.

Проблема вивчення мемуарної літератури як джерела з історії суспільства доби Української революції, незважаючи на наявність спеціальних досліджень, потребує подальшої розробки.

Серед вартих спеціальної дослідницької уваги, доречно назвати проблему висвітлення становища суспільства в період революції у спогадах учасників на місцевому рівні; джерельний потенціал мемуарних творів, що зберігаються у зарубіжних архівосховищах.

Мемуарні джерела є важливим ресурсом для вивчення українського суспільства під час революції. Мемуари можуть надати важливу унікальну інформацію про соціальні, політичні та економічні умови українського суспільства, про погляди та ідеології різних груп інтересів, про взаємини між народами, про менталітет і культурні особливості динамічного революційного часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ - ЦДАВО України

Ф. 1075. Військове Міністерство Української Народної Республіки.

Оп. 1.

1. Спр. 6. Щоденник отамана Окремого козацького Чорноморського Кошу петлюрівської армії. 15 арк.

Ф. 1429. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки.

Оп. 2. Справи постійного зберігання за 1919–1924 рр.

2. Спр. 111. Мемуари голови Місії УНР у Франції О. Шульгина та про його зустріч з А. Бріаном, 1921 р., 173 арк.

3. Спр. 116. Рукопис невідомого автора про Зимовий похід військ УНР 1919–1920 рр., 151 арк.

Ф. 1876. Євтимович Варфоломій Пимонович (1888–1950) – військовий і громадсько-політичний діяч, член Союзу гетьманців-державників, полковник Армії УНР.

Оп. 1.

4. Спр. 22. «Денник помічника начальника оперативної частини штабу 11 стрілецької бригади хорунжого О. Голенка», 11 листопада 1920 р. – 22 березня 1921 р., 112 арк.

Ф. 3504. Обідний Михайло Юрійович - (1889 1938) - етнограф, поет, співзасновник Етнографічного товариства Підкарпатської Русі, сотник армії УНР, урядовець Головного військово-історичного музею-архіву при Генеральному штабі військ УНР у м. Празі.

Оп.1.

5. Спр. 2. Рукопис творів «Отаман повстанців Ілько Струк», «Українські повстанці. Отаман Юрко Тютюнник», 66 арк.

Ф. 3543. Жуковський Олександр Тимофійович –генерал армії УНР, військовий міністр Центральної Ради, ревізор військової місії УНР за кордоном, секретар закордонної делегації УП соціалістів-революціонерів.

Оп. 2.

6. Спр. 1. Спомин О. Жуковського, написаний під час арешту німецькою комендатурою м. Києва та перебуванні у Лук'янівській в'язниці 1918 р., 165 арк.

Ф. 3560. Животко Аркадій Петрович (1890–1948) – культурний і політичний діяч, публіцист, дослідник історії української преси, член Української Центральної Ради, член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, керівник Українського історичного кабінету в Празі.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1917–1945 рр.

7. Спр. 58. Щоденники, 1 серпня 1927 р. – 29 грудня 1935 р., 410 арк.

Ф. 3562. Григорій Ничипір (Никифор) Якович (1883–1953) – голова ЦК Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, член Української Центральної Ради, міністр освіти УНР (УЦР), професор Українського соціологічного інституту в Празі.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1919–1941 рр.

8. Спр. 50. Праці «Спогади «руїтника»», «Руїтники і будівничі», 13 травня 1937 р., 208 арк.

Ф. 3563. Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – політичний і державний діяч, член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР, доктор соціології Українського соціологічного інституту в Празі, Української господарської академії в Подєбрадах.

Оп. 1.

9. Спр. 118. Автобіографія та спомини, 1919–1929 рр., 179 арк.

10. Спр. 119. Щоденник, 20 лютого 1919 р. – 16 квітня 1920 р., 164 арк.

11. Спр. 119^a. Щоденник, 6 листопада 1920 р. – 4 березня 1927 р., 226 арк.

12. Спр. 120. Щоденник, 5 березня 1927 р. – 23 жовтня 1929 р., 65 арк.

13. Спр. 121. Щоденник, 5 грудня 1929 р. – 4 січня 1932 р., 36 арк.

Ф. 3803. Тищенко (Сірий) Юрій Пилипович (1880–1953) – журналіст, публіцист, видавець української літератури за кордоном.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1918–1940 рр.

14. Спр. 7. Щоденник, 1919–1922 рр., 58 арк.

15. Спр. 8. Щоденник, 1923 р., 44 арк.

Ф. 3807. Жук Андрій (1880–1939) – громадсько-політичний діяч, публіцист, діяч українського кооперативного руху, член ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії, член проводу «Спілки визволення України» (СВУ), радник Міністерства закордонних справ УНР.

Оп. 2. Справи постійного зберігання за 1903–1934 рр.

16. Спр. 23. Звернення ініціативної групи бувших членів РУП для видання спогадів про участь в партійній роботі. Спогади Д. Дорошенка, П. Андрієвського, прокламації РУП, березень 1903 р. – квітень 1934 р., 28 арк.

Ф. 3830. Приходько Віктор Кіндратович (1886–1982) – громадський і культурний діяч, член Української Центральної Ради, міністр юстиції, товариш міністра фінансів Директорії УНР, викладач Української господарської академії в Подєбрадах.

Оп. 1.

17. Спр. 9. Праця «Мої спомини: До історії українського культурно-

національного і громадсько-політичного руху на Поділлію на початку ХХ ст.» тощо (рукопис і машинопис), 13 жовтня 1927 р. – 1929 р., 389 арк.

Ф. 3866. Український історичний кабінет в Празі (Чехословаччина).

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1930–1945 рр.

18. Спр. 130. Уривки з спогадів С. Гасенка про діяльність 2-го чехословацького полку в Києві під час Жовтневої революції 1917 р., 1920-ті рр., 17 арк.

Ф. 3889. Русова Софія Федорівна (1856–1940) – педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, Українського інституту громадознавства в м. Празі, Голова Української національної жіночої ради.

Оп. 1. Справи постійного зберігання за 1905–1939 рр.

19. Спр. 4. Мемуари 1856–1925 рр., 1925 р.–15 серпня 1927 р., 287 арк.

Оп. 2. Справи постійного зберігання за 1878–1940 рр.

20. Спр. 12. Щоденник С. Ф. Русової, 13 грудня 1919 р.–15 червня 1920 р., 97 арк.

Ф. 3876. Білецький Леонід Тимофійович (1882–1955) – літературознавець, доктор філології, член Партії соціалістів-федералістів, президент УВАН, ректор Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у м. Празі.

Оп. 1.

21. Спр. 3. Рукопис праці «Мої спомини (1917–1926 рр.)», 282 арк.

Ф. 4012. Омелянович-Павленко Михайло Володимирович (1878–1952) – генерал-полковник, командуючий Дієвою армією УНР, міністр військових справ УНР в екзилі.

Оп. 1.

22. Спр. 7. Уривки з щоденника вартового старшини при штабі Дієвої Армії УНР про події на фронті в 1920 р., 11 січня 1928 р., 21 арк.

23. Спр. 11. Спомини полковника Армії УНР М. Крата про окремі епізоди Зимового походу та примітки до них М. Омеляновича-Павленка (рукопис), 2 серпня 1923 р. – 19 січня 1928 р., 22 арк.

24. Спр. 12. Спомини полковника Армії УНР М. Крата про Вапнярський прорив та примітки до них М. Омеляновича-Павленка (рукопис), 8 серпня 1923 р. – 6 серпня 1927 р., 53 арк.

Ф. 4453. Безпалко Осип - видавець і редактор соціал-демократичного часопису «Боротьба» в Чернівцях, активний діяч СВУ в таборах полонених українців в Німеччині, член ЦК УСДРП, член Української Центральної Ради, міністр праці УНР, головний кошовий Українського Січового союзу за кордоном.

Оп.1.

25. Спр.1. Робочі замітки Безпалько Осипа про Україну Галичину, Буковину, діяльність УСДРП, уряду УНР про становище на радянській Україні та інших питаннях 1914-1919 рр., 48 арк.

Ф. 4547. Стеллецький Борис Семенович, генерал, начальник штабу гетьмана Скоропадского, емігрант.

Оп. 1.

26. Спр.1. Стеллецький «Гетман П.Скоропадский. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г. От Грушевского до Петлюры». Рукопись, 1923., 177 кадрів.

27. Спр.2. Стеллецький «Гетман Павло Скоропадский. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г.» Продолжение. Рукопись, 1923., 86 кадрів.

**Центральний Державний архів громадських і політичних об'єднань України,
м. Київ - ЦДАГО України.**

Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі».

Оп. 2. Документи і матеріали українських державних, військових, громадсько-політичних діячів, представників науки, культури і освіти, інших осіб, 1886–1952 рр.

28. Спр. 150. Машинопис спогадів генерала УГА А. Кравса про боротьбу з поляками в Східній Галичині. Частини 1–2 (неповний текст німецькою мовою), 227 арк.

29. Спр. 296. Життєпис, послужні списки, спогади сотника В. Шевченка; посвідчення особи і заяви до українських емігрантських організацій; інші особисті документи; запрошення для участі в громадських та культурно-освітніх заходах еміграції. Записна книжка командира 3-ї кінної батареї В. Шевченка, інші матеріали, липень 1920 р. – жовтень 1928 р., 223 арк.

Ф. Р-4823. Колекція спогадів та інших документів учасників боротьби за встановлення радянської влади у м. Києві та губернії.

Оп. 1.

30. Спр. 3. Воспоминания бывшего солдата 3-го авиационного парка Ефремова Каленика Ефремовича о участии солдат 3-го авиационного парка в борьбе за установление советской власти в г. Киеве (1912–1918), 1955 г., 101 арк.

31. Спр. 12. Воспоминания бывшего красногвардейца отряда Демиевского снарядного завода г. Киева Кофмана Наума Мееровича о борьбе за установление советской власти, 1959 г., – 11 арк.

32. Спр. 16. Воспоминания бывшего члена Демиевского подпольного райкома комсомола г. Киева Сергеева Ефима Сергеевича о борьбе молодежи Демиевки за установление советской власти, 1959 г., 15 арк.

ЦДАЛ України.

Ф.681. Тишкевич Михайло – граф, публіцист, історик, меценат, дипломат і політичний діяч УНР (1857–1930).

Оп. 1.

33. Спр. 4. Спогади Тишкевича Михайла про його діяльність як голови делегації УНР в Парижі. Копії, 1919–1920 рр., 18 арк.

**Державний архів Дніпропетровської області, м. Дніпропетровськ –
Держархів Дніпропетровської обл.**

Ф. 3493. Воспоминания ветеранов партии – участников революционных событий на Екатеринославщине.

Оп.1.

34. Спр. 39. Воспоминания С.М. Логвинова об участии в борьбе с петлюровцами и гайдамаками в 1917 г. в Екатеринославе., 12 арк.

Державний архів Херсонської області – Держархів Херсонської обл.

Ф.Р-3264. Собрание документов по истории революции и установления советской власти на Херсонщине.

Оп.1.

35. Спр.119. Воспоминания руководителей херсонской большевистской организации. 1917-1918., 39 арк.

36. Спр.120. Материалы и воспоминания о победе Советской власти на Херсонщине (октябрь 1917 – январь 1918 гг.), 54 арк.

Державний архів Донецької області

Ф.2836. - Варганов Василий Афансевич – член КПСС с 1917 г.

37. Оп.1. – Спр.8. Копии документов Донецкого государственного областного архива о революционной деятельности Варганова В.А. в Мариуполе за 1916-1918 гг. 12 февраля 1958 г. – Арк.1-28.

Ф.Р-2858. – Воспоминания старых большевиков периода Великой Октябрьской Социалистической революции и Гражданской войны (коллекция).

38. Оп.2. – Спр. 1. – Воспоминания Козловой Марии Яковлевны. 1957 г.

39. Оп. 7. – Спр. 1. – Воспоминания Плаховой Ксении Антоновны. 1957 г.

40. Оп. 8. – Спр. 1. – Воспоминания Прокофьева Антона Григорьевича. 1957 г.

41. Оп.10. – Спр. 1. – Воспоминания Рыбиной Клавдии Ивановны. – 1957 г.

42. Оп.12. – Воспоминания Свидинского Израиля Пинхусовича. 1957 г. – Спр.1 – Автобиография-воспоминания члена КПСС с февраля 1920 г. Свидинского Израиля Пинхусовича. 29 мая 1957 г.

43. Оп.13. – Воспоминания Сотниковой Феклы Федоровны. (1957 г.). – Спр.1. – Автобиография-воспоминание члена КПСС с 1914 г. Сотниковой Феклы Федоровны. (1957 г.)

44. Оп.18. - Воспоминание Петрова Михаила Исаевича. 1969 год. – Спр.1 – Воспоминание старого большевика Петрова Михаила Исаевича. 1969.

Ф.533. – Воспоминания старых большевиков о революционной борьбе рабочего класса и большевиков Донбасса в дореволюционный период, об их участии в революции 1905-1907 гг., Великой Октябрьской Социалистической революции, гражданской и Великой Отечественной войнах, о социалистическом строительстве, о В.И.Ленине, истории комсомольских организаций Донбасса.

45. Оп.1. – Спр.2. – Воспоминания Аникеева Павла, члена КПСС с 1918 года, о революционных событиях в дооктябрьский период, о Великой

Октябрьської соціалістическої революції і громадянської війні (Гришино). 25 марта 1963 г.

46. Оп.1. - Спр.7. – Воспоминания Деревянко Ивана Петровича о событиях в Юзовке за период с июня 1914 г. по 1918 г. 12 октября 1962 г.

Джерела особового походження

47. Аверин В. Октябрьская революция в Екатеринославе (сентябрь 1917 – апрель 1918 гг.). *Летопись революции*. 1927. № 5–6. С.119–125.

48. Аверин В. Под гнетом австро-германского империализма (1918 г. на Екатеринославщине). Воспоминания. *Літопис революції*. 1928. № 6. С. 233–272.

49. Аверін Б. В. Передмова. Теффі. *Тонкі листи: Оповідання, Спогади*. СПб.: Азбука-классика, 2003. С. 5–12.

50. Алешин А. П. Первые месяцы австро-германской оккупации в Николаеве. *Літопис революції*. Харків, 1929. № 5/6. С. 45–62.

51. Альошин О. Останні дні гетьманщини на Миколаївщині. *Літопис революції*. Харків, 1930. № 3–4. С.33–47.

52. Андріївський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині). Нью-Йорк, 1963. URL : <http://surl.li/tixbn>

53. Андрух І. Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва. *Літопис «Червоної Калини»*. 1930. № 4. С. 5–31.

54. Андрух І. Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва. *Літопис «Червоної Калини»*. 1930. № 5. С. 15–17.

55. Антонович Д. До засновин Центральної Ради. *Діло*. 1937. С. 2–3.
URL: https://archive.org/details/GazetaDilo19220901/Gazeta_Dilo_1937_02_28/
(дата звернення 30.04.2024)

56. Антонович К. З моїх споминів. Ч.2. Вінніпег, 1966. 82 с

57. Антонов–Овсієнко В. В боротьбі за українську. *Літопис революції*. 1930.№ 4/6. С. 173–193.

58. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. Москва–Ленинград: Высший военный редакционный совет, 1924. Т.1.; 1928. Т.2; 1932. Т.3.
59. Анулов Ф. Союзный десант на Украине. *Летопись революции*. 1923. № 5. С. 167–211; 1924. № 1. С. 5–75; № 2. С. 5–38.
60. Барагура В. Калиновий міст. *Збірка споминів-розповідок з дитячих років у Немирові і з життя учнів Яворівської гімназії в 1914-1928 рр.* Нью-Йорк-Джерзі-Ситі, 218 с.
61. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність. *За Державність*. 1930. № 2. С. 47–72.
62. Биковський Л. Книгарні-Бібліотеки-Академія: спомини (1918-1922). Мюнхен-Денвер, 1971. 153 с.
63. Битинський М. В ім'я Вірності, Честі і Слави (У 15 річницю Зимового Походу). *Гуртуймося*. 1935. № 1. С. 2–5.
64. Білон П. Спогади Т. 1. Пітсбург: Домашня бібліотека Марії і Григорія Романенко. 194 с.
65. Бірчак В. Дрогобицький бунт. *Діло*. 1929. 23 серпня. С. 2.
66. Богдан А. Дорога мого життя. Філадельфія, 1966. 48 с
67. Бош Е. Год борьбы. Москва–Ленинград : Гос. издат., 1925. 274 с.
68. Брик О. С. Мої життєві студії. Вінніпег, 1956. 528 с
69. Бурачинський А. Моя відповідь. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1937. Ч. 6. С. 7-10
70. Бутович М. Зі споминів Сірожупанника. *За Державність*. Варшава, 1938. Ч. 8. С. 9–17.
71. Бутович М. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському. *За державність* : матеріали до історії укр. війська. Торонто : Український воєнно-історичний ін-т, 1966. Зб. 11. С. 18–29.
72. Быструков В. Городянщина в 1917–1918 гг. (Из истории гражданской войны на Черниговщине). *Летопись революции*. 1925. №4. С. 103–131.

73. Быструков В. Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине: (Воспоминания). *Летопись революции*. Харків, 1926. № 2. С. 101–108.
74. Велівченко І. Вільне козацтво на охороні залізниці Корсунь-Біла Церква. *За Державність*. 1938. Ч. 9. С. 179–205.
75. Венгринович С. Зі споминів гарматника. *Літопис Червоної Калини*. 1932. Ч. 2. С. 14–16.
76. Вернадский В. И. Дневники, 1917–1921 / Нац. акад. наук Украины. Комис. по разраб. науч. наследия акад. В.И. Вернадского. Центр. науч. б-ка им. В.И. Вернадского. РАН. Архив; Киев: Наук. думка, 1994. [Т. 1]: Октябрь 1917 - январь 1920. / отв. ред. Сытник К.М., Левшин Б. В. 271 с.
77. Вильямс А. Р. Путешествие в революцию. Россия в огне гражданской войны 1917–1918. Москва: Центрполиграф, 2006. 432 с.
78. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ: Книга РОДУ, 2008. 800 с.
79. Винниченко В. Щоденник. 1911–1920. Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. Т.1. 500 с.
80. Вислоцький І. 16 місяців у рядах Київських Січових Стрільців. 1918–1919. *Літопис Червоної Калини*. 1935. № 7–8. С. 29–34.
81. Вислоцький І. 16 місяців у рядах Київських Січових Стрільців. 1918–1919. *Літопис Червоної Калини*. 1935. № 9. С. 14–18.
82. Вислоцький І. 16 місяців у рядах Київських Січових Стрільців. 1918–1919. *Літопис Червоної Калини*. 1935. № 10. С. 6–7.
83. Вислоцький І. 16 місяців у рядах Київських Січових Стрільців. 1918–1919. *Літопис Червоної Калини*. 1935. № 12. С. 9–12.
84. Витвицький В. Музичними шляхами. Нью-Йорк, 1989. 217 с.
85. Вишнівський О. «Наша Світланка». Голос Комбатанта. Нью-Йорк. 1959. Ч.4(10). С. 5–6.

86. Венков А.В. Деникин. Белые генералы: сборник. Ростов н/Д, 1998. С.173–264.
87. Водяний Я. Нарис історії 3-го куреня 24 полку піхоти ім. гетьмана Петра Дорошенка. *Літопис Червоної Калини*. 1938. № 10. С. 7.
88. Врангель Н. П. Летопись Белой борьбы. Берлин: Медный всадник 1928. 236 с.
89. Врангель П. Записки. Ноябрь 1916–ноябрь 1920 г. Минск, Харвест. 2002. Т1. 194 с Т2. 71 с.
90. Гаврилюк І. Четвертий універсал (Спогади). *Літературно-науковий вісник*. 1929. Кн. 1. С. 16–24.
91. Галаган М. Богданівський полк. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1937. Ч. 6. С. 3-5.
92. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.). Київ : Вид-во політичної літератури, 1990. Ч. 3. 542 с.
93. Галан А. Будні советського журналіста. Буенос-Айрес, 1956. 208 с.
94. Галин М. Спостереження військового лікаря з часу від великої війни і революції. *За Державність*. 1934. № 4. С. 237–266.
95. Галин М. Спостереження військового лікаря з часу від великої війни і революції. *За Державність*. 1937. №7. С. 181–222.
96. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917–1920). Революция на Украине по мемуарам белых. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. / сост. С. А. Алексеев. Киев : Политиздат, 1990. С.2–35.
97. Гончаренко А. 1-ша Юнацька школа ім. Богдана. Вісті. Мюнхен, 1957. Ч. 3. С. 8–10.
98. Гончаренко А. Бій під Крутами. *За Державність*. 1938. № 9. С. 145–152.
99. Гофман М. Записки и дневники, 1914-1918: перевод с немецкого / Макс Гофман; предисловие начальника Военной академии им. Фрунзе 187 Р. Эйдемана. Ленинград: издательство «Красная газета», 1929. 264 с.

100. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и материалов. В 3 т. Т. 1. Кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической директории. Киев: Наук. думка, 1967. 875 с.

101. Греков А. П. На Украине в 1917 году. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1–2. С. 129–136.

102. Греков А. П. Переговоры украинской директории с французским командованием в Одессе в 1919 году. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1–2. С. 137–172.

103. Греков А. П. Петлюровщина / Александр Петрович Греков // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1–2. С. 173–190.

104. Греков О. Весна 1918 в Україні. *За Державність*, 1964. №10. С. 23–27.

105. Григоріїв Н. Спогади «руїнника» про те, як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату. Львів, 1937. 262 с.

106. Гришин А. Світлій пам'яті д-ра Христини Сушко. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. Торонто, 1967. Ч.14-15. С.23.

107. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1988. № 10. С. 131–138.

108. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1988. № 11. С. 120–137.

109. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1988. № 12. С. 116–139.

110. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 8. С. 102–154.

111. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 9. С. 108–149.

112. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 10. С. 122–158.

113. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 11. С. 113–155.

114. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 12. С. 111–132

115. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1993. № 2. С. 109–125.

116. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1993. № 3. С. 131–142.

117. Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві: Спогади. Київ: Таксон, 1997. 1999 с.

118. Даїн О. Воєнно-санітарні начерки українського лікаря. Каліш : Чорномор, 1926. 142 с.
119. Дашкевич Р. Бій за Мотовилівку. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота. *Україна: Наука і культура*. Київ, 1994. С. 65–69.
120. Дашкевич Р. Початки Українських Січових Стрільців Олена Степанів. *Спогади і нариси*. Львів: ЛА «Піраміда», 2009. С. 305–309.
121. Деникин А. Очерки русской смуты. Париж, 1920. Т.1–2, 1922. Т. 3-4. Берлин, 1924–1925. URL: <http://surl.li/tixja> (дата звернення 30.04.2024)
122. Дідковський А. Спогади. Б.м., 1961. 83 с.
123. Дольницький М. Над пропастью. Причинки до історії УГАрмії з часів безпосередньо перед переходом на сторону армії Денікіна. *Український Скиталець*. 1922. № 10. С. 11–18.
124. Дольницький М. Над пропастью. Причинки до історії УГАрмії з часів безпосередньо перед переходом на сторону армії Денікіна. *Український Скиталець*. 1922. № 11. С. 6–7.
125. Дольницький М. Над пропастью. Причинки до історії УГАрмії з часів безпосередньо перед переходом на сторону армії Денікіна. *Український Скиталець*. 1922. № 15. С. 6–8.
126. Донцов Д. Рік 1918. Київ: Темпора, 2002. 208 с.
127. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). *Український історичний журнал*. 1992. №6–9, 12; 1993. №1–4, 6–8.
128. Дорошенко В. Голова Центральної Ради про своїх співробітників (З нагоди 20-ліття Української революції). Діло. 1937. С.7. URL: https://archive.org/details/GazetaDilo19220901/Gazeta_Dilo_1937_02_28/ (дата звернення 30.04.2024)
129. Дорошенко Д.И. Война и революция на Украине. Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. Киев: Политиздат, 1990. С.64–97.

130. Дорошенко М. Стежками Холодноярськими. Спогади 1918 р. Філадельфія, 1973. 220 с.
131. Доценко О. Генеза Зимового походу (6.12.1919–6.05.1920). *Календар-альманах Червоної Калини на 1930 р.* Львів, 1929. С. 80–88.
132. Євтимович В. Початки українського військового шкільництва у 1917–1918 рр. *Літопис Червоної Калини.* Львів, 1937. № 12. С. 7–11.
133. Євтимович В. Ставлення до гетьмана: Уривок зі споминів. Торонто: Укр. робітник, 1937. 16 с.
134. Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади). *Український історичний журнал.* 2013. № 1. С. 179–187.
135. Зайцев Ф. Как мы творили Октябрь (1917–1918 гг. в Юзовке). *Летопись революции.* 1925. № 4. С. 132–146.
136. Залман А. 1917 год в Юзовке. *Из воспоминаний Залмана Арана. Автобиография.* Тель-Авив, Ч. 4. 1971. URL : <http://infodon.org.ua/uzovka/696> (дата звернення 30.04.2024)
137. Заславский Д. Поляки в Киеве в 1920 году: Очерк. *Былое.* 1922. № 18. С. 135–158.
138. Затонський В. Із спогадів про українську революцію. *Архіви України.* 1990. № 1. С. 40–73; №2. С. 53–65.
139. Затонський В. Із спогадів про Українську. *Літопис революції.* 1929. № 4. С. 139–170; № 5–6. С. 115–141; 1930. № 5. С. 140–172.
140. Зелінський В. Останнім з Києва. Із споминів старшини. *Календар-альманах «Дніпро» на 1934 р.* Львів, 1933. С. 99–100.
141. Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). *Воспоминания.* Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. 238 с.
142. Іванис В. Стежками життя: спогади. Крижаний похід ген. Л.Г.Корнілова на Кубань і втеча генерала А.Денікіна під захист німців. *Новий Ульм: Ukrainski Wisti,* Б. г. 1959. Кн. 2. 366 с.
143. Іванис В. Стежками життя: спогади. Кубанський Край і денікініяда. *Новий Ульм: Ukrainski Wisti,* Б. г. 1960. Кн. 3. 350 с.

144. Іванис В. Стежками життя. Торонто, 1958. Кн. 1. 192 с.
145. Іванис В. Стежками життя: спогади: Капітуляція. Сидіння в Криму. Перші кроки вигнання. Новий Ульм, 1961. Кн. 4. 403 с.
146. Інтерв'ю з Наталією Полонською-Василенко. Спогади про революційні події в Україні 1917–1918 років. (1965, США). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=77AFEjunruQ> (дата звернення 30.04.2024)
147. Ілащук В. III курінь 8-ї бригади в наступі на Київ. *Український Скиталець*. 1922. № 16. С. 15–16; № 17. С. 9–10; № 18. С. 5–7. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20758/file.pdf> (дата звернення 30.04.2024)
148. Ірчан М. [Баб'юк А.] Махно і махновці (Враження очевидця). *Календар Червоної Калини на 1936 р.* Львів, 1935. С. 115–122.
149. Калита Г. З. 1918 рік на Ніженщині. Уривки із спогадів (осінь 1917 – кінець 1918 р.). *Літопис революції*. Харків, 1933. № 1/2. С. 210–224.
150. Капустянський М. Славетна дія під Чорним Островом (Спомин). *Українська Стрілецька Громада 1933–1938*. Саскатун, 1938. С. 107–110.
151. Кедрин І. Життя-події-люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. 724 с.
152. Кедровський В. 1917 рік. Канада: Вінніпег. 1967. 525 с.
153. Кедровський В. З Другого Всеукраїнського військового з'їзду. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1923. Кн. 10. С. 142–148.
154. Кедровський В. Мотовилівський бій (Пам'яті Федора Черника та Миколи Загаєвича). *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1928. Кн. 12. С. 321–324.
155. Кедровський В. Повалення більшовиками Російського Тимчасового уряду і перехід влади на Україні до Центральної. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1925. №1. С. 29–45.
156. Кедровський В. Повстання проти Гетьмана. Уривки. *Літературно-науковий вісник*. 1928. № 5. С. 36–47; № 6. С. 126–132.

157. Кедровський В. Українізація в російській армії (Спогади). *Український історик*. 1967. № 3–4. С. 130–138.
158. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. 130 с.
159. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ: Темпора, 2006. 576 с.
160. Козуб І. Доба і доля. Спогади. Київ - Торонто - Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій. Таксон, 1996. 495 с.
161. Колтанюк Р. З кліщів смерті. *Український Скиталець*. 1922. № 17. С. 2–3.
162. Коновалець Є. Зі споминів про історію «болбочанівщини». *Воля*. Відень, 1921. Т. 3. Ч. 3/5. С. 129–132.
163. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції. *Розбудова нації*. Прага, 1928. № 1. С. 18–23.
164. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції. *Розбудова нації*. Прага, 1928. № 2. С. 60–64.
165. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції. *Розбудова нації*. Прага, 1928. № 3 С. 104–110.
166. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції. *Розбудова нації*. Прага, 1928. № 4. С. 153–156.
167. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції. *Розбудова нації*. Прага, 1928. № 5. С. 199–204.
168. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції. *Розбудова нації*. Прага, 1928. № 6. С. 241–244.
169. Кононенко Х. Дні маніфестації (Спогад з перших днів революції 1917 р). *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік на 1937 р*. Річник XVI. Львів: Українське товариство допомоги емігрантам з Великої України, 1936. С. 80–85.
170. Кононенко Х. Перші дні революції (переживання середньошкільниці). *Календар «Просвіти» на звичайний рік 1937*. Львів, 1936, С. 64–66.

171. Кордуба М. В посольстві до гетьмана: Уривок із щоденника. *Літопис Червоної Калини*. Львів. 1930. Ч. 10. С. 12–14.
172. Кордуба М. В посольстві до гетьмана: Уривок із щоденника. *Літопис Червоної Калини*. Львів. 1930. Ч. 11. С. 5–10.
173. Кордуба М. В посольстві до гетьмана: Уривок із щоденника. *Літопис Червоної Калини*. Львів. 1930. Ч. 12. С. 11–15.
174. Кордуба М. Переворот на Буковині. (З особистих споминів). *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1923. Кн. 10. С.135–141.
175. Кордуба М. Переворот на Буковині. (З особистих споминів). *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1923. Кн. 11. С. 229–239.
176. Кордуба М. Переворот на Буковині. (З особистих споминів). *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1923. Кн. 12. С.321–333.
177. Кордуба М. Переворот на Буковині. (З особистих споминів). *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1924. Кн. 3–4.С. 334–346.
178. Короленко В.Г.. Рассказы и повести. Воспоминания. Критические статьи. Публицистика. Москва: Издательство АСТ, Олимп, 2001. 624 с.
179. Краснов П. Всевеликое Войско Донское. *Белое дело. Т. 3. Дон и Добровольческая армия*. Москва: Голос, 1992. С. 5–209.
180. Крезуб А. Група полк. Рогульського (Замітки і матеріали до її історії). *Календар–альманах Червоної Калини*. Львів, 1929. С. 51–71.
181. Крезуб А. Осада Києва Директорією 1918 р. *Літературно-науковий вісник*. 1928. Кн. 1. С. 25–40.
182. Крезуб А. Осада Києва Директорією 1918 р. *Літературно-науковий вісник*. 1928. Кн. 3. С. 242–258.
183. Крезуб А. Осада Києва Директорією 1918 р. *Літературно-науковий вісник*. 1928. Кн. 4. С. 309–324.
184. Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові Стрільці. *Літературно-науковий вісник*. 1928 Кн. 11. С. 219–225.
185. Крезуб А. Осада Києва Директорією 1918 р. *Літературно-науковий вісник*. 1928. Кн. 12. С. 303–318.

186. Крезуб А. У визволенному Києві (Спогади з грудня 1918 – січня 1919). *Літературно-науковий вісник*. 1932. № 2. С. 138–147.
187. Крезуб А. У визволенному Києві (Спогади з грудня 1918 – січня 1919). *Літературно-науковий вісник*. 1932. № 3. С. 218–226.
188. Крезуб А. У визволенному Києві (Спогади з грудня 1918 – січня 1919). *Літературно-науковий вісник*. 1932. № 4. С. 334–337.
189. Крезуб А. У визволенному Києві (Спогади з грудня 1918 – січня 1919). *Літературно-науковий вісник*. 1932. № 6. С. 525–530.
190. Криловецький І. Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби. *За Державність*. Торонто: Укр. воєнно–історичний інститут, 1964. Зб. 10. С. 220–230.
191. Кубрин І. На вузькій дорозі (спомини проповідника). Саскатун, 1962. 143 с.
192. Кузеля З. 1918 рік на Україні. Зальцведель, 1918. 40 с.
193. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Львів: Накладом автора, 1931. 464 с.
194. Купчанко К. Армія групи ген. Кравса у наступі на Київ в серпні 1919 року. *Календар Червоної Калини на 1923 р.* Львів, 1922. С. 100–106.
195. Купчинський Р. Від Стрипи до Золотої Липи. Переживання від 10–12 серпня 1916. (Спомини). *Діло*. Львів. 1916. № 258–260.
196. Купчинський Р. За рідну землю (Зі спогадів Визвольної Війни). *Календар Українського Народного Союзу на 1929 рік*. Джерзі Сіті, 1928. С. 49–51.
197. Кучабський В. Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у чотирикутнику смерті в липні–серпні 1919 р. *Літопис Червоної Калини*. 1931. № 10 С. 13–17; № 11. С. 7–10; № 12. С. 15–18.
198. Кучабський В. Розвиток революції та галичан на Наддніпрянщині. *Діло*. 1937. С. 5.
199. Лазаревський Г. У Києві за гетьмана: Побутова картинка з життя Києва у 1918 р. *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1939*. Львів:

Накладом Українського т-ва допомоги емігрантам з України у Львові, 1938. С. 28–35.

200. Лазорський О. З повстанського руху на Полтавщині. *Літопис революції*. Харків, 1930. № 2. С. 211–225.

201. Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 року *Літопис революції*. Харків, 1928. №. 2. С. 209–219.

202. Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської радянської. *Літопис революції*. Харків, 1927. № 5–6. С. 46–66.

203. Лапчинський Г. Перший уряд Радянської влади на Україні, ЦВК та Народний Секретаріат. *Літопис революції*. Харків, 1928. № 1. С. 170–172.

204. Левицький В. «Знаємо, за що воюємо: за Україну!» (Дівоча чота в Дієвій Армії УНР). *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. Торонто. 1964. Ч.1–2. С.6–8.

205. Левицький Д. З дипломатичних споминів. *Календар–альманах Червоної калини на 1939 рік*. Львів: Червона Калина, 1938. Вип. 18. С. 70–79.

206. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). Львів: Червона Калина, 1931. 149 с.

207. Левицький К. Перший Державний Секретаріат у Львові (Спомини). *Український Скиталець*. Відень, 1923. № 11. С. 15–18.

208. Левицький К. Розпад Австрії і українська справа. (Політичні спомини з р. 1918). *Воля*. Відень. 1920. Т. 3. № 1. С.8–13; № 2. С. 54–59.

209. Левицький С. Український Пластовий улад 1911–1945 у спогадах автора. Мюнхен, 1967. 135 с.

210. Левченко С. 8-й Катеринославський корпус. За Державність. 1938. №9. С. 96–101.

211. Лейхтенберзький Г. Воспоминания об «Украине» 1917–1918. Берлин, 1922. 52 с.

212. Липа Ю. Одеська «Січ». За Державність. *Матеріали до історії Війська Українського*. Каліш, 1935. Зб. 5. С. 207–208.

213. Липківський В. Історія Української Православної Церкви. Вінніпег: Фундація Івана Грищука, 1961. 181 с.
214. Липовецький І. Надя Ковальчук. Дороговказ: орган вояцької думки і чину. Торонто, 1966. Ч.10 (29). С.12–13.
215. Лисий М. Одна незаписана подія. *Україна у вогні революції. Спогади учасників національно–визвольних змагань 1917–1920–х років*. Київ: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. С. 55–61.
216. Лозинський М. Моє співробітництво з президентом Петрушевичем. Львів: Накл. «Нового Часу», 1925. 44 с.
217. Лозинський М. Спомини про Дмитра Вітовського. Воля. Відень, 1919. № 3. С. 106–110.
218. Лоський І. Крути. *Літопис Червоної Калини*. 1932. № 2. С. 2–4.
219. Лоський І. Історія формування студентського куреня і опис перебігу Крутянського бою. *Крути: 29 січня 1918 р.* Київ, 2007. С.27–30.
220. Лотоцький О. Сторінки минулого. Українська православна церква США, 1966. Т.3. 398 с. URL : <http://diasporiana.org.ua/memuari/393-lototskiy-o-storinki-minulogo-ch-3/>
221. Лукомский А. Из воспоминаний. *Архив русской революции*. Москва: Терр–Политиздат, 1991. Т. 5. С. 101–189.
222. Лукомский А. С. Противосоветские организации на Украине и начало гетманства. *Революция на Украине по мемуарам белых*. Москва–Ленинград: Госиздат, 1930. С.196–211.
223. Лучишин І. На моєму життєвому шляху. Цюріх, 1978. 79 с.
224. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. Минск: АСТ – Харвест, 2005. 800 с.
225. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. Москва–Ленинград: Высший военный редакционный совет. Т.1–2. 800 с.
226. Магалевський Ю. Віра Бабенко. *Календар Червоної калини на 1929 рік*. Львів–Київ, 1928. С.12.

227. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. Б.м.: Прометей, 1950. 210 с.
URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/2388-mazepa-i-ukrayina-v-ogni-y-buri-revolyuetsiyi-1917-1921t-1/> (дата звернення 30.04.2024)
228. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919). Київ: Державне видавництво, 1922. 109 с.
229. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертський ун-ту, 1985. 416 с.
230. Маланюк Є. Пам'яті Василя Тютюнника. *Україна: 1919 рік*. Київ: Темпора, 2004. С. 309–321.
231. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. *Україна: 1919 рік*. Київ: Темпора, 2004. С. 287–349.
232. Маннергейм К. Г. Мемуары. Москва: Вагриус, 1999. 508 с.
233. Марінчак Т. На переломі. Щоденник підхорунжого з 1918 р. *Літопис Червоної Калини*. 1936. № 1. С. 16–19; № 2. С. 21–24; № 3. С. 20–23; № 4. С. 19–21; № 5. С. 14–16.
234. Марінчак Т. Останні дні II корпусу. *Літопис Червоної Калини*. 1936. № 3. С. 4–6.
235. Марінчак Т. От. Волощук про Чортківську. *Літопис Червоної Калини*. 1937. № 3. С. 36; № 4. С. 9–14.
236. Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). Берлин: Изд. С.Ефрон, 1962. 397 с.
237. Марголин А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). Берлин: Издательство С. Ефрон, 1922. 397 с.
238. Марголин А. Украина и политика Антанты. *Революция на Украине по мемуарам белых*. Москва–Ленинград: Госиздат, 1930. С. 359–392.
239. Мартос Б. Визвольний рух України. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. 320 с.

240. Мартос Б. М. Перші кроки Центральної Ради. URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Martos_Borys/Pershi_kroky_Tsentralnoi_Rady.pdf?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Martos_Borys/Pershi_kroky_Tsentralnoi_Rady.pdf) (дата звернення 30.04.2024)
241. Мартос Б. Оскілко й Болбачан: спогади. Мюнхен: П. Белей, 1958. 63 с.
242. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради. *Український історик* Нью-Йорк –Мюнхен. 1973. № 3–4 (39–40). С. 99–112.
243. Марущенко-Богданівський А. Штурм Арсеналу. *Табір*. Варшава, 1927. Ч. 5. С. 20–23.
244. Марущенко-Богдановський А. Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорожського полковника Максима Залізняка полку. *За Державність*. Каліш. 1935. 36. 5. С. 209–226.
245. Махно Н. Воспоминания. Москва: Республика, 1992. 336 с.
246. Махно Н. Сповідь анархіста. Київ: Два побега, 2008. 642 с.
247. Мемуари Вільгельма Габсбурга Полковника УСС. Начато писання їх 28-IX–1919: автобіографія / публ. і комент. Лариси Стрельської. Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України ХХ століття : м-ли Всеукр. наук.-теор. конф. м. Коломия, 17 травня 2007 р. Коломия: Вік, 2007. С. 265–280.
248. Миллюков П. Н. Воспоминания. М. : Современник, 1991. 446 с.
249. Миронов Є. З підпілля за Центральної Ради й гетьманщини: спогади про підпільну роботу на Одещині, 1918 р. *Літопис революції*. Харків, 1930. № 3/4. С. 138–147.
250. Митрополит Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни: Воспоминания. Москва: Московский рабочий, 1994. 621 с.
251. Михайлів В. Як ми разоружили вояків в казармі 19 пп. у Львові під час Листопадового Зриву. Нью-Йорк, 1972. 26 с.
252. Михайлівська-Цимбал Т. З військового гнізда (спогади). Буенос-Айрес: в-во Юліана Середяка, 1977. 128 с.
253. Мицюк О. Доба Директорії УНР: спомини і роздуми. Львів : Громад. голос, 1938. 116 с.

254. Мишуга Л. Похід українських військ на Київ (Серпень 1919). Відень, 1920. 32 с.
255. Мірна З. Жінка в Українській Центральній Раді. *Жіноча доля: Альманах на рік 1929*. Коломия, 1928. С.12–13.
256. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні. *Жінка*. 1937. Ч.6. С.2–3; Ч.7. С.2–3; Ч.8–9. С.6–7.
257. Могилянский Н. М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 году). *Архив русской революции*. Москва: Терра – Политиздат, 1991. Т. 11. С. 74–105.
258. Мюллер В. Я нашел подлинную родину. Записки немецкого генерала. Москва: «Прогресс», 1974. 323 с.
259. Мякотин В. Из недавнего прошлого (Отрывки воспоминаний). *Революция на Украине по мемуарам белых*. Москва – Ленинград: Госиздат, 1930. С. 222–297.
260. Ніжанківський С. Перші дні перевороту в Стрию. *Український Скиталець*. 1921. № 3. С. 5–12.
261. Німилович О. Спомини про останні дні 3-го полку 1-ї Бригади УСС. *Літопис Червоної Калини*. 1936. № 5. С. 20–21.
262. Назарук О. Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника. Львів : Накладом Укр. Христ. Організації, 1930. 170 с.
263. Назарук О. Над Золотою Липою (В таборах У.С.С.). Відень: Бібліотека Української Боевої Управи, 1917. Ч. 2. 104 с.
264. Назарук О. Над Стрипою. Спомини. *Вістник Союзу визволення України*. Відень. 1917. № 133–136.
265. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. Відень: Українського прапора, 1920. 344 с.
266. Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. Львів: Видання Союзу визволення України, 1916. 156 с.
267. Науменко Ю. Моя служба в 5-й Херсонській стрілецькій дивізії. *За Державність*. 1938. № 7. С. 165–180.

268. Нестерович-Берг М. В Киеве в конце 1918 года. *Белое движение в России. 1918 год на Украине*. Москва: Центрполиграф, 2001. Т.5. С.157–168.
269. Оберучев К. Воспоминания. Нью-Йорк, 1930. 289 с.
270. Оберучев К. М. В дни революции: воспоминания участника великой русской революции 1917-го года. Москва: Книга по Требованию, 2012. 155 с.
271. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вінніпег : Волинь, 1968. 94 с.
272. Окунь С. Січневий штурм. *Глобус*. 1930. № 2. С. 18–20.
273. Омельченко Т. Мої спогади про Синіх. *За Державність*. Варшава, 1937. Ч. 7. С. 57– 66.
274. Омелянович-Павленко М. На Україні, 1917–1918: Спомини. Прага: Stilus, 1935. 120 с.
275. Омелянович-Павленко М. На Україні, 1919: Переговори й війна з російською Добровольчеською армією: Спомини голови та командира Запорізької групи. Прага: Stilus, 1940. 96 с.
276. Омелянович-Павленко М. Спомини: Накладом Української видавничої спілки, 1930. 64 с.
277. Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма (1917–1920). Київ: Темпора, 2007. 608 с.
278. Оскілко В. Між двома силами. Рівне: УНП, 1924. 124 с.
279. Островерх М. Рік 1919. *Літопис Червоної Калини*. 1939. № 7. С. 3–8.
280. Островерха М. Блиски і темряви 1918-1919-1920. Нью-Йорк, 1966. 208 с.
281. Охримович В. Зі Львова на Ангари. (Спомин). *Календар «Просвіти» на рік 1920*. Львів, 1919. С. 73–91.
282. Падалка В. Виступ полуботківців 4– 6 липня 1917 року в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу. *До зброї*. 1921. № 1. С. 58–74.
283. Пархоменко М. Атаман Григорьев в Николаеве. Страницы борьбы: сборник материалов по истории революционного движения в Николаеве. Николаев: Николаевское бюро Истпарта, 1923. С. 190–194.

284. Пекарчук Х. Вояцьким шляхом (цикл спогадів). *Наше життя*. Філадельфія. 1969. №/№ 2–10. С.1–55. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/196x/1969-03-march-magazine-Our-Life.pdf> (дата звернення 30.04.2024)
285. Первая Червонная 1917–1929: Сборник. Москва: Воениздат, 1931. 189 с.
286. Первухин П. Під Вознесенськом. *Дороговказ*. Торонто, 1969. Ч. 26 (45). С. 7–8.
287. Перемиський скандал. Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / Упор. М. Гуцуляк. Київ: Либідь, 1993. С. 64–69.
288. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Львів: Червона Калина, 1928. Ч. 2. Від Берестейського миру до заняття Полтави. 184 с.
289. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Гетьманщина і повстання Директорії. Львів: Червона Калина, 1931. Ч.4. 120 с.
290. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). До Берестейського миру. Львів: Червона Калина, 1927. Ч. 1. 80 с.
291. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Львів: Червона Калина, 1930. Ч. 3. Від Кримського походу до гетьманського перевороту. 164 с.
292. Петренко А. Листопадовий рейд через польсько-український кордон (Спомин з II Зимового походу в листопаді 1921 р.). *Літопис Червоної Калини*. 1934. С. 6–84.
293. Петрів В. Декілька слів про Запорозький ім. Кошового Отамана Костя Гордієнка полк кінних гайдамаків. *Літературно-науковий вісник*. 1928. №4. С. 306–308.
294. Петрів В. До історії формування війська на Україні під час революції. *Літературно-науковий вісник*. 1930. №11. С. 981–987.
295. Петрів В. Українська пропаганда серед «сибіряків» і «туркестанців» у революційні роки. *Календар Червоної Калини на 1938 р.* Львів, 1937. С. 68–71.

296. Петрів В. Уривки зі споминів. *Календар Червоної Калини на 1929 р.* Львів, 1928. С. 29–38.
297. Підручна А. Спогад про Матір. Вегревіль, 1987. 270 с.
298. Пласконіс В. З рідного села в широкий світ. Сент Кетерінс, 1975. 278 с.
299. Плешко Н. Из прошлого провинциального интеллигента. *Архив Русской Революции*. Т.9. Москва: Политиздат, 1991. С. 195–243.
300. Плющ Л. Пам'яті Надії Суровцової: Спогади. Сучасність. 1985. № 12. С. 84–90.
301. Погребенник Ф. Невідомі щоденники Євгена Чикаленка. *Слово і час*. 1993. № 10. С. 25–30.
302. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади. Український історик. Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен. 1988, №1–4 (97–100). С.119–129.
303. Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ, 2011. 592 с.
304. Порохівський Г. В часи повстання проти гетьмана Скоропадського (від 1.10. до 15.12. 1918 р.). *Календар–альманах «Дніпро» на 1939 р.* Львів: Дніпро, 1938. С. 36–49.
305. Порохівський Г. Перша українська дивізія. *Календар–альманах «Дніпро» на 1936 р.* Львів: Дніпро, 1935. С. 50–67.
306. Порохівський Г. Спогади про 1-й український корпус. *Календар–альманах «Дніпро» на 1933 р.* Львів: Дніпро, 1932. С.77–94.
307. Порохівський Г. Українська армія та її вождь. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)*. Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 220–223.
308. Прохода В. Вождь та військо. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)*. К.: МП «Фенікс», 1992. С. 109–148.
309. Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників / В. Прохода. *Табора*. Варшава, 1927. Ч. 5. С. 47–62; 1928. Ч. 6. С. 22–48; Ч. 7. С. 43–52; Ч. 8. С. 53–63; 1930. Ч. 14. С. 98–110.

310. Прохода В. Записки непокірливого: Історія національного усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця. Торонто: Накладом Укр. вид-ва «Пробоем», 1967. Кн. I. 434 с.

311. Прохода В. Сірожупанники в повстанні проти уряду гетьмана Скоропадського. *Табора*. Варшава, 1928. Ч. 9. С. 90–95.

312. Проценко П. Українізація на Північному фронті російської армії. *За Державність*. 1937. № 8. С. 8–55; 1938. № 9. С. 18–59.

313. Пузицький А. Боротьба за доступ до Києва. *За Державність*. 1936. № 7. С. 9–57.

314. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. *Визвольна ідея і збройний чин*. Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. 360 с.

315. Рабій Ю. Першолистопадовий спогад. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину*. Київ: Либідь, 1993. С. 311–321.

316. Рафес М.Г. Два года революции в Украине. Москва: Государственное издательство, 1920. 168 с.

317. Рафес М.Г. Накануне падения гетманщины. Из переживаний 1918 г. Київ: Партиздат, 1919. 96 с.

318. Революция на Украине по мемуарам белых; Составил С.А. Алексеев; под редакцией Н. Н. Попова. Государственное издательство. Москва-Ленинград: Репринтное воспроизведение издания. Киев: Политиздат. 436 с.

319. Редигер А. Ф. История моей жизни. Воспоминания военного министра. В двух томах. Т. 2. Москва: Канон-пресс; Кучково поле, 1999. 483 с.

320. Ремболович І. Рейд 1921 року. *За Державність*. 1933. № 3. С. 156–172.

321. Ремболович І. 1918 рік на Чернігівщині. *За Державність*. 1938. Зб. 8. С. 86–98.

322. Рогатинський І. Сестри санітарки Ніна Крагавицька і Соня Ярошинська серед граду куль несуть допомогу раненим козакам. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік*. Львів. С.15.

323. Рубінгер Л. Листопадовий зрив у Золочеві. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину*. Київ: Либідь, 1993. С. 306–309.

324. Рубльов О. «Я мушу продовжувати свою справу літописця...»: Гулагівська «одісея» Надії Суровцової 1927–1954 рр. у реабілітаційно-мемуарному контексті. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 2 (29). С. 215–282.

325. Рубцов И.И. Петроградские уланы в Гражданской войне на Юге России 1918-1920 годы. *Возрождённые полки Русской армии в Белой борьбе на юге России: серия «Белое движение в России»*. Т. 7. Москва: Центрполиграф, 2002. С. 167–195.

326. Рудницький І. Спомини Львівських Листопадових днів 1918 р. *Український Скиталець*. 1921. №1. С. 7.

327. Рудницький М. Перші революційні подуви. *Діло*. 1937. 27 березня. С. 5. URL: https://archive.org/details/GazetaDilo19220901/Gazeta_Dilo_1937_02_28/ (дата звернення 30.04.2024)

328. Рукопис невідомого автора про Зимовий похід військ УНР 1919–1920 рр. / Канцелярія Директорії Української Народної Республіки. Справи постійного зберігання за 1919–1924 рр. *ЦДАВО України*. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 116, 151 арк.

329. Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.

330. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве (1918–1919 гг.). *Летопись революции*. 1924. № 4. С. 5–43.

331. Савич І. Гуцульський полк морської піхоти в Армії УНР. *Літопис Червоної Калини*. 1932. № 4. С. 15.

332. Савченко В. Нарис боротьби Армії УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 р. на початку 1919 р. *За Державність*. 1935. № 5 С. 158–185; 1936. № 6. С.119–154.

333. Савченко В. Спогади про український рух у 12-й російській армії в 1917 р. *За Державність* 1929. №1. С. 42–64.
334. Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та у 1918 рр *За Державність* Каліш, 1934 .Ч. 4. С.145–60.
335. Сакович Г.Г. Екатеринославский поход. *1918 год на Украине: серия «Белое движение в России»*. Москва: Центрополиграф, 2001. Т. 5. С. 286-294.
336. Самійленко В. Дні слави (Спогади полковника української армії. Нью-Йорк: Укр. Вільна Академія Наук у США, 1954. 268 с.
337. Севрюк О. Підписання Берестейського договору. *Календар Червоної Калини на 1939 р.* Львів. 1938. С. 57–61.
338. Севрюк О. Підписання Берестейського договору: (спомини учасника мирових переговорів). *Ювілейний календар–альманах «Українського голосу» на 1968 р.* Вінніпег, 1968. С. 45–53.
339. Селявкін А.И. В трёх войнах на броневиках и танках. Харьков: Прапор, 1981. 183 с.
340. Середа М. На вулицях Києва з 30 січня до 8 лютого 1918 р. *Календар Червоної Калини на 1938 р.* Львів: Червона Калина, 1937. С. 23–32.
341. Середа М. Отаманщина. *Літопис Червоної Калини*. 1929. №3. С. 22–24; 1930. № 1. С. 10–12; № 2. С. 6–8; № 3. С. 15–17; № 4. С.12–14; № 6. С.17–30.
342. Середа М. Перші українські військові частини. *Історичний Календар–альманах Червоної Калини на 1929 рік*. Львів, 1929. С. 45–51.
343. Сивицкий. Взятие Киева. *Революционная военная мысль*. 1922. № 7. С. 124–128.
344. Сікевич В. Один спомин з війни 1917 р. *Ілюстрований календар «Українського голосу» на 1929 рік*. Вінніпег, 1928. С. 75–83.
345. Сікевич В. Сторінка із Записної книжки. *Ілюстрований календар «Українського голосу» на 1929 рік*. Вінніпег, 1928. С. 41–54.
346. Сікевич В. Сторінки із Записної книжки. Вінніпег: Новий шлях, 1943. Т. II. 76 с.

347. Сікевич В. Сторінки із Записної книжки. Едмонтон: Новий шлях, 1947. Т. 5. 77 с.
348. Сікевич В. Сторінки із Записної книжки. Саскатун: Новий шлях. 1941. Т. I. 63 с.
349. Сімянцев В. Роки козакування. 1917-1923. Спогади. Філадельфія, 1976. С.69-72.
350. Сім'янцев В. Спогади. Чорні запорожці. *Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР*. К.: Стікс, 2010. С. 173–199.
351. Сірий Ю. Із спогадів про українські видавництва. Авгсбург, 1949. 12 с.
352. Скидан М. Шлях 1-го Галицького Корпусу по поході на Київ. *Літопис Червоної Калини*. 1936. № 2. С. 3–5; № 3 С. 4–6; № 4. С. 7–8; № 5. С. 6–7.
353. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / ред. колегія: Пеленський Я. (гол. ред.), Білас Л., Боряк Г. та ін. Київ; Філадельфія, 1995. 112 с.
354. Скоропадський П. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918-го року: Сторінки споминів. *Наша культура*. Львів. 1936. Кн. 4. С. 241–247.
355. Скоропадський П. Уривок зі «Споминів» Гетьмана П. Скоропадського: 1-й Український Корпус. *Хліборобська Україна*. Відень, 1922–1923. Кн. IV. С. 3–40.
356. Скоропадський П. Уривок зі «Споминів» Гетьмана П. Скоропадського: Від початку 1918-го року до проголошення Гетьманства *Хліборобська Україна*. Відень. 1924–1925. Кн. 5. С. 31–92.
357. Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым, 1920: Воспоминания. Москва: Вече, 2013. 304 с.
358. Слезкин Ю. Ингерманландский гусарский полк в гражданской войне. *Возрожденные полки русской армии в Белой борьбе на Юге России: серия «Белое движение в России»*. Москва: Центрполиграф, 2002 Т. 7. С. 125–129.
359. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917–1918 роках. *За Державність*. Варшава, 1935. Ч. 5. С. 137–157.

360. Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш. *За Державність*. Варшава, 1938. № 8. С. 99–118.
361. Соболевский М. Я. Отдельный Полтавский добровольческий батальон в боях на Украине. *1918 год на Украине: серия «Белое движение в России»*. Москва: Центрполиграф, 2001. Т. 5. С. 234–245.
362. Совачева Г. Кризь пориви життя. *Наше життя*. Філадельфія, 1980. Ч.9. С.19. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/198x/1980-01-january-magazine-Our-Life.pdf> (дата звернення 30.04.2024)
363. Совачева Г. Кризь пориви життя. *Наше життя*. Філадельфія, 1980. Ч.10. С.15–16. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/198x/1980-05-may-magazine-Our-Life.pdf> (дата звернення 30.04.2024)
364. Совачева Г. Кризь пориви життя. *Наше життя*. Філадельфія, 1981. Ч.2. С.17–18.
365. Соколов К.Н. Правление генерала Деникина. *Белое дело. Кубань и Добровольческая армия*. Москва: Голос, 1992. Т. 8. С. 5–284.
366. Соколович Г. Терновый Венец. Картины Талергофа, юдоль слёз, плача и смерти. Ужгород, 1923. 78 с.
367. Соневицький М. Перший листопад 1918 р. у Чорткові. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України*. Київ: Либідь, 1993. С. 394–396.
368. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. Торонто, 1966. 192 с.
369. Станкевич В.Б. Воспоминания. 1914–1919. Берлин: Издательство И.П. Ладыжникова, 1920. 356 с.
370. Степанів О. З воєнних усмішок. *Роман Дашкевич: Спогади і нариси*. Львів: ЛА «Піраміда», 2009. С. 59–61.
371. Степанів О. Записки старшого десятника Олени Степанівної (29 вересня – 1 грудня 1914 р.). *Роман Дашкевич: Спогади і нариси*. Львів: Піраміда, 2009. С. 51–58.

372. Степанів О. Напередодні великих подій: Власні переживання і думки. (1912–1914 рр.) *Роман Дашкевич: Спогади і нариси*. Львів: Піраміда, 2009. С. 29–50.
373. Степанів О. Напередодні великих подій: Власні переживання і думки. (1912–1914 рр.). *Роман Дашкевич: Спогади і нариси*. Львів: ЛА «Піраміда», 2009. С. 29–50
374. Степанів О. Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті. *Роман Дашкевич: Спогади і нариси*. Львів: ЛА «Піраміда», 2009. С. 77–79.
375. Степанів О. Спогади з російського полону (31 травня 1915 – 7 серпня 1917 рр.). *Роман Дашкевич: Спогади і нариси*. Львів: ЛА «Піраміда», 2009. С. 62–74.
376. Степанів О., Дашкевич Р. Спогади і нариси. Львів: Піраміда, 2009. 623 с.
377. Стефанів З. Від Славянська до Тухолі: Спомини підхорунжого. *Український Скиталець*. Прага, 1922. № 16. С. 4–7; № 17. С. 4–6; 1923. № 21–23 (43–44). С. 8–12; 1924. № 8. С. 3–8.
378. Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник. Вінніпег, 1988. 155 с.
379. Стопчак М. В. Протигетьманське повстання Директорії УНР у мемуарній літературі. *Вісник Київ. держ. лінгвіст. ун-ту*. Київ, 2001. Вип. 5. С. 179–191.
380. Стопчак М. В. Протигетьманське повстання Директорії УНР у мемуарній літературі. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету*. Київ, 2001. Вип. 5. С. 179–191.
381. Сулківський Б. З історії формування Другого Січового Запорізького корпусу. *Табора*. Варшава, 1937. № 4. С. 71–86.
382. Сумский С. Одиннадцать переворотов (Гражданская война в Киеве). *Революция на Украине по мемуарам белых*. Москва – Ленинград: Госиздат, 1930. С. 99–114.
383. Суровцова Н. В. Спогади. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1996. 432 с.

384. Суровцова Н. Листи. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. Кн. 1. 704 с.
385. Суслик Р. Криваві сторінки з неписаних літописів (козацько-хуторянська Полтавщина в боротьбі проти московського комунізму). Дербі: Накладом автора, 1956. 338 с.
386. Суровцова Н. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області. Україна: *Щорічник АН УРСР*. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1990. Вип. 24. С. 414–560; Ч. II Наука і культура. Україна: *Щорічник АН України*. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. Вип. 25. С. 218–301; Ч. III. 1993. Вип. 26/27. С. 285–321.
387. Суханов Н. Н. Записки о революции: в 3 т. Москва: Политиздат, 1991. Т.2. 399 с.
388. Сушко Р. Базар: могили 359 героїв. *Історичний Календар Червоної Калини на 1931 р.* Львів, 1930. С. 104–127.
389. Сушко Р. Брат на брата: (Матеріали до історії Ударної групи СС): [Спогади]. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1928 р.* Львів, 1927. С. 53–58.
390. Сушко Р. Мої спомини про першу сотню СС. *Національна думка* Прага, 1926. Ч. 4. С. 26–32; 1927. Ч. 1. С. 28–34; Ч. 2. С. 23–37.
391. Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради (Мої спомини про першу сотню СС. *Календар Червоної Калини на 1928 р.* Львів, 1927. С. 9–37.
392. Таборенко П. Панцирний поїзд «Стрілець». Оповідання-спомин з українсько-московської війни. Нью-Йорк: Говерля, 1960. 41 с.
393. Гарнавський А. Історія 4-го Запорізького полку імені І. Богун. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1930. С. 104–127.
394. Гарнавський М. Спогади. Львів: Вечірня година, 1992. 128 с.
395. Татарський В. Під чотирма прапорами. Спогад. Мюнхен, 1959. 134 с.
396. Татомир В. Юнацтво в обороні рідної землі: Спогади про участь української молоді у визвольних змаганнях 1918–1920 років. Філадельфія. 52 с.

397. Терещенко М. Перший олігарх. Михайло Іванович Терещенко (1886-1956). 2013 р. 256 с.
398. Тинченко Я. Генерал Олександр Греков: військова діяльність і доля. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. № 2. С. 343–415.
399. Томашевський В. Шлях до катастрофи. Події в Рівнім. Повстання отамана Оскілка. Відень – Київ, 1920. 20 с.
400. Тонів В. Борці за визволення України. *Спогади*. Ч. 1. Каліш, 1921. С. 24–29.
401. Трайтелович С. И. В одесском подполье. *Этих дней не смолкнет слава. Воспоминания участников гражданской войны*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958. С. 225–232.
402. Трильовський К. Щоденник. 1918–1919 рр. Київ, 2003. 236 с.
403. Троцкий Л. Моя жизнь: Опыт автобиографии. Москва: Панорама, 1991. 624 с.
404. Трубецкой С. Е. Минувшее. Москва: ДЭМ, 1991. 336 с.
405. Туркало К. Спогади. Нью-Йорк, 1978. 13 с.
406. Тэффи Н.А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания. Москва: Политиздат, 1991. 445 с.
407. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни (Мемуари). Київ: Україна, 1990. 120 с.
408. Тютюнник Ю. Зимовий похід. 1919–1920 рр. Нью-Йорк: Говерла, 1966. 99 с.
409. Тютюнник Ю. Й. Записки генерал–хорунжого. Київ: Книга Роду, 2008. 312 с.
410. Тютюнник Ю. Революційна стихія (Спогади). *Дзвін*. 1991. № 7. С. 87–95; № 8. С. 92–102.
411. Удовиченко О. Загибель студентського куреня під Крутами. *Військова справа*. Париж, 1928. № 2. С. 5–8.
412. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ (1917–1918). *Військова справа*. Париж, 1927–1928. Ч. 1. С. 8–14.

413. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Київ: Україна. 97 с.
414. Удовиченко О. Форсування Дністра під Городнищею (14 вересня 1920). *За державність*. 1934. № 4. С. 190–200.
415. Українська Галицька Армія: збірка спогадів. Львів, 2002. 122 с.
416. Філанович В. Бої за Житомир. *Гуртуймося*. 1932. № 9. С. 25–31.
417. Файзулін Я. Невідомі спогади генерал-хорунжого армії УНР Юрія Тютюнника. *Український історичний збірник*. Київ: інститут історії НАН України, 2011. Вип. 14. С. 290–302.
418. Федак С. Мої спомини. Календар «Просвіти» на 1918 р. Львів: Видання «Просвіта», 1917. С. 189–205.
419. Федоричка І. Талергоф або русько-українська Голгофта...Опис мук і страждань галицько-українського народу під германським ярмом в часі всесвітньої війни на заслання в Талергофі 1914–1917 р. рукою мученика й очевидця. Коломия, 1923. 71 с.
420. Федорко В. Спогади з часів визвольної боротьби 1917–1921 років. Мельборн, 1973. 24 с.
421. Федоров В. За владу Рад.Октябрьские грозы. *Сборник очерков и воспоминаний о революционных событиях на Николаевщине*. Одесса: Маяк, 1977. С.114–128.
422. Федченков В. На рубеже двух эпох. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Veniamin_Fedchenkov/na-rubezhe-dvukh-ehpokh/ (дата звернення 30.04.2024)
423. Фенців І. Українська артилерія у Львові 1–21.XI.1918 р. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1929. Ч. 1. С. 6.
424. Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир: КВО Житомирський вісник, 1992. 142 с.
425. Фещенко-Чопівський М. Мотовилівка в 1919 році. *За Державність*. 1966. № 11. С. 175–179.

426. Филонович В. Дещо про подію під Крутами. *Крути: 29 січня 1918 р.* Київ: Видавництво Олени Теліги, 2007. С. 48–51.
427. Фляк М. Перший листопад 1918 р. в Самборі. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину.* Київ: Либідь, 1993. С. 365–370.
428. Франко П. Летунський відділ УГА. *Літопис Червоної Калини.* Львів: Червона Калина, 1937. Ч. 10. С. 3–5; Ч. 11. С. 9–11.
429. Франц Г. Эвакуация немецких войск с Украины (зима 1918–1919). *Историк и современник.* Берлин. 1921. С. 262–269.
430. Харченко С. З кривавих днів 1919 р. Зі споминів українського партизана. *Неділя.* Львів. 1935. № 36. С. 3.
431. Хитрово В. Киевская эпопея 1918 года. *Белое движение в России - 1918 год на Украине.* М.: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. Т. 5. С. 142–157.
432. Христич Я. Українські Зелені Свята у Севастополі (Спогад учасника). *Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-визвольних змагань 1917–1920-х років.* Київ: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. С. 17–19.
433. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Київ: Академкнига, 2011. Т. 3–4. 354 с.
434. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень: Український соціологічний інститут, 1921 Т. 1. 152 с.
435. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень: Український соціологічний інститут, 1921. Т. 2. 204 с.
436. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень: Український соціологічний інститут, 1921. Т. 3. 160 с.
437. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень: Український соціологічний інститут, 1922. Т. 4. 192 с.
438. Христюк П. Замітки і матеріали. Нью-Йорк: Український інститут, 1922. Т.4. 228 с.

439. Христюк П. О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Київ: Академкнига, 2011. Т. 1–2. 353 с.
440. Цапко І. Кінний бій під Сидоровим. *За Державність*. Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1964. Зб. 10. С. 204–209.
441. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. 336 с.
442. Цьокан І. Від Денікіна до більшовиків. Фрагмент споминів з Радянської України. Відень, 1921. 20 с.
443. Чабанівський В. Вступ українських військ. до Києва 31 серпня 1919 року. *За Державність*. 1938. № 8. С.152–154.
444. Чабанівський В. Вступ Українських Військ до Києва 31 серпня 1919 року. *Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР*. Київ: Стікс, 2010. С. 167–170.
445. Чайка Л. На крайньому хутори (зі спогадів повстанця). *Календар Червоної Калини на 1934 р.* Львів, 1933. С. 192–206.
446. Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за часів від 1 листопада 1918 р. – до 13 травня 1919 р. *Дзвін*. 1990. № 6. 44–79.
447. Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. Львів: Червона Калина, 1930. 119 с.
448. Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / упор. Б. З. Якимовича та ін. Львів, 2002. Т. 1. 511 с.
449. Чайковський А. Як українці перебрали в свої руки залізничну станцію у Львові. *Свобода*. Джерсі–Сіті, 1968.
450. Чеботарів М. Ю. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). Київ: Темпора, 2003. 288 с.
451. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной рады и гетмана. *Революция на Украине по мемуарам белых* / Сост. С. А. Алексеев. Москва – Ленинград: Госиздат, 1930. С. 239–276.

452. Чернин О. Брест-Литовск. *Архив русской революции*. Москва: Терра – Политиздат, 1991. Т. 2. С. 108–132.
453. Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. Москва – Петроград: Госиздат, 1923. 297 с.
454. Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. Москва – Петроград: Госиздат, 1923. 297 с.
455. Черчилль В. Мировой кризис. Москва: Государственное военное издательство, 1932. 328 с.
456. Черячукин А. Донские делегации на Украину и в Берлин. *Донская летопись*. 1924. Вып. 3. С. 163–217.
457. Чикаленко Є. Уривок із споминів за 1917 рік. *Науковий збірник УВАН*. Нью-Йорк, 1999. Т.4. С.253–255.
458. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ: Темпора 2004. Т. 2. 464 с.
459. Чорний С. Мої спомини. Маршрутні замітки. *Гуртуймося*. 1931. № 3. С.18–23.
460. Чорний С. Сторінки з 2-го Зимового походу. *За Державність*. 1933. № 3. С. 192–206.
461. Чубатий М. Ч. Десять днів у Києві в січні 1919 р. Спомин з Трудового Конгресу. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1935. Ч. 5. С. 4–7.
462. Шандрук П. Армія УНР і її боротьба за державність. *Гуртуймося*. 1932. № 9. С. 7–15.
463. Шандрук П. Бої 3-ої Залізної дивізії під с. Сидоровим над Збручем 19-26 липня 1920 р. *Табора*. 1923. № 1. С. 94–101.
464. Шандрук П. Сили доблесті. Мемуари. Київ: Вища школа, 1999. 240 с.
465. Шаповал М. 22 січня: (Спомини і висновки). *Трудова Україна*. Прага, 1932. № 2. С. 6–10; № 3/4. С. 28–30; № 5/6. С. 10–13; № 7/8. С. 10–12; № 9. С. 8–11.
466. Шаповал М. Велика революція. Прага, Вільна спілка, 1928. 324 с.

467. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. *Уривки із споминів Вітчизна*. 1995. № 11–12. С. 131–141; 1996 № 1–2. С.131-136; № 5–6. С. 125–141.; № 7–8. С. 127–140.
468. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади. Нью Йорк: Українська громада ім. М. Ю. Шаповала в Новім Йорку, 1958. 126 с.
469. Шаповал М. Щоденник. Нью-Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку, 1958. Ч. I: Від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. 128 с.
470. Шаповал М. Ю. Занепад УНР 1919 р. Прага: Вільна спілка, 1928. 42 с.
471. Шарик М. Діти війни: Спогади. Вінніпег: Іван Тиктор, 1955–1956. Ч. 1. 128 с., Ч. 2. 127 с., Ч. 3. 127 с.
472. Шах С. Санітарний шеф Козацького Загону ім. Гонти (нарис на основі воєнного записничка). *Календар Червоної калина на 1925*. Львів–Київ, 1924. С.60–62.
473. Швед А. Революционные события в Павлограде (март 1917 – март 1918 г.) *Летопись революции*. 1927. № 4. С. 105–115.
474. Швець А. Історія Полуботківського полку. *Українське козацтво*. 1971. Ч. 18. С. 20–22.
475. Шелухин С.П. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. Прага: В-во «Нова Україна», 1926. 40 с.
476. Шелухін С. Визнання Української Республіки Росією: 1918 р. *На переломі*. Відень, 1920. Ч. 3. С. 23–28.
477. Шелухін С. Як будовано Українську соборність: В. Панейко на роботі в українській делегації на Мирову конференцію в Парижі 1919-го року: Доповідь у Товаристві українських письменників і журналістів у Празі, 9 квітня 1935 р. Варшава, 1936. № 1. С. 47–54.
478. Шелухін С.П. Як то було на Україні за часів Гетьманщини 1918 р. Львів: Червона Калина, 1938. 36 с.
479. Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії. *Хліборобська Україна*. Кн.1. Відень, 1923. С. 112–113.

480. Шемет С. Микола Міхновський. Посмертна згадка. *Хліборобська Україна*. Відень, 1923. Кн. 5. С. 3–30.
481. Шемет С. Полковник Петро Болбачан (Замітки до історії Запорізького корпусу 1917-1919 рр.). *Хліборобська Україна*. 1922–1923. Кн. 4. С. 200–236.
482. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 рр.: Спомини і роздуми. Торонто: Друкарня Василян, 1971. 366 с.
483. Шкловский В. Б. Сентиментальное путешествие. Воспоминания 1917–1922. Москва: Новости, 1990. 368 с.
484. Шкуро А. Г. Записки белого партизана. *Добровольцы и партизаны*. Москва: Голос, 1996. Т. 7. С. 75–246.
485. Шляхтиченко М. До історії «Директорії» УНР (Спогад) *Український історик*. 1965. № 1–2. С. 56–61; № 3. С. 52–59.
486. Шпилинський О. Базар (1921–1931). *За Державність*. 1933. № 3. С. 109–135.
487. Шпилинський О. Записки до історії 3-го піхотного полку імені Наливайка. *Табор*. 1929. № 12. С. 54–69.
488. Шрамченко С. Піднесення українського прапора на Чорноморському флоті *За державність*. 1930. № 2. С. 120–124.
489. Шрамченко С. Українські Воєнно–Морські Школи (1918–1920 рр.). *Табор*. Каліш, 1931. Ч. 15. С. 80–84.
490. Шульгата Н. Підготовка перевороту 1 листопада 1918 р. у Львові: спогади учасників. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. Львів: ЛНУ, 2001 Вип. 4. С. 163–172.
491. Шульгин В. В. Последний очевидец: Мемуары. Очерки. Сны. Москва, 2002. 430 с. URL : https://archive.org/details/2002_202111 (дата звернення 30.04.2024)
492. Шульгин В. Дни. Годы. *Дни. 1920 год*. Москва: Новости, 1990. С. 330–548.

493. Шульгин В. В. Дни. 1920: Записки Сост. и авт. вст. ст. Д.А. Жуков. Москва: Современник, 1989. 559 с.
494. Шульгін О. Пам'яті генерала Мишковського. *Героїчний бій під Чорним Островом*. Торонто: Український Воєнно-історичний інститут, 1961. С. 98–101.
495. Шульгін О. Початки діяльності Міністерства закордонних справ України. *Український самостійник*. 1957. Ч. 4. С. 29–32.
496. Шульгін О. Симон Петлюра та українська закордонна політика. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Київ: МП «Фенікс», 1992. С. 172–176.
497. Шустикевич А. З останніх боїв (осінь 1919 року на Великій Україні). *Альманах Червоної Калини на 1930 рік*. Львів, 1929. С. 144–148.
498. Шусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. Київ: Інститут історії України, 1992. С. 79.
499. Шухевич С. Моє життя. Спогади. Лондон: Українська видавнича спілка, 1991. 619 с.
500. Шухевич С. Спомини з Українсько-Галицької Армії (1919–1920): У 5 ч. Львів: Червона Калина, 1929 Ч. 1. 176 с.; Ч. 2. 176 с.; Ч. 3. 162 с.; Ч. 4. 164 с.; Ч. 5. 147 с.
501. Щоденник значкового Ясинського, старшини Окремого Чорноморського коша. *Військово-історичний альманах*. 2000. №1. С. 57–70.
502. Щуровський В. Зі записів лікаря Бригади УСС *Календар-альманах Червоної Калини на 1924 рік*. Львів; 1923. С. 79–90.
503. Юртик Г. Другий всеукраїнський військовий з'їзд. Перший Універсал. (Зі споминів). *Літературно-науковий вісник*. Львів. 1923. Кн. 3. С. 228–234; Кн. 4. С. 306–314.
504. Юртик Г. Звенигородський Кіш вільного козацтва (Спомини) *Літературно-науковий вісник*. Львів. 1922. № 2. С. 125–133.

505. Юртик Г. Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана Петра Дорошенка. (Зі споминів). *Літературно-науковий вісник*. Львів. 1923. Кн. 1. С. 31–42.
506. Яворовський Є. Денікіяда Української Галицької Армії. Яворів, 1929. 46 с.
507. Яворовський Є. Останній місяць ЧУГА . Історичні факти на основі «Денника Начальної Команди ГА». *Новий Час*. Львів, 1937. № 8. С.7–8.
508. Якимів Е. Гостини Махна в Умані. Зі споминів очевидця *Календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік*. Львів, 1931. С. 78–80.
509. Янчевський М. Із спогадів 1 березня 1917 р. Фундул – Молдова – Кімнолунг; Серпень–грудень 1917 року. Борисоглібськ – Одеса. *За Державність*. 1930. Ч. 2. С.137–150.
510. Ярославин С. За Збруч (Уривок зі споминів б. підхорунж. 18 бригади УГА). *Літопис Червоної Калини*. 1931. № 7–8. С. 35–37.
511. Ярославин С. Як ми ставали большевиками. *Літопис Червоної Калини*. 1935. № 9. С. 3–5.
512. Яськевич С. Кілька поправок до історії Кам'янецької спільної юнацької школи. *Літопис Червоної Калини*. 1936. № 4. С. 4–6.
513. Dubreuil Ch. Deux années en Ukraine (1917–1919). Paris: Henry Paulin Editeur, 1919. 158 p.
514. Evain E. L'indépendance de l'Ukraine et la France. Paris: Librairie Felix Alcan, 1931. 133 p.
515. Hupka J. Z czasów wielkiej wojny. Niwiska, 1936. 464 s.
516. Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914 – 22.VI.1915). Lwów: Księgarnia Polska [u.a.], 1915. 262 s.
517. Kossak-Szczucka Z. Pożoga. Wspomnienia z Wołynia 1917–1919. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1996. 283 s.
518. Przysiecki F. Rządy rosyjskie w Galicyi wschodniej. Piotrków: Wyd. 'Wiadomości Polskich', 1915. 74 s.

519. Sadoul J. Notes sur la révolution bolchevique (octobre 1917 – janvier 1919). Paris: Edition de la Sirène, VIII. 465 p.

Монографії, статті

520. Алієва Е. Б. Революційні події 1917–1919 рр. та долі жінок-революціонерок Донбасу. *Історичні записки*. 2012. Вип. 33. С.11–18.

521. Андрусишин Б. Спомини П. Скоропадського як джерело вивчення соціально-економічної політики Української Держави. *Наукові записки: матеріали звіт.-наук. конференції викладачів УПУ ім. М. Драгоманова за 1992 р.* Київ, 1993. С. 224–227.

522. Андрущенко В. П. Громадянське суспільство: історія та сучасність: монографія / Т. В. Розова, О. С. Білоусов, Л. В. Вінокурова та ін.; за заг. ред. Т. В. Розової. Одеса: Юридична література, 2010. 344 с.

523. Білокінь С. Спомини Михайла Грушевського про Центральну Раду. *Розбудова держави*. 1993. № 1. С. 8–19.

524. Білян П. Дмитро Дорошенко про українські національно-визвольні змагання в період діяльності УЦР (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2001. № 12. С.71–77.

525. Варшавчик М. А Источниковедение истории КПСС. Москва: Высшая школа, 1989. 224 с.

526. Васильчук М. «Літопис Спостерігача»: Щоденник Володимира Глинського 1916-1920 рр. як зразок української мемуаристики періоду Першої світової війни та доби ЗУНР – УНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 18. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 635–642.

527. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР: монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 278 с.

528. Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. Івано-Франківськ, 2009. 812 с.
529. Верба І. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973). Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. 324 с.
530. Верба І. Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні: До 100-ліття з дня народження. Київ: НАНУ, Інститут укр. археографії та джерелознавства, 1999. 384 с.
531. Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр.: у 2 т. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. Т. 1. 524 с.; Т. 2. 503 с.
532. Верстюк В. 1917 рік у щоденникових записах В.І. Вернадського. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 73–81.
533. Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. Київ : Либідь, 1996. 144 с.
534. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ: Наукова думка, 1991. 368 с.
535. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ: Київська нотна фабрика, 1998. 255 с.
536. Верстюк В. Революція в оцінках Євгена Чикаленка. *Чикаленко Євген. Щоденник 1919–1920 / за ред. В. Верстюка та М. Антоновича*. Київ; Нью-Йорк: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. С. 17–32.
537. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. Українське історичне товариство. Мюнхен, 1970. 111 с.
538. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) у 50-ліття смерті. Мюнхен, 1985. 120 с.
539. Войцехівська І. Мемуаристика. *Спеціальні історичні дисципліни довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]*. Київ: Либідь, 2008. С. 359–366.

540. Гамрецький Ю. М. Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції й громадянської війни на Україні: В. О. Антонов-Овсієнко. *Український історичний журнал*. 1988. № 11. С.126–131.

541. Гелис И. Как надо писать воспоминания. *Пролетарская революция*. 1925. № 7. С. 197–212.

542. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. Публікація О. Божка. *З Архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. Ч. 1–2. С. 24–56.

543. Голубцов В. С. К вопросу о научных принципах переиздания мемуарной литературы. *Источниковедение истории советского общества*. Москва: Наука, 1968. С. 367–388.

544. Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества. Москва: Изд-во МГУ. 1970. 115 с.

545. Горак В. С. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників. Київ: Стилос, 2010. 200 с.

546. Гражданская война на Украине / ред. С. М. Короливского. Киев: Издательство «Наукова думка», 1967. Т. 2. 916 с.

547. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні*. Львів, 1999. Вип. 2: 1995–1997 рр. С. 117–137.

548. Громік О., Пижик А. Соціально-культура та економічна сфери життя вояків третього гайдамацького полку в 1918 році (за мемуарами Володимира Сікевича). *Міжнародний науковий журнал ЛОГОС. ОНЛАЙН*. №16. 2020. С.1-5. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2663-4139/article/view/6533/6476> (дата звернення 30.04.2024)

549. Грушевський М. Велика Хвиля. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Знання України, 1991. 240 с.

550. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. Великий Українець. Київ: Веселка, 1992. 171 с.

551. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Знання України, 1991. 240 с.
552. Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві: Спогади. Київ: Таксон, 1997. 1999 с.
553. Гурко В. И. Политическое положение на Украине при гетмане. *Революция на Украине по мемуарам белых*. Москва: Госиздат, 1930. С. 212–221.
554. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.
555. Деревнина Л. И. О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников (историография вопроса). *Вопросы архивоведения*. 1963. №. 4. С. 32–38.
556. Дмитрієнко, М. Ф. Джерела особового походження. *Енциклопедія історії України: в 5 т.* Київ: Наукова думка, 2003. Т. 2. С. 374.
557. Довгопол В. М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР. Київ: Вища школа, 1986. 239 с.
558. Зайончковский П. А. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: аннот. указ. Москва: Книга, 1976. Т. 1. 301 с.
559. Історичне джерелознавство: підручник. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
560. Історія України: нове бачення / за ред. В. А. Смолія. Т. 2. Київ: Вид-во Україна, 1996. 494 с.
561. Кабанов В. В. Источниковедение истории Советского общества: курс лекций. Москва: РГГУ, 1997. 388 с.
562. Калініченко В. В., Рибалка Р. К. Історія України: 1917–2003 рр: підручн. для іст. фак. вищ. навч. закл. Харків, 2004. ч. III. 644 с.
563. Капелюшний В. П. Замасковані імена: псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Київ: Нора-Прінт, 2001. 103 с.
564. Ключник Л. Петровский Г. И. Москва: Политиздат, 1970. 125 с.
565. Коваль Р. Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917–1930. Київ: Markobook, 2020. 432 с.

566. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI– XVII вв. Днепропетровск: ДГУ, 1978. 115 с.
567. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. №2. С. 145–153.
568. Копиленко О. Сто днів Центральної Ради. Київ: Україна, 1992. 204 с.
569. Корнієвський О. А. Громадянське суспільство в Україні: основні етапи інституціоналізації. *Стратегічні пріоритети*. 2012. № 4 (25). С. 68–73.
570. Кос А. І. З-під знаку Стрільця: Олена Степанів-Дашкевич у світлинах, документах та спогадах. Львів: Поліграфсервіс, 2012. 120 с.
571. Косик В. Симон Петлюра / Пер. с фр. Я. Кравець. Львів, 2000. 87 с.
572. Красная смута: сб. ист. лит. произв. / Сост. Р. Г. Гагкуев. Москва: Содружество «Посев», 2011. 624 с.
573. Кревецький І. Українська мемуаристика: її сучасний стан і значіння. Кам'янець-Подільський: Стрілець, 1919. 30 с.
574. Кревецький І. Як писати мемуари: пояснення і практичні вказівки. Кам'янець-Подільський: Стрілець, 1919. 40 с.
575. Кревецький І. Як писати мемуари: пояснення і практичні вказівки. Видання Уряду Преси й Пропаганди Західної УНР. Відень, 1921. 34 с.
576. Кульчицький В. Володимир Винниченко: перші етапи життєвого шляху. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ: Інститут історії України НАН, 2003. № 9. С. 3–37.
577. Кульчицький В. Володимир Винниченко: світоглядна еволюція. *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 47– 70.
578. Кульчицький С. Володимир Винниченко: життя в еміграції (1920–1934 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. № 8. С. 7–23.
579. Кульчицький С. В. Володимир Винниченко. Київ: Альтернативи, 2005. 373 с.

580. Кураєв О. О. Маловідомий комплекс джерел Австрійського державного архіву у Відні про події в Україні 1914–1922 рр. (за публікацією Т. Горникевича). *Архіви України*. 2000. № 1–3. С. 97–102.

581. Курносів А. А. Приєми внутрєнньої критики мемуаров: (воспоминаня учасників партизанського движенія в період Великої Отечестваєнної війни как ист. источник). *Источниковедение. Теоретические и методические проблемы*. Москва, 1965. С. 478–504.

582. Лабур О. В. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з Лютого 1917 року в Україні. *Сторінки історії*. 2019. Вип. 40. С.42–58.

583. Липинський В. Повне зібрання творів, архівів, студій. Політологічна секція: Листи до братів – хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. Київ: Філадельфія, 1995. Кн. 1. Т. 6. 470 с.

584. Литвин М.Р. Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 368 с.

585. Литвин М. Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. 488 с.

586. Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. Київ: Аквілон-Прес, 2000. 464 с.

587. Литвиненко М. А. Джерела історії України. Харків, 1970. 204 с.

588. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика*. 2010. № 7. С. 66–104.

589. Любовець Н.І. Істпартівський дискурс в українському мемуарному наративі 20–30-х років ХХ ст. *Українська біографістика*. Київ, 2021. Вип. 21. С. 210–230.

590. Любовець Н. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського*. 2010. Вип. 28. С. 493–507

591. Любовець Н. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського*. 2009. Вип. 24. С. 277–291.
592. Любовець Н.І. Мемуарна складова академічного збірника «За сто літ»: основні жанри та сюжети. *Українська біографістика*. Київ, 2019. Вип. 17. С. 93–112.
593. Любовець Н. Перша світова війна 1914–1918 рр. у мемуарній репрезентації. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2022. Вип. 64. С. 196–211.
594. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.
595. Маркітан Л. П. Симон Петлюра та його родина в кіно – і фотодокументах. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 71–81.
596. Мельник Е. Олімпіада Пащенко — просвітницька діячка Поділля. *Жінка в науці та освіті: Минуле, сучасність, майбутнє*. Київ: Здоровило, 2002. С. 310–315.
597. Мельниченко В. М. Події української революції 1917–1921 рр. на Черкащині в мемуарах державних і військових діячів. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2017. № 1. С. 31–39.
598. Мицик Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ: ВПОП Дніпро, 1996. 262 с.
599. Монолатій І. Галичина і галицькі українці у «Спогадах» Павла Скоропадського: ідейні орієнтації та національні пріоритети. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2005. Вип. 9. С. 346–355.
600. Морозова І. Українські еміграційні і західноукраїнські видання 1920-х років: спогади, документи, матеріали. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2015. № 7. С. 277–301.

601. Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів) / Упоряд., передм. В.Семенів. Львів: Апріорі, 2018. 528 с.
602. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси / Державний комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, Наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині. Київ, 2005. 160 с.
603. Мхиторян Н. Мемуари О. Лотоцького як цінне джерело досліджень історії українсько-турецьких взаємовідносин. *Розбудова держави*. 1995. № 5–6. С. 54–59.
604. Нариси історії української революції 1917–1921 років / В. А. Смолій, Г. В.Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. Київ: НВП Видавництво Наукова думка НАН України, 2011. Кн. 1. 390 с.
605. Оніщенко О. В. Мемуари жінок – діячок українського національно-визвольного руху як історичне джерело. *Роль визначних особистостей–митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості XIX – на початку XX ст.: матеріали 3–5 наук. семінарів / Упоряд.: Н. Грабар, О. Мокану, М. Горбатюк*. Київ, 2011. С.364–369.
606. Осташко Т. Всеволод Голубович: портрет на політичному тлі. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* Київ, 2011. №6. С.45–74.
607. Отземко О. В. Мемуарні джерела в російській історіографії XIX-початку XX ст. *Гуржійівські історичні читання*. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 15–16.
608. Отземко О. В. Особові фонди учасників революційних подій 1917–1918 рр. на Донеччині в Державному архів Донецької області. *Чорноморський літопис: Наук. журнал*. Миколаїв, 2011. № 3. С.66–69.
609. Отземко О. В. Спогади учасників подій 1917–1920 рр. на Донеччині у фондах Державного архіву Донецької області. *Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ: Інститут української

історіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2009. Т.19. Книга II, частина I. С.327–335.

610. Отземко О. В. Структура та інформаційний потенціал фондів особового походження. *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2009–2010 рр.* Донецьк, 2011. Т.2. С.223–224.

611. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ: Темпора, 2008. С. 174–215.

612. Пархоменко В. А. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристиці. Миколаїв: Іліон, 2014. 480 с.

613. Передерій В. Матеріали до вивчення історії ЗУНР на сторінках «Літопису Червоної Калини» (1929–1939 рр.), (1991–1995 рр.): джерелознавчий аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 18. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2009. С. 666–673.

614. Петлюра С. В. Статті / упоряд. та авт. передм. О. Климчук. Київ, 1993. 341 с.

615. Петришина Л. Жіночий рух в Україні у 1917 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історичні науки*. 2006. № 1. С.145–149.

616. Пиріг Р. Я. Симон Петлюра у сприйнятті Павла Скоропадського (за спогадами гетьмана). *УІЖ*. 2009. № 3. С. 15-27;

617. Пиріг Р. Я. Симон Петлюра в оцінках гетьмана. *Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси*. Київ, 2011. С. 279-294.

618. Пиріг Р. Павло Скоропадський у дзеркалі своїх спогадів. *Гетьманат Павла Скоропадського між Німеччиною і Росією*. Київ, 2008. С. 43–52.

619. Пиріг Р. Спогади Павла Скоропадського як історичне. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2008. Т. 16. С. 57–72.

620. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 31–58.
621. Пиріг Р. Я., Бойко О. Д., Верстюк В. Ф. П. Врангель: останні надії і крах Білого руху. *Нариси історії української революції 1917–1921 років*. Київ, 2012. С. 443–458.
622. Пиріг Р. Михайло Грушевський: «...жив у Києві інкогніто». *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* Київ: Інститут історії України НАН, 2011. № 6. С.5–20.
623. Покровський М. Н. От Истпарта. *Пролетарская революция*. 1921. № 1. С. 5–9.
624. Реєнт О. Павло Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2003. 304 с.
625. Розумний М. М. Громадянське суспільство та «обхідний шлях» до демократії. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 1 (26). С. 5–10.
626. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.. *Україна кризь віки*. Київ: Альтернативи, 1999. Т.10. 320 с.
627. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939 рр). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 648 с.
628. Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2008. 380 с.
629. Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР 1917–1941. Київ: Вища школа, 1961. 239 с.
630. Санцевич А. В. Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело. *Джерелознавство з історії УРСР післявоєнного періоду (1945–1970)*. Київ, 1972. С. 108–140.
631. Сергійчук В. І. Симон Петлюра. Київ: ПП Сергійчук, 2004. 446 с

632. Смогоржевська І. А. Бібліографія українського визвольного руху 1917–1920 рр. на сторінках «Літопису Червоної Калини». *Вісник Національного університету Львівська політехніка*. 2007. № 584. С. 126–128.
633. Солдатенко В. Ф. Українська революція: Іст. нарис. Київ: Либідь, 1999. 975 с.
634. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Рік 1917. Т.1. Харків: Прапор, 2008. 560 с.
635. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Рік 1918. Київ: Світогляд, 2009. 411 с.
636. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Рік 1919. Т. 3. Київ: Світогляд, 2010. 453 с.
637. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Рік 1920. Т. 4. Київ: Світогляд, 2010. 442 с.
638. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1917–1920 рр.). Київ: Книга Пам'яті України, 1999. 508 с.
639. Сохацька Є. Олімпіада Пашенко – діячка «Просвіти» та організатор українського шкільництва на Кам'янецьчині (1917–1920 рр.). *Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.)*. Кам'янець-Подільський, 1996. С. 85–94.
640. Стеблій Ф. Іван Кревецький – історик-державник. Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. 40 с.
641. Стрельський Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. Киев: Вища школа, 1978. 136 с.
642. Стрельський Г. В. Великий Жовтень на Україні у спогадах сучасників. Київ: Вища школа, 1989. 62 с.
643. Стрельський Г. В. Мемуари про Велику Жовтневу соціалістичну революцію на Україні і їх публікація в журналі «Літопис революції». *Вісник Київського університету*. 1971. № 13. С. 29–34.
644. Стрельський Г. В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920). *Бібліотека. Наука. Культура. Інформація*. Київ: НБУВ, 1998. Вип. 1. С. 451–459.

645. Стрельський Г. В. Січневе збройне повстання київських трудящих проти Центральної Ради 1918 р. у спогадах учасників. *Український історичний журнал*. 1973. № 2. С. 135–138.
646. Стрельський Г. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. Київ: Наукова думка, 1996. 191 с.
647. Удод О. А. Про психоісторичний підхід до історії. *Бористен*. 2000. № 3. С. 12–13.
648. Федунь М. Мемуарна спадщина Осипа Назарука. Брошнів: МПП Таля, 2000. 175 с.
649. Цокур Є. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 129–136.
650. Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР. Советский период. Москва, 1966. 343 с.
651. Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник. Москва, 1959. 80 с.
652. Черноморский М. Н. Мемуары как источник по истории советского общества. Вопросы истории. 1960. № 12. С. 53–71.
653. Черноморский М. Н. Работа над мемуарами при изучении истории КПСС. Москва, 1965. 135 с.
654. Черноморский М. Н. Работа с мемуарами при изучении истории КПСС. Москва, 1961. 134 с.
655. Чоп В. М., Лиман І. І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки). Запоріжжя: РА «ТандемУ», 2007. 479 с.
656. Шанковський Л. Нарис української військової історіографії: Українська воєнно-історична наука в періоді між двома війнами (1921–1939). *Український історик*. 1973. № 3–4. С. 113–126.
657. Швидченко Т. Жінки у боротьбі за українську державність у 1917–1921 рр. *Українознавство. Історичні студії*. № 4(73) (2019). С.8–24.

Дисертації, автореферати дисертацій

658. Бурім Д. В. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д. І. Дорошенка в еміграції (1919–1951 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 1997. 294 с.

659. Горелов В.І. Військово-політична діяльність П. Скоропадського та його роль у створенні Збройних Сил Української Держави (серпень 1886 – грудень 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1991. 20 с.

660. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. Київ, 2003. 20 с

661. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львів, 1999, 20 с.

662. Образцов С. В. Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка: автореф. дис. ... ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 15 с.

663. Оніщенко О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік.; дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 184 с.

664. Пархоменко В. А. Вітчизняна мемуаристика як джерело з історії національно-визвольних змагань 1914–1921 рр.: автореф. дис. ... докт. іст. наук : 07.00.06. Київ: Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, 2014. 36 с.

665. Піскун В. М. Українська політична еміграція 20-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. 43 с.

666. Стопчак М. Утворення та діяльність Директорії УНР (1918–1920 рр.): Історіографічний нарис. Вінниця, 2010. 812 с.

667. Торопцева А. І. Україна та українці очима Шарля Дюброя: джерелознавчий аналіз мемуарів «Deux années en Ukraine (1917–1919)»: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2017. 19 с.

668. Федунь М. Р. Українська мемуаристика в Галичині кінця ХІХ — початку ХХ століття: жанрово-стильові особливості: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Івано-Франківськ : Українська література, 2001. 20 с.

Бібліографічні покажчки

669. Калинович І. Українська мемуаристика 1914–1924 (Бібліографічний реєстр). Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1925. 32 с.

670. Калинович І. Українська мемуаристика 1914–1924 (Бібліографічний реєстр). *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 145–150.

671. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) : наук.-бібліогр. видання / редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.; уклад.: А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Беляєва та ін. ; наук. ред. В. Ю. Омельчук. Київ, 2001. 816 с.

672. Чайковський І. Наша мемуаристика. Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1966. 36 с.

673. Щусь О. Й. Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко. Київ: Інститут історії України, 1965. 100 с.

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Отземко О., Грідіна А. Лютий 1917 р. за мемуарами діячів і сучасників української революції. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 2. С. 50–57.
2. Грідіна А. Гетьманський переворот в Україні 1918 року через призму спогадів сучасників. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки*. 2014. № 1–2. С. 303–310.
3. Грідіна А. Спогади як джерело до вивчення повсякденного життя в добу Української революції 1917–1921 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 33 (72). № 3. 2022. С. 191–196.
4. Грідіна А. Жінки – героїні Української революції за спогадами сучасників. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Том 52. №1. 2022. С. 46–51.
5. Грідіна А., Темірова Н. Проблема розбудови збройних сил у мемуарах сучасників Української революції 1917–1921 рр. *Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія*. 2022. Вип. 40. С. 131–139.
6. Грідіна А. Жіночий погляд на українське суспільство в 1917–1921 роках у мемуарах сучасниць. *Південний архів (історичні науки): збірник наукових праць*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2022. Вип. 38. С. 5–13.

Стаття у зарубіжному періодичному виданні

7. Hridina A. Reproduction of cultural and religious life in Ukraine during 1917–1921 in memoir literature. *Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. 2023. № 2. P. 37–45.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Гавва А., Отземко Е. Киевский адвокат А. А. Гольденвейзер о Центральной Раде. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету*. 2012. Вип 4. Т. 1. С. 136–140.

9. Отземко О., Грідіна А. Сучасники про лютневі події 1917 р. в Україні. *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр.* Вип.6. Київ: ПНВЦ «Пріоритети», 2013. С. 164–173.

10. Грідіна А. Відображення в мемуарній літературі I-го та II-го Всеукраїнських військових з'їздів. *Історія України в регіональному та глобальному вимірах: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної онлайн конференції, м. Маріуполь, 25 лютого 2021 р.* Маріуполь: ДонДУУ, 2021. С. 88–89.

11. Грідіна А. Мемуаристи про взаємини Української народної республіки з Центральними державами. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини, філософія: Збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції студентів та молодих вчених «Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія» / за ред. Ю. Т. Темірова*. Вип. 6. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. С. 340–344.

12. Грідіна А. Міжнародне становище України у спогадах сучасників Центральної Ради. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 74-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2021 р.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 144–145.

13. Грідіна А. Стан суспільства в період державотворчої діяльності Центральної Ради за мемуарами сучасників. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції «Травневі*

студії 2022: історія, міжнародні відносини» / за ред. Ю. Т. Темірова. Вип. 7.
Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 158–161.